

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 44 (47)

Київ 2019

NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE

INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

**SCIENTIFIC STUDIOS
ON SOCIAL AND POLITICAL
PSYCHOLOGY**

COLLECTION OF ARTICLES

Founded in 1995

Issue 44 (47)

Kyiv 2019

Засновник:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 22197-12097ПР від 08.07.2016 р.

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (рішення Атестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р., наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 13/19 від 24.10.2019 р.)

У черговому випуску збірника представлено результати теоретичних та емпіричних досліджень з актуальних проблем українського соціуму. Увага зосереджується на практиках посттравматичного життєтворення особистості та соціально-психологічного супроводу постраждалих в умовах воєнного конфлікту. Пропонуються стратегії роботи з внутрішньо переміщеними особами, ветеранами та їхніми сім'ями. Висвітлюються питання комунікативних ризиків та реадаптації. порушується проблематика стигматизовуваних меншин та інвалідності. Аналізуються феномени громадянської компетентності, нігілізму, нарцисизму. Обговорюється широке коло питань щодо особистісного становлення молоді, навчання та виховання у соціальному та політичному вимірах.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень,
С. Д. Максименко, О. О. Рафальський, О. В. Сухомлинська*

Редакційна колегія:

*Т. М. Титаренко – д-р психол. наук (голова);
Л. М. Коробка – канд. психол. наук (заст. голови);
М. Левицька (Польща) – дійсний д-р психології;
О. Є. Блинова, О. М. Васильченко, П. П. Горностаї, З. С. Карпенко,
О. М. Кочубейник, Л. А. Найдьонова, Т. С. Яценко – доктори психол. наук;
Е. Кірхлер (Австрія), А. С. Роза (Італія), Дж. Хакер-Хьюз (Велика
Британія) – доктори філософії в галузі психології;
В. В. Жовтянська – канд. психол. наук*

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2019

Адреса редакції:

04070, Україна, м. Київ, вул. Андріївська, 15
тел.: +38(044) 425-24-08, e-mail: info@ispp.org.ua

Founders:

Institute for Social and Political Psychology
at National Academy of Educational Sciences of Ukraine

The collection is included in the list of professional editions of Ukraine in which the results of the dissertation works for obtaining the scientific degrees of doctor and candidate of psychological sciences can be published (decision of the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine from September 29, 2016, Order of the Ministry of Education of Ukraine No. 1222 from October 7, 2016).

Recommended for print by the Academic Council
of Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine
(protocol No. 13/19, 24.10.2019)

This issue presents the results of theoretical and empirical research on current problems of Ukrainian society. The attention is drawn to the practices of personality's post-traumatic life-designing, and to the socio-psychological support for victims of the war conflict. There are offered strategies for working with internally displaced persons, veterans, and their families. The issues of communicative risks and re-adaptation are highlighted. The problems of stigmatized minorities and disability are outlined. There are also analyzed the phenomena of civic competence, nihilism, and narcissism. It is discussed a wide range of issues regarding the personal development of youth, regarding the education and upbringing in social and political dimensions.

Addressed to social and political psychologists, specialists of related sciences, teachers, Ph.D. students, and university students.

Editorial Council:

*M. M. Sliusarevskyi (Head), V. H. Kremen,
S. D. Maksymenko, O. O. Rafalskyi, O. V. Sukhomlynska*

Editorial Board Members:

*T. M. Tytarenko – Dr. of Sc. in Psychology (Chief Editor);
L. M. Korobka – Ph. D. in Psychology (Deputy Editor);
M. Lewicka (Poland) – Dr. Hab. in Psychology; O. Ye. Blynova, O. M. Vasylchenko,
P. P. Hornostay, Z. S. Karpenko, O. M. Kochubeynyk, L. A. Naydonova,
T. S. Yatsenko – Drs of Sc. in Psychology; E. Kirchler (Austria), A. S. de Rosa (Italy),
J. Hacker Hughes (UK) – PhDs in Psychology;
V. V. Zhovtyanska – Ph. D. in Psychology*

© Institute for Social and Political Psychology of the National
Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2019

Editorial office:

04070, Ukraine, Kyiv, str. Andriivska, 15
tel.: +38(044) 425-24-08, e-mail: info@ispp.org.ua

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Титаренко Т. М. Екзистенційний ландшафт посттравматичного життєтворення особистості.....	7
Сіверс З. Ф. Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного аналізу феномену “нігілізм”	16

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ

Лазоренко Б. П., Кальницька К. О. Теоретична модель соціально-психологічного супроводу реадaptaції ветеранів Антитерористичної операції / Операції об’єднаних сил в умовах гібридних війни та миру	26
Дідик Н. Ф. Система роботи із сім’ями військовослужбовців: порівняльний аналіз досвіду США, Канади, Великої Британії.....	37
Гундертайло Ю. Д. Організація соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб	52

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Ларіна Т. О. Виклики комунікативних ризиків для особистості: теоретичний аналіз сучасних досліджень.....	59
Кривенко І. С., Катаран С. Т. Особистісний нарцисизм молоді: статево-гендерний аспект.....	67

ПСИХОЛОГІЯ МАС І СПІЛЬНОТ

Мяленко В. В. Особливості ставлення батьків та вчителів до дітей ЛГБТ+	81
Вінков В. Ю. Роль громадських організацій у соціально-психологічній підтримці стигматизованих меншин	88

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

Лигоміна Т. А. Семантична диференціація поняття “сучасний психолог” у сприйнятті педагогів і батьків.....	96
Стельцер Б., Цибульські М., Кривенко І., Юрценюк О., Качмарська М., Ришковська Н., Католик Г., Лісінські П. Особистісні та поведінкові ресурси здоров’я українських студентів, які вивчають науки про здоров’я: пілотне дослідження	103
Сидоркіна М. Ю. Соціальний інтерес як чинник розвитку громадянської компетентності молоді.....	118
Швень Я. Л. Рефлексивний аналіз науково-дослідної роботи щодо професійного розвитку педагогічних працівників у системі формальної та неформальної освіти.....	125
Обухова Н. О. Емоційна обізнаність суб’єктів аудіальної медіакультури, що мають різні стилі міжособистісної взаємодії	135

ФОРУМ ІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Оверчук В. А., Кушнір Ю. В. Психологічні проблеми інвалідності: моделі та способи розв’язання	143
--	-----

CONTENTS

THEORETHICAL-METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

- Tetiana Tytarenko.** The Existential Landscape of Personality Life-Designing after Trauma..... 7
- Zinaida Sivers.** Theoretical and Methodological Foundations of Socio-Psychological Analysis of the “Nihilism” Phenomenon..... 16

PSYCHOLOGY OF WAR AND PEACE

- Borys Lazorenko, Kateryna Kalnytska.** Theoretical Model of Psychosocial Support for Veterans of Anti-Terrorist Operation / Joint Forces Operation in Conditions of Hybrid War and Peace 26
- Nataliia Didyk.** System of Work With Families of Military Staff: Comparative Analysis of Experience in USA, Canada, United Kingdom..... 37
- Yuliia Hundertailo.** Organization of Socio-Psychological Accompaniment of IDPs 52

PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

- Tetiana Larina.** The Challenges of Communication Risks for the Personality: A Theoretical Analysis of Contemporary Researches 59
- Iryna Kryvenko, Sofiya Kataran.** Narcissism as a Personality Trait of Youth: Sex and Gender Aspects 67

PSYCHOLOGY OF MASSES AND COMMUNITIES

- Viktoriia Mialenko.** Features of Parents’ and Teachers’ Attitudes Towards LGBT+ Children 81
- Veniamin Vinkov.** The Role of Public Organizations in Socio-Psychological Support of Stigmatized Minorities 88

PROBLEMS OF EDUCATION IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS

- Tetiana Lyhomyna.** Semantic Differentiation of the “Modern Psychologist” Concept in the Perception of Teachers and Parents 96
- Bogusiaw Stelcer, Marcin Cybulski, Iryna Kryvenko, Olha Yurtsenyuk, Marta Kachmarska, Nataliya Ryshkovska, Halyna Katolyk, Przemyslaw Lisicki.** Personal and Behavioural Health Resources in Ukrainian Students Pursuing Healthcare Degrees: Preliminary Study 103
- Maryna Sydorkina.** Social Interest as a Factor of Youth Civic Competence 118
- Yaroslava Shven.** Reflexive Analysis of the Research Work on Educators’ Professional Development in the System of Formal and Non-Formal Education 125
- Nataliia Obukhova.** Emotional Awareness of Audiovisual Mediaculture Subjects in Different Styles of Interpersonal Interaction 135

FORUM ON SOCIO-PSYCHOLOGICAL ISSUES

- Viktoriia Overchuk, Julia Kushnir.** Psychological Problems of Disability: Models and Solutions 143

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).111](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).111)

Титаренко Тетяна Михайлівна

доктор психологічних наук, професор,

член-кореспондент НАПН України,

головний науковий співробітник лабораторії

соціальної психології особистості,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-8522-0894

tytarenkotm@gmail.com

ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ЛАНДШАФТ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО ЖИТТЄТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У тезаурус психологічних понять уведено нове поняття ландшафту особистісного життєтворення як території життя, що має певні функціонально-динамічні характеристики та специфічну смислову конфігурацію. Акцентовано увагу на відмінностях поняття ландшафту особистісного життєтворення від традиційного поняття життєвого шляху, що полягають у більш локальному масштабі ландшафту, який задається постановкою актуальних життєвих завдань та пошуком оновлених ціннісно-смислових орієнтирів. Визначено такі типи ландшафтів, що мають функціональну єдність: прагматичний, гедоністичний, споживацький, ландшафт служіння та екзистенційний. Показано, що екзистенційний ландшафт акумулює в собі переживання посттравматичного етапу життя як особливого, усвідомлення інакшого змістового наповнення нового життєвого маршруту. З'ясовано основний функціонал екзистенційного ландшафту, що полягає у створенні умов для осмислення, переінтерпретації та інтеграції травматичного досвіду, який особистість набуває в межовій ситуації, у драматичних чи трагічних обставинах. Екзистенційний ландшафт розглянуто як найкоротший шлях особистості до самовідновлення та покращення психологічного здоров'я. Розкрито залежність тривалості перебування особистості в межах екзистенційного ландшафту від сили травмування (особливостей втрат, інтенсивності болісних спогадів) та ресурсу життєстійкості. Запропоновано варіанти спрямованості екзистенційного ландшафту: (а) на пошук професійної самореалізації, що потребує посилення режиму самоідентифікування; (б) на пошук спільності, що потребує посилення режиму діалогів; (в) на дистанціювання від певних людей, що потребує посилення режиму автономізації; (г) на пошук стабільних форм повсякденного життя, що потребує посилення режиму практикування.

Ключові слова: ландшафт особистісного життєтворення; екзистенційний ландшафт; ціннісно-смислові орієнтири; життєвий шлях; типи ландшафтів; посттравматичний етап життя; травматичний досвід.

Tetiana M. Tytarenko

Doctor of Science in Psychology, Professor,
Corresponding Member of National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Chief Researcher of the Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology of NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-8522-0894
tytarenkotm@gmail.com

THE EXISTENTIAL LANDSCAPE OF PERSONALITY LIFE-DESIGNING AFTER TRAUMA

Abstract. A new concept of the personal life-designing landscape as an area of life with certain functional-dynamic characteristics and specific semantic configuration is included in the thesaurus of psychological concepts. The attention is paid to the differences between the concept of the personal life-designing landscape and the traditional concept of life path, which lies in the more local scale of the landscape, and is set by actual life tasks statement and finding updated value-semantic landmarks. The following types of landscapes with functional unity are defined: pragmatic, hedonistic, consumeristic, subservient and existential. It is shown that the existential landscape accumulates the experience of the post-traumatic stage of life as a special one and the awareness of different meaningful content of the new life route. It is found the basic functionality of the existential landscape, which is to create the conditions for reflection, reinterpretation, and integration of traumatic experiences that a person acquires in a borderline situation, in dramatic or tragic circumstances. The existential landscape is viewed as the shortest path for the individual to recover and improve his/her psychological health. It is revealed the dependence of the duration of a person's stay in the context of the existential landscape on the trauma's strength (peculiarities of losses, the intensity of painful memories) and the hardiness resource. There are suggested the options for the existential landscape directing: (a) to a search for professional self-realization, that requires strengthening of the self-identification mode; (b) to a search for cooperation, that requires strengthening of the dialogue regime; (c) to a distancing from certain people, that requires strengthening of the autonomy regime; (d) to a search for stable forms of everyday life, that requires strengthening of the practicing regime.

Keywords: personal life-designing landscape; existential landscape; value-semantic landmarks; life path; types of landscapes; post-traumatic stage of life; traumatic experience.

Постановка проблеми. Серед провідних показників особистісного життєтворення як найскладнішого виду людської творчості слід назвати готовність до креативного реагування на несподівані події (Психологія..., 2016). На жаль, війна, яка триває, несе надмірну кількість випробувань, викликів, ризиків, що, безумовно, впливає на творче ставлення людини до власного життя. Унаслідок тривалої травматизації суттєво знижуються соціально-адаптивні можливості людей, втрачається колишній рівень особистісної цілісності, комунікативної компетентності, професійної самоефективності, психологічного благополуччя (Титаренко, 2018). У ситуації хронічної невизначеності і небезпеки здатність особистості шукати нові способи поведінки, більш ефективні форми взаємодії з оточенням суттєво знижується. Готовність конструктивно проєктувати власне майбутнє у тих, хто був травмований унаслідок виснажливих воєнних дій, унаслідок втрати близьких, вимушеного переселення в інші регіони, майже зникає.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгляньмо тезаурус, що охоплює психологічну лексику складного процесу переходу особистості від війни до миру. У цьому

тезаурусі, крім очевидного кластера понять, що охоплює соціальну підтримку, психологічну допомогу (Arnberg, Hultman, Michel, & Lundin, 2012; Del Mar Chavarria Soto, 2019; Thoresen, Birkeland, Arnberg, Wentzel-Larsen, & Blix, 2019), реабілітацію, супровід (Соціально-психологічні..., 2019; Титаренко, 2018), є не менш значущий кластер, у якому розглядаються поняття переходу, компресії, реадaptaції, трансформації, посттравматичного життєтворення (Соціально-психологічні..., 2019; Титаренко, 2018; Crone, & Sarkar, 2019; Flynn et al., 2019; Hampson et al., 2016; Moergeli, Wittman, & Schnyder, 2012). Саме посттравматичне життєтворення і буде у фокусі уваги в цій статті.

Більшість досліджень, присвячених особистісним змінам після травми, зосереджуються навколо проблематики посттравматичного стресового розладу в різних його варіантах. Розвиток ПТСР може бути чинником вибору людиною різних траєкторій руху: траєкторії опору (resistance), траєкторії відновлювання (resilience), хронічної та відстроченої траєкторії (Bryant et al., 2015; Karstoft, Armour, Elklit, & Solomon, 2015; Pietrzak et al., 2014). Люди, які рухаються хронічною траєкторією, мають високий початковий рівень посттравматичного стресу, який майже не послаблюється протягом перших років. У тих, для кого характерна відстрочена траєкторія, високий рівень розладів виникає через кілька місяців після події і з часом він може навіть зростати (Arnberg, 2015). У певної кількості людей стресові ознаки простежуються понад рік (14%), а то й більш як три роки (11%) (Arnberg, Hultman, Michel, & Lundin, 2012). Є дослідження, згідно з якими люди, що вижили після катастрофи, повідомляли про підвищений рівень тривожності та депресії через 26 років після події (Thoresen, Birkeland, Arnberg, Wentzel-Larsen, & Blix, 2019).

На щастя, гострота деструктивного емоційного стану у двох третин постраждалих згодом послаблюється і ПТСР не виникає. Завдяки власним копінг-стратегіям і підтримці оточення вони відновлюються, повертаються у благополучне “життя до травми”, а дехто навіть переходить у режим особистісного зростання. Важливо зрозуміти, як вони трансформуються, яким чином пристосовуються до посттравматичної реальності, асимілюють травматичний досвід.

Пошук відповідей на ці запитання підштовхнув нас до введення в тезаурус психологічних понять нового поняття “ландшафт”, що дає змогу не лише аналізувати рух особистості життєвим шляхом, а й акцентувати увагу на різних, якісно несхожих його періодах, на територіях життя, під час проходження яких відбуваються відчутні, значущі особистісні зміни.

Термін “ландшафт” мігрував у соціальні науки з географії, де він і досі позначає територію, яка має єдину структуру, динаміку, один і той самий рельєф. Останнім часом ландшафт починають розглядати також як соціокультурну категорію і в такому вигляді активно використовують у гуманітарній географії, культурній антропології, релігієзнавстві, а особливо у близькій нам соціології, насамперед у соціології знання. Це не лише модна тенденція, оскільки класик соціологічної науки Питирим Сорокін оперував цим терміном, позначаючи ним певний простір у його соціологічній інтерпретації (Сорокін, 2012).

Протягом останнього десятиліття натрапляємо на публікації про інтелектуальний (Василькова, & Басов, 2011), сакральний (Міщенко, 2018), медійний (Сусська, 2019) ландшафти, навіть про ландшафти щастя (Черняева, 2013). О. Міщенко (2018) визначає сакральний ландшафт як історично сформовану сукупність взаємопов'язаних природних, природно-антропогенних і антропогенних складників, що характеризується просторовою та часовою організованістю, відносною стійкістю, здатністю функціонувати як єдине ціле (с. 85). В. Василькова і Н. Басов (2011) вважають метафору ландшафту концептуальною орієнтаційною метафорою, що базується на просторових диспозиціях: “вертикальний-горизонтальний”, “центральний-периферійний”, “внутрішній-зовнішній” тощо; такий фокус бачення дає змогу шляхом теоретизування створювати тривимірні моделі, поєднуючи “горизонтальні” і “вертикальні” виміри (с. 26). Серед **нерозв'язаних проблем** залишаються складні питання динаміки особистісних посттравматичних змін, вибору конструктивних траєкторій руху, перспектив перебудови життєвого світу, відповідальності людини за власну

самореалізацію, способів переходу від одного ландшафту особистісних трансформацій до іншого.

Мета статті – окреслити специфіку ландшафту посттравматичного життєтворення особистості, віднайти способи побудови особистістю власного життя після пережитої травми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб дати визначення новому психологічному поняттю “ландшафт особистісних трансформацій”, розгляньмо його специфіку порівняно з традиційним поняттям життєвого шляху. Терміни не є синонімічними, тотожними, оскільки на відміну від життєвого шляху ландшафт має більш локальний, обмежений масштаб, не є лінійною моделлю руху і не претендує на охоплення цілісної історії життя особистості від народження до смерті. Рухаючись власним життєвим шляхом, переживаючи подеколи складні часи, людина час від часу потрапляє на різні території, долає різні ландшафти, які змінюють одне одного.

Ландшафт особистісних трансформацій можна визначити як специфічну територію життя, що має певні характеристики, ціннісно-сислово конфігурацію. Особистісний ландшафт не існує окремо від соціокультурної, суспільно-політичної, економічної дійсності. Взаємовпливи всіх цих контекстів життя призводять до того, що структура ландшафту завжди нелінійна та неоднорідна, гетерогенна. Динаміка ландшафту передбачає впізнаваність унікального життєвого світу особистості з його просторово-часовими характеристиками на кожному етапі руху життєвим шляхом. Відносна усталеність, структурна і векторна стабільність того чи того ландшафту забезпечуються ціннісними пріоритетами особистості, її стратегічними життєвими виборами.

Спробуймо визначитися щодо типів ландшафтів, обравши за критерій провідні ціннісно-сислові орієнтири особистості, що задають своєрідну конфігурацію кожного ландшафту, його функціональну єдність.

1. Прагматичний ландшафт, характерний для активних, цілеспрямованих, амбітних людей, вектор життя яких спрямований на матеріальні цінності, успіх, кар’єру, визнання.

2. Гедоністичний ландшафт, коли ціннісно-сисловими орієнтирами є уникнення напруження, прагнення задоволення, насолоди, комфорту і кайфу.

3. Споживацький ландшафт з його символічними, іміджевими, брендовими характеристиками, які тепер рухають життя, тоді як раніше, на думку соціологів, життя розгорталося навколо виробництва (Черняева, 2013). Відповідно, цінностями, що задають вектор руху, є придбання нових товарів, отримання послуг, вражень, надія на свій шанс, удачу, екстремальні задоволення.

4. Ландшафт служіння, коли ціннісно-сислові орієнтири вибудовуються навколо безкорисливої праці на благо інших, волонтерства, самопожертви, добровільного захисту вітчизни.

5. Екзистенційний ландшафт, що неодноразово розгортається протягом життя внаслідок потрапляння особистості в напружені, драматичні, нерідко трагічні ситуації. За екстремальних умов територія життя, його емоційний клімат відчутно трансформуються, і особистість спрямовується до повноти власного буття, інтенсивно шукаючи справжні, глибинні, значущі смисли, достеменний (у розумінні С. К’єркегора) спосіб існування.

Первинна характеристика екзистенційного ландшафту дає змогу визначити ще одну суттєву відмінність нового терміна: це тривалість руху особистості життєвим шляхом або ландшафтом. Якщо тривалість життєвого шляху зазвичай визначається тривалістю життя людини, то тривалість перебування в межах екзистенційного ландшафту залежить від сили травмування, особливостей втрат, кількості болісних спогадів, ресурсу життєстійкості, що допомагає переінтерпретаціям пережитого та асиміляції набутого досвіду.

Продовжуючи специфікацію терміна, зазначимо, що чергова його особливість полягає в тому, що на життєвому шляху особистість опиняється один раз, ніколи не змінюючи його кардинально, тоді як у межах кожного ландшафту може опинятися багаторазово, вирішуючи кожного разу різні життєві завдання та суттєво змінюючи спосіб розбудови власного життя.

Не всі спровоковані війною особистісні трансформації відбуваються в межах некомфортного, далекого від насолоди, успіху чи визнання екзистенційного ландшафту. Хтось намагається долати травматизацію, занурюючись у споживацький ландшафт. Хтось пропагує для себе й оточення численні гедоністичні спокуси, несвідомо сподіваючись у такий спосіб перечекати складні часи. Хтось вмикає на повну потужність режим служіння, не даючи собі часу для відновлення й осмислення пережитого.

За нашими даними, основними симптомами погіршення психологічного здоров'я під час посттравматичних особистісних трансформацій є зменшення схильності до співробітництва, зниження емпатії, небажання будувати життєві перспективи, нездатність насолоджуватися повсякденністю, почуття розщепленості, нецілісності, непродуктивність, незбалансованість (Титаренко, 2018). Саме ці симптоми в їхній сукупності можуть призвести до занурення людини в непевний і некомфортний екзистенційний ландшафт. Але головне при виборі ландшафту – пошук нових ціннісно-сміслових орієнтирів.

Набутий під час війни травматичний досвід конче потребує осмислення, вимагаючи нових відповідей на запитання: куди я йду? Чого хочу? Ким буду? З ким плануватиму майбутнє? Перебуваючи у складних і болісних екзистенційних пошуках, особистість вчиться збирати себе, як сказав би М. Гайдеггер, із розсіювання і незв'язності, намагається знову прийти до тями, як висловився б Ж.-П. Сартр, прагнучи автентичності, самореалізованості, свободи. Вектор руху задається екзистенційним настановленням, яке А. Зіневич (2019) трактує як спрямованість усієї особистості, у єдності її вітальності та свідомості, до повноти буття. Так поступово долається стан відчуження, відновлюються живі контакти з реальністю. Людина вже не задовольняється позицією безстороннього, “незаангажованого спостерігача”. Вона стає активним і відповідальним учасником усього, що відбувається, по-іншому бачить власну роль у розгортанні майбутнього.

Стає зрозумілим, у чому полягає основний функціонал екзистенційного ландшафту в процесі життєтворення. Цей ландшафт актуалізується, коли особистість опиняється в межовій ситуації, поза буденною реальністю, посеред напружених, драматичних життєвих колізій, які породжує війна. За таких екстремальних умов територія життя, його емоційний клімат відчутно трансформуються, і людина волею-неволею починає змінювати ландшафт життєтворення, переглядати спосіб самовибудовування.

Неоднорідність структури екзистенційного ландшафту життєтворення передбачає наявність різних його варіантів. Посттравматичне життєтворення може розгортатися в екзистенційному ландшафті, спрямованому на пошук професійної самореалізації, своєї справи, власного призначення. Як свідчать емпіричні дані, погіршення професійного функціонування після травми швидше спричинене важкістю травми, ніж особистісною психопатологією. Саме тому варіант пошуку нового ставлення до себе як до спеціаліста, професіонала є конструктивним способом інтеграції травматичного досвіду, що потребує все більш активного самоідентифікування.

Інший варіант екзистенційного ландшафту життєтворення – це пошук власної спільності, спорідненості з іншими людьми, довіри. Такий пошук забезпечується посиленням режиму діалогування, більшою відкритістю, толерантністю, засвоєнням нових практик взаємодії, які до пережитого травмування не використовувалися в індивідуальній життєтворчості.

Спостерігаємо і такий варіант ландшафту, коли всі зусилля спрямовуються на дистанціювання від колись рідних, а тепер чужих людей, які мають інші цінності, інше бачення майбутнього, голосують за інших кандидатів у президенти чи навіть отримують паспорти іншої держави. Цей пошук спрямований на дослідження власних ціннісних меж та забезпечується посиленням режиму автономізації.

Теоретично можна виділити також варіант екзистенційного ландшафту, спрямований на пошук й апробацію таких форм буття в посттравматичній повсякденності, які можуть стати новими звичками. Такий пошук забезпечується посиленням режиму практикування.

Безумовно, для частини людей екзистенційний ландшафт життєтворення протягом тривалого часу є основним. Але для більшості він буває радше транзитним, проміжним, тимчасовим. Надалі життєтворення особистості повертається до характерного для “життя до травми” прагматичного або гедоністичного ландшафтів. Ці ландшафти, щоправда, не залишаються без змін: вони ускладнюються, збагачуються, набувають додаткових (моральних, духовних, релігійних) вимірів.

Зовнішні обставини, хоч би якими травматичними вони не були, безпосередньо не впливають на побудову території власного життя. Вони змінюють особистість опосередковано, проходячи крізь ціннісно-сміслові фільтри. Наповнений стражданнями екзистенційний ландшафт не є територією бездоріжжя, яку особистість прагне не побачити, відмінити, оминати. Травматичний досвід, заради якого особистість погоджується на екзистенційне ландшафтне бездоріжжя, лише в такий спосіб стає матеріалом самоосмислення, а відтак і моделювання власного майбутнього.

Відповідаючи на запитання “Навіщо особистості обирати некомфортний екзистенційний ландшафт, далекий від насолоди, успіху чи визнання? Чому людина, переживши травму, опиняється на цій наповненій стражданнями, спогадами, болісними роздумами території?”, зауважимо, що екзистенційний ландшафт життєпобудови обирається заради створення умов для прийняття, осмислення, інтерпретації та інтеграції набутого травматичного досвіду. На цьому непростому шляху особистість вчиться оцінювати пережите не лише в негативному емоційному реєстрі. Вона бачить складні, межові ситуації як випробування, які вдалося подолати, у яких вона не зламалася, вижила, вистояла. Вона конструктивно переосмислює не лише власні переживання, а й нові можливості, нові горизонти, які відкрилися в посттравматичний період. Вона на власному досвіді переконується в тому, як важливо акцентувати увагу на світлій стороні речей, вірити в себе. Вона вибудовує більш глибокі і щирі стосунки із значущими для неї людьми.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Нове психологічне поняття ландшафту особистісного життєтворення суттєво збагачує лексику процесу переживання травми і посттравматичного періоду. Його можна визначити як специфічну територію життя, що має певні характеристики, особливу смислову конфігурацію. На відміну від поняття життєвого шляху ландшафт особистісного життєтворення не претендує на охоплення цілісної історії життя, а має більш локальний масштаб, що задається постановкою актуальних життєвих завдань та пошуком оновлених ціннісно-сміслових орієнтирів.

Ландшафт посттравматичного життєтворення акумулює в собі переживання посттравматичного етапу життя як особливого, специфічного, усвідомлення інакшого змістового наповнення нового життєвого маршруту, бажання продовжувати актуальний життєвий проєкт або ж кардинально змінити його. Можна виділити такі типи ландшафтів, узявши за критерій провідні ціннісно-сміслові орієнтири особистості, що задають їхню функціональну єдність: прагматичний, гедоністичний, споживацький, ландшафт служіння та екзистенційний.

Основний функціонал екзистенційного ландшафту полягає в його спрямованості на осмислення, переінтерпретацію, асиміляцію травматичного досвіду, який особистість набуває в межовій ситуації, у драматичних або трагічних обставинах. Екзистенційний ландшафт є найбільш коротким шляхом до самовідновлення, до покращення психологічного здоров'я особистості. Тривалість перебування на цій території життя залежить від сили травмування, особливостей втрат, інтенсивності болісних спогадів, ресурсу життєстійкості.

Неоднорідна структура екзистенційного ландшафту передбачає наявність різних варіантів його спрямованості: (а) на пошук професійної самореалізації, що потребує посилення режиму самоідентифікування; (б) на пошук спільності, що потребує посилення режиму діалогів; (в) на дистанціювання від певних людей, що потребує посилення режиму автономізації; (г) на пошук таких форм повсякденного буття, які можуть стати новими звичками, що потребує посилення режиму практикування.

Перспективи подальшого дослідження полягають в аналізі посттравматичних наративів учасників бойових дій, який дасть змогу визначити ступінь поширеності тих чи тих ландшафтів життєтворення і тривалість перебування особистості в межах певних ландшафтів.

Список використаних джерел

- Василькова, В. В., & Басов, Н. В. (2011). Интеллектуальный ландшафт: концептуализация метафор. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 14 (4), 22–40.
- Зіневич, А. С. (2019). *Людина і світ в екзистенціальній філософії Г. Марселя та Е. Мінковського* (Автореф. дис. канд. філос. наук). Інститут філософії НАН України, Київ.
- Міщенко, О. В. (2018). Сакральний ландшафт: зміст і функції. *Вісник Національного університету ім. Тараса Шевченка. Географія*, 1 (70), 83–88.
- Психологія життєтворення особистості в сучасному світі* (2016). Київ: Міленіум.
- Сорокин, П. (2012). *Новые материалы к научной биографии*. Москва: РАН. ИНИОН. Центр социальных научно-информационных исследований.
- Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій* (2019). Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Суська, О. О. (2019). Інституціональність vs проспериті. Про зміни медіа-ландшафту та методологічні лакуни соціології масових комунікацій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 56–72.
- Титаренко, Т. М. (2018). Психологічне здоров'я особистості: засоби самопомоги в умовах тривалої травматизації. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Черняева, Т. И. (2013) Ландшафты счастья: эмоциональные основания современного потребления. *Известия Саратовского университета. Серия: Философия. Психология. Педагогика*, 13 (3), 90–94.
- Arnberg, F. K., Hultman, C. M., Michel, P., & Lundin, T. (2012). Social Support Moderates Posttraumatic Stress and General Distress After Disaster. *Journal of traumatic stress*, 25, 721–727.
- Arnberg, F. K., Gudmundsdottir, R., Butwicka, A., Fang, F., Lichtenstein, P., Hultman, Ch. M., & Valdimarsdottir, U. A. (2015). Psychiatric Disorders and Suicide Attempts in Swedish Tsunami Survivors: A 5-Year Matched Cohort Study. *The Lancet Psychiatry*, 2 (9), 817–824.
- Bryant, R. A., Nickerson, A., Creamer, M. C., O'Donnell, M., Forbes, D., Galatzer-Levy, I. R., McFarlane, A. C., & Silove, D. M. (2015). Trajectory of post-traumatic stress following traumatic injury: 6-year follow-up. *The British journal of psychiatry*, 206 (5), 417–423.
- Crone, D. M., & Sarkar, M. (2019). Mental Health first aid for the UK Armed Forces. *Health Promotion International*. Retrieved from <https://academic.oup.com/heapro/advance-article-abstract/doi/10.1093/heapro/day112/5304750>
- Del Mar Chavarria Soto, M. (2019). *Understanding the Effects of a Mindful Yoga Intervention on the Psychological Well-Being of Student Veterans*. Retrieved from <https://digscholarship.unco.edu/dissertations/604>
- Flynn, S., Raphael, J., Graney, J., Nyathi, T., Williams, A., Kapur, N., Appleby, L., & Shaw, J. (2019). The personality disorder patient pathway: Service user and clinical perspectives. *Personality and Mental Health*, 13, 134–143.
- Hampson, S. E., Edmonds, G. W., Goldberg, L. R., Barckley, M., Klest, B., Dubanoski, J. P., & Hillier, T. A. (2016). Lifetime trauma, personality traits, and health: A pathway to midlife health status. *Psychological trauma: theory, research, practice and policy*, 8(4), 447–454.
- Karstoft, K.-I., Armour, Ch., Elklit, A., & Solomon, Z. (2015). The role of locus of control and coping style in predicting longitudinal PTSD-trajectories after combat exposure. *Journal of Anxiety Disorders*, 32, 89–94.
- Moergeli, H., Wittmann, L., & Schnyder, U. (2012). Quality of Life after Traumatic Injury: A Latent Trajectory Modeling Approach. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 81, 305–311.

Pietrzak, R. H., Feder, A., Singh, R., Schechter, C. B., Bromet, E. J., Katz, C. L. et al. (2014). Trajectories of PTSD risk and resilience in World Trade Center responders: an 8-year prospective cohort study. *Psychological Medicine*, 44, 205–219.

Thoresen, S., Birkeland, M., Arnberg, F., Wentzel-Larsen, T., & Blix, I. (2019). Long-term mental health and social support in victims of disaster: Comparison with a general population sample. *BJPsycho Open*, 5 (1), E2.

References

Arnberg, F. K., Hultman, C. M., Michel, P., & Lundin, T. (2012). Social Support Moderates Posttraumatic Stress and General Distress After Disaster. *Journal of traumatic stress*, 25, 721–727. (in English)

Arnberg, F. K., Gudmundsdottir, R., Butwicka, A., Fang, F., Lichtenstein, P., Hultman, Ch. M., & Valdimarsdottir, U. A. (2015). Psychiatric Disorders and Suicide Attempts in Swedish Tsunami Survivors: A 5-Year Matched Cohort Study. *The Lancet Psychiatry*, 2 (9), 817–824. (in English)

Bryant, R. A., Nickerson, A., Creamer, M. C., O'Donnell, M., Forbes, D., Galatzer-Levy, I. R., McFarlane, A. C., & Silove, D. M. (2015). Trajectory of post-traumatic stress following traumatic injury: 6-year follow-up. *The British journal of psychiatry*, 206 (5), 417–423. (in English)

Chernyaeva, T. I. (2013). Landshafty shchastya: emotsionalnyye osnovaniya sovremennogo potrebleniya [Landscapes of Happiness: The Emotional Foundations of Modern Consumption]. *Izvestiya Saratovskogo universiteta. Seriya: Filosofiya. Psikhologiya. Pedagogika*, 13 (3), 90–94. (in Russian)

Crone, D. M., & Sarkar, M. (2019). Mental Health first aid for the UK Armed Forces. *Health Promotion International*. Retrieved from <https://academic.oup.com/heapro/advance-article-abstract/doi/10.1093/heapro/day112/5304750>. (in English)

Del Mar Chavarria Soto, M. (2019). *Understanding the Effects of a Mindful Yoga Intervention on the Psychological Well-Being of Student Veterans*. Retrieved from <https://digscholarship.unco.edu/dissertations/604>. (in English)

Flynn, S., Raphael, J., Graney, J., Nyathi, T., Williams, A., Kapur, N., Appleby, L., & Shaw, J. (2019). The personality disorder patient pathway: Service user and clinical perspectives. *Personality and Mental Health*, 13, 134–143. (in English)

Hampson, S. E., Edmonds, G. W., Goldberg, L. R., Barckley, M., Klest, B., Dubanoski, J. P., & Hillier, T. A. (2016). Lifetime trauma, personality traits, and health: A pathway to midlife health status. *Psychological trauma: theory, research, practice and policy*, 8(4), 447–454. (in English)

Karstoft, K.-I., Armour, Ch., Elklit, A., & Solomon, Z. (2015). The role of locus of control and coping style in predicting longitudinal PTSD-trajectories after combat exposure. *Journal of Anxiety Disorders*, 32, 89–94. (in English)

Mishchenko, O. V. (2018). Sakralnyi landshaft: zmist i funktsii [Sacral landscape: contents and functions]. *Visnyk natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Heohrafiia*, 1 (70), 83–88. (in Ukrainian)

Moergeli, H., Wittmann, L., & Schnyder, U. (2012). Quality of Life after Traumatic Injury: A Latent Trajectory Modeling Approach. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 81, 305–311. (in English)

Pietrzak, R. H., Feder, A., Singh, R., Schechter, C. B., Bromet, E. J., Katz, C. L. et al. (2014). Trajectories of PTSD risk and resilience in World Trade Center responders: an 8-year prospective cohort study. *Psychological Medicine*, 44, 205–219. (in English)

Psikhohiia zhyttievorennia osobystosti v suchasnomu sviti [Psychology of personality formation in the modern world] (2016). Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Sorokin, P. (2012). *Novyye materialy k nauchnoy biografii* [New materials for a scientific biography]. Moscow: RAS. INION. Center for Social Research and Information. (in Russian)

Sotsialno-psikhologichni tekhnologii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events] (2019). Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Susska, O. O. (2019). Instytutsionalnist vs prosperyti. Pro zminy media-landshaftu ta metodolohichni lakuny sotsiolohii masovykh komunikatsii [Institutionality vs prosperous. Changes in the media landscape

and methodological gaps in the sociology of mass communications]. *Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh*, 1, 56–72. (in Ukrainian)

Thoresen, S., Birkeland, M., Arnberg, F., Wentzel-Larsen, T., & Blix, I. (2019). Long-term mental health and social support in victims of disaster: Comparison with a general population sample. *BJPsych Open*, 5 (1), E2. (in English)

Tytarenko, T. M. (2018). *Psykhologichne zdorovia osobystosti: zasoby samodopomohy v umovakh tryvaloї travmatyzatsii* [Psychological health of the individual: self-help in the face of prolonged trauma]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Vasilkova, V. V., & Basov, N. V. (2011). Intellectually landscape: conceptualization of metaphor. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoy antropologii*, 14 (4), 22–40. (in Russian)

Zinevych, A. S. (2019). *Liudyna i svit v ekzystentsialnii filosofii H. Marselia ta E. Minkovskoho: Avtoref. dys. kand. filosof. nauk.* [Man, and the world in existential philosophy of G. Marseille and E. Minkovsky: Abstract of Thesis of the candidate of Philosophical Sciences], Institute of Philosophy, NAS of Ukraine, Kyiv. (in Ukrainian)

УДК 316.64

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).112](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).112)

Сіверс Зінаїда Феодосіївна

кандидат юридичних наук, доцент,
заступник директора з науково-методичної роботи,
провідний науковий співробітник лабораторії психології
політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-2950-0741
nok55@ukr.net

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ “НІГІЛІЗМ”

Представлено результати пошуку теоретико-методологічної стратегії вивчення нігілізму як соціально-психологічного феномену. Основним завданням було виявити засоби соціально-психологічного осмислення цього феномену. Ретроспективний аналіз філософських концепцій нігілізму та поглядів сучасних дослідників на це явище дав змогу зробити висновок, що наразі є щонайменше два підходи до його вивчення: (перший – презентація нігілізму як “онто-історичного” явища, другий – коли нігілізм розглядається як властивість мислення або специфічна його спрямованість). Обстоюється думка, що єдиним і природним критерієм, який поєднує всю різноманітність нігілістичної тематики, є онтологічний вимір. Презентовано авторське розуміння нігілізму як феномену, що має комунікативну природу і виявляється в процесі смислотворення – коли заперечення є певним твердженням, що реалізується в подальшій протестній активності особистості; беручи до уваги загальнопсихологічні та соціально-психологічні теорії і концепції, зроблено спробу обґрунтувати таке розуміння сутності нігілістичного ставлення до дійсності. Наголошено, що нігілістичне ставлення залежить від сформованості особистісних ставлень і визначає реакції, переживання і дії людини у зв’язку з обставинами її життя. Якість системи ставлень (позитивних/негативних) узалежнено від того, як людина взаємодіє зі світом і як трансформує власний досвід в уявлення та переконання, у концептуальну модель “себе у світі”, на основі якої відтак окреслює свої цілі і способи їх досягнення, оцінює те, що відбувається. Зауважено, що все це є продуктом комунікації особистості з “олюдненим світом”, “виростає” з процесу і феноменів взаємодії, визначаючи особистісну регуляцію цієї взаємодії. Зроблено висновок, що особистісна регуляція процесу взаємодії людини із собою і світом є смислотворчою, оскільки саме осмислення того, що відбувається, визначає вибір суб’єктом свого способу “буття у світі”, а “збій” у процесі комунікативного смислотворення стає зазвичай основною причиною нігілістичного ставлення до світу.

Ключові слова: нігілізм; особистість; суб’єкт; смислотворча комунікація.

Zinaida F. Sivers

Ph.D. in Jurisprudence, Docent, Deputy Director,
Leading Researcher of the Laboratory of Psychology
of Politico-Legal Relationships,
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2950-0741
nok55@ukr.net

**THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF SOCIO-
PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE “NIHILISM” PHENOMENON**

Abstract. There are presented the results of the search for a theoretic-methodological strategy for the study of nihilism as a socio-psychological phenomenon. The main task was to identify the means of socio-psychological understanding of this phenomenon. A retrospective analysis of the philosophical concepts of nihilism and the views of contemporary scholars led to the conclusion that there are at least two approaches to study the nihilism: the first one is the presentation of nihilism as an “onto-historical” phenomenon, the second one identifies nihilism as an attribute of thinking or its specific focus. The analysis also helped to state that the only and natural criterion that combines all the diversity of nihilistic subjects is the ontological dimension. It is presented the author’s understanding of nihilism as a phenomenon that has communicative nature and manifests itself in the process of meaning-making when the denial is a certain statement, which is realized in further protest activity of the individual. It is made an attempt to substantiate this understanding of the essence of a nihilistic attitude towards reality by taking into account the general psychological and socio-psychological theories and concepts. It is emphasized that the nihilistic attitude depends on the formation of personal attitudes and determines the reactions, experiences, and actions of a person in relation to the circumstances of his/her life. The quality of the positive/negative attitude system depends on how a person interacts with the world, and how a person transforms her/his experience into ideas and beliefs, into a conceptual model of “myself in the world”, on the basis of which a person defines personal goals and ways of achieving them, and assesses on what’s going on. It is noted that all this is a product of communication of the person with the humanized world, and “grows” from the interaction processes and phenomena, and determines the personal regulation of this interaction. It is concluded that personal regulation of the interaction process of a person with him/herself and the world is meaningful, because the very understanding of what happens, determines the personal choice of the way of “being in the world”, and the “failure” in the process of communicative sense formation is usually the main cause of nihilistic attitude towards the world.

Keywords: nihilism; personality; subject; meaningful communication.

Постановка проблеми. Складна соціально-економічна і соціально-політична ситуація, що спостерігається в Україні впродовж останніх десятиліть, та її загострення, спричинене воєнними діями на сході країни, зумовлюють формування об’єктивних умов для зростання різноманітних соціальних ризиків, у т. ч. в політико-правовій сфері. Одним з таких ризиків є помітне посилення політико-правового нігілізму в індивідуальній та суспільній свідомості. А тому потреба в науковому аналізі феномену “нігілізм” наразі обумовлена причинами не лише суто теоретичного, а й прикладного характеру. Затребуваність соціально-психологічних досліджень цього феномену визначається ще й необхідністю вирішення завдань, спрямованих на підвищення ефективності соціальних практик та оптимізацію політико-правового проектування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перш за все зазначимо, що, оскільки наша розвідка полягає в пошуку адекватного теоретико-методологічного підґрунтя для соціально-психологічного аналізу нігілізму, було здійснено ретроспективний аналіз основних підходів до вивчення цього феномену. За понад два сторіччя наука накопичила чималі знання про нігілізм як світогляд, виокремлюючи екзистенційні питання як підстави для нігілістичного ставлення людини до світу. У західній філософії термін “нігілізм” уперше з’являється в другій половині XIX ст., зокрема в працях німецького філософа Фрідріха Генріха Якобі. У наступному столітті значного поширення цей термін набуває насамперед завдяки песимістичній концепції “знецінення світу” Артура Шопенгауера (а саме його ідеї про те, що все йде до гіршого і порожнечі) та фундаментальному аналізу нігілізму, проведеному Ф. Ніцше, а також працям С. К’єркегора, О. Шпенглера, М. Гайдеггера та ін. Подальше вивчення нігілізму пов’язане із з’ясуванням соціальної специфіки нігілістичного осмислення цінностей і норм, чому значною мірою сприяли праці Теодора Адорно, Пітера Бергера, Томаса Лукмана. Завдяки концепції Освальда Шпенглера нігілізм стає частиною соціокультурного контексту; його розуміють спочатку як феномен, що з’явився в результаті занепаду західної науки і культури, яка перетворилася в безособову і механістичну цивілізацію, що заперечує і сакральність, і релігію. У працях Альберта Камю, Фернана Броделя аналізується вплив історичної свідомості на систему цінностей та її інтерпретації, що, на думку дослідників, і стає причиною нігілістичних поглядів на суспільство. На взаємозв’язок нігілізму й індивідуалізму вказують Норберт Еліас і Луї Дюмон.

Пізніше Едмунд Гуссерль, Ернест Гелленер та Аласдер Макінтайр сформулювали ідею про взаємозв’язок кризи людства і проблеми свободи. На роль критичного мислення в структурі та змісті нігілізму звертали увагу Реймон Арон, Юліус Евола, Гіларі Патнем, Ніклас Луман та ін. Основне джерело нігілізму Ульріх Бек і Чарльз Кулі вбачали у системних відношеннях соціального порядку. При цьому Чарльз Кулі, Ніклас Луман, Аласдер Макінтайр обстоювали погляд на соціальність як на джерело суспільного порядку та його заперечення. Викривлення уявлень про справедливість та його відображення в соціальній практиці аналізують Отфрід Гьофе та Юрген Габермас. Соціологічні та культурно-історичні аспекти формування причинного комплексу нігілізму вивчали Поль Рікер, Жан Бодріяр, Рендал Коллінз, Ерік Гобсбаум та ін. Різноманітні концепції модерну як джерела нових соціальних ефектів знайшли відображення в теоріях “суспільства ризиків” Ульріха Бека, “індивідуалізованого суспільства” Зигмунта Баумана та “постіндустріального суспільства” Реймона Арона і Деніела Белла. Глибиною онтологічного аналізу вирізняється теологічний підхід до досліджень сутності нігілізму. Представники цього напрямку Юджин Роуз, Христос Яннарас, Майкл Алєн Джіллєспі спираються на певний історизм релігійної традиції, що дає змогу реконструювати передумови нігілістичного мислення.

Сьогодні поняття нігілізму широко використовують критики сучасної цивілізації, які вважають, що різноманітні форми нігілізму пов’язані з втратою почуття провини й особистої відповідальності, а також із тим, що в структурі внутрішнього світу сучасної людини є недостатнім вплив “над-Я” як противаги бажанням індивіда. Відомий італійський філософ Джанні Ваттімо пропонує розглядати нігілізм як проблему, дотичну до ситуації модерністського і постмодерністського мислення. У своїх працях Ваттімо зближує ніцшеанське і гайдеггерівське бачення проблеми нігілізму, спираючись на спільну онтологічну перспективу аналізу цими філософами досліджуваного феномену (Vattimo, 1988; 1989; 1992). А в роботі “Нігілізм і звільнення: етика, політика, право” дослідник закликає знову повернутися до проблематики буття, яку декларував Гайдеггер, особливо до контексту його роздумів про “долю буття” (Vattimo, 2006).

Невирішені частини загальної проблеми. Стислий огляд досліджень нігілізму показує, що, з одного боку, філософські концепції нігілізму підтверджують перспективи онтологічного підходу до аналізу цього феномену, з другого – деяка обмеженість концептуальних підходів спрощує уявлення про природу нігілізму та утруднює пошук антинігілістичного ресурсу.

Тому метою нашої статті став пошук теоретико-методологічної стратегії вивчення нігілізму як соціально-психологічного феномену з подальшою побудовою теоретичної моделі та операціоналізацією, а основним завданням – виявлення засобів соціально-психологічного осмислення цього феномену.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз філософських концепцій нігілізму показав, що є щонайменше два підходи до вивчення цього феномену. *Перший* полягає в презентації нігілізму як “онто-історичного” явища. У цьому випадку відбувається занурення в історичний контекст феномену як знецінення найвищих цінностей, смерті Бога чи забуття буття (торжество нігілізму) або знівелювання нігілізму у філософії постмодерну. *Другий* підхід – коли нігілізм розглядається як властивість мислення або специфічна спрямованість, що є характерною для всіх епох і може стосовуватися різних поглядів на світ. Онто-історичний підхід до вивчення сутності нігілізму властивий передусім Ф. Ніцше, М. Гайдеггеру, Ж. Бодрію.

Сучасні філософи також порушують питання про “нігілізм” як онтологічний феномен. Зокрема, російський дослідник В. Косихін у своїй монографії “Нігілізм і діалектика” переконливо доводить, що немає жодного сенсу вести мову про філософські категорії за межами буття, хоч у межах онтологічного розгляду, на його думку, можливі різні підходи і напрямки досліджень. Обґрунтовуючи своє уявлення про нігілізм як онтологічний феномен, Косихін стверджує, що навіть у Ніцше нігілізм є не лише аксіологічним поняттям. При цьому він посилається на М. Гайдеггера, який звернув увагу на пов’язаність понять “цінність” і “буття” у Ніцше, тобто на онто-аксіологічний вимір його мислення про нігілізм (Косихин, 2009). Отож цілком логічно, на наш погляд, виглядає позиція цього автора, що єдиним і природним виміром, який поєднує все розмаїття нігілістичної тематики, є *онтологічний вимір*.

Запропонований онтологічний вимір аналізу нігілізму видається найбільш продуктивним для нашого дослідження, оскільки ми розглядаємо нігілістичні прояви особистості з позиції її самовизначення як суб’єкта буття. При цьому ми виходимо з уявлень, що нігілізм має комунікативну природу і виявляється в процесі смислотворення, коли заперечення є певним твердженням, яке реалізується в подальшій протестній активності особистості. Інакше кажучи, основним джерелом нігілістичного ставлення до світу є “збій” у процесі комунікативного смислоутворення. Отож спробуймо обґрунтувати таке розуміння нігілістичного ставлення до дійсності.

У процесі самовизначення суб’єкт на основі свого ставлення до світу конструє стратегію власного життя і здатен перетворювати систему цінностей, ідеалів, норм і правил, прийнятих у суспільстві. Він обирає певний спосіб існування, що відображає процес самовизначення особистості та його психологічні наслідки. Вирішуючи свої життєві завдання, обираючи цілі і способи їх досягнення, людина взаємодіє із зовнішнім і внутрішнім світом свого буття. На основі досвіду численних взаємодій формується система ставлень людини до дійсності, яка регулює будь-яку її активність через смислотворення. Щоб обрати власні способи вирішення життєвих завдань, людині недостатньо лише інстинктивних механізмів і рефлекторної регуляції активності. Це пов’язано з численними варіантами вибору смислів того, що відбувається (умов, орієнтирів, цілей), які пропонує суб’єктові вибору “олюднений” світ. Створюючи особистісні смисли, суб’єкт приймає рішення про те, на що слід орієнтуватися, чого прагнути і як цього досягти. Не загубитися в цьому розмаїтті багатозначностей йому допомагає специфічний “інструмент” орієнтації в суб’єктивно-об’єктивному просторі власного життя – система ставлень до дійсності, система смислотворення, яку у вітчизняній психології визначають поняттям “*особистість*”.

Уявлення про особистість як інструмент, що пов’язує в єдиний вузол усі сторони людського буття, було закладено С. Рубінштейном; відтак воно дістало подальший розвиток у сучасних теоріях особистості. Усі численні теорії особистості (якщо абстрагуватися від термінологічних розбіжностей) об’єднуються загальним уявленням про те, що впродовж свого життя (у яке деякі автори включають і внутрішньоутробний період) людина

напрацьовує власну систему ставлень до дійсності (до себе, до людей, до світу, до способів взаємодії), яка визначає її спосіб життя. Особистість як система ставлень людини до дійсності регулює її активність, визначаючи що сприймати, як осмислювати те, що відбувається, і як до цього ставитися. Як ансамбль ставлень, особистість стає посередником у комунікації між людиною і світом, визначаючи ті смисли, якими наділяє людина будь-який предмет, явище або подію в сьогоденні, минулому або майбутньому. Здійснення людиною будь-якого вибору ґрунтується на тих її ставленнях до дійсності, які актуалізувалися тут і зараз й опосередковані індивідуальним способом конструювання з них смислової основи вибору.

Безперервний процес особистісної регуляції взаємодії людини зі світом, по суті, є *комунікацією* – налагодженням, підтриманням і розвитком психологічного зв'язку людини з дійсністю (Ломов, 1984; Мясищев, 1995). Тобто можна сказати, що особистість є продуктом й інструментом комунікації людини з “олюдненим” світом. Зважаючи на це, обраний нами для дослідження нігілізму комунікативний підхід містить значний методологічний ресурс, зокрема тому, що предметом вивчення за комунікативного підходу є процес конструювання особистістю себе, світу і свого життя у світі. Комунікативний підхід до дослідження психічного, основоположником якого в радянській психології був Б. Ломов, ґрунтується на ідеї про первинність спілкування щодо всіх інших форм людської активності, включно з поведінкою і діяльністю (Ломов, 1984). Ця ідея інтегрує теоретичні положення про опосередкування і сигніфікацію вищих психічних функцій як принципів соціального конструювання з положеннями діяльнісного підходу, що утверджують системотворчу роль діяльності в розвитку свідомості та особистості (Леонтьев, 2003). Комунікативна теорія психічного, яку дослідники створювали як пояснювальну теоретичну модель емпірично відкритого феномену “обмеженості можливостей формування і розвитку пізнавальних процесів поза організацією спільної діяльності людей” (Ломов, 1984, с. 179), згодом стала метатеорією (науковим підходом, що солідаризує інші бачення природи психічного) (Мазилов, 2001).

Люди не живуть розрізнено – вони завжди існують у системі соціальних стосунків. І те, що ми визначаємо як “дійсність”, є проявом процесу комунікації людини з “олюдненим” світом. У такому розширеному розумінні комунікація людини зі світом починається ще в пренатальний період (О. Шторм, С. Гроф), а засобами комунікації стають будь-які речі і цінності, які можуть переводити досвід та енергію одних людей у досвід та енергію інших (М. Маклюен). Суб'єктами комунікації можуть бути не лише реальні люди, не лише сконструйовані образи справжніх або уявних співрозмовників, а будь-які явища зовнішнього або внутрішнього світу, що відображаються людиною (Г. Дьяконов, Ю. Лотман, В. Панфьоров, Н. Сарджвеладзе). Людина завжди перебуває в комунікативному процесі (не забуваймо про внутрішній діалог!), оскільки сприймає, осмислює, оцінює інформацію від зовнішнього і внутрішнього світу, конструює на її основі образи дійсності й обирає способи поведінки з нею. Навіть якщо суб'єкт вибору “не помічає” певну інформацію, це все одно є проявом процесу комунікації людини з “олюдненим” світом.

За комунікативного підходу комунікацію розглядають як сутнісну основу всього життя людини, як особистісний аспект будь-якої взаємодії людини з “олюдненим” світом. Ця взаємодія може набувати форми спілкування, гри, споглядання, перетворювальної діяльності тощо, але жодна взаємодія не може відбуватися поза ставленням людини до дійсності. Комунікація є основою всього життєвого процесу людини, охоплюючи і внутрішній, смисловий бік забезпечення психологічного зв'язку, і зовнішній бік, що об'єктивує всі особистісні смисли й поєднує всі форми активності, у т. ч. і протестну активність. Центром уваги комунікативної теорії психічного є процес смислотворення в процесі здійснення людиною життєвих виборів. Процес смислотворення – це завжди комунікативний процес, під час якого між людиною з її багатозначними стосунками до дійсності й “олюдненим” світом, представленим у виявлених особистістю значеннях, відбувається “діалог”, результатом якого стає створений особистісний смисл. Отже, особистісний смисл має

комунікативну природу і є “угодою” між суб’єктом (з його ставленням до того, що відбувається) і тими обставинами життя, у зв’язку з якими особистість створює цей смисл.

Якість смислотворення визначається всіма планами функціонування особистості як динамічної системи ставлень людини до дійсності, її самостворенням, самоорганізацією і саморозвитком. Якщо утворювані особистістю смисли в процесі комунікації (взаємодії) блокують накопичення, реалізацію або вдосконалення її психологічного потенціалу, то це свідчить про порушення процесу смислотворення. Усі особистісні утворення (мотиви, цілі, інтенції, настановлення, диспозиції, цінності), через які мультиплікуються психологічні поняття, онтологічно не існують один без одного. Коли Д. Леонт’єв виділяє структуру смислових утворень особистості, то йдеться про ті ставлення людини до дійсності, які так чи інакше впливають на смислотворчість. Це стосується смислових настановлень, мотивів, смислових диспозицій, смислових конструктів та особистісних цінностей (Леонт’єв, 2003, с. 154). Проте в цей же ряд дослідник ставить і “особистісний смисл”, визначаючи його як “смислове утворення”, яке разом зі смисловим настановленням відносить до найнижчого рівня організації “динамічної смислової системи”. Найвищим рівнем цієї системи він вважає особистісні цінності. О. Асмолов (1990) визначає особистісний смисл як зміст смислового настановлення, яке є формою вираження особистісного смислу у вигляді готовності до здійснення певним чином спрямованої діяльності (с. 359). Особистісний смисл, за визначенням, не може бути автономний від ситуації взаємодії, оскільки інтегрує актуалізовані в комунікації суб’єктивні ставлення людини до дійсності. Д. Леонт’єв у роботі “Психологія смислу” (2003) визначає смисл “як відношення між суб’єктом і об’єктом або явищем дійсності, яке визначається місцем об’єкта (явища) в житті суб’єкта, виділяє цей об’єкт (явище) в образі світу і втілюється в особистісних структурах, що регулюють поведінку суб’єкта щодо цього об’єкта (явища)” (с. 63).

Питанням, щодо якого в дослідників наразі зберігаються теоретичні розбіжності, є питання про критерії якості процесу смислотворення. Оскільки смисли регулюють взаємодію людини і світу, то в більшості досліджень розкриваються закономірності розвитку і критерії ефективності смислової регуляції життєдіяльності людини. На думку одних авторів, рівень “якості” смислової регуляції зростає з підвищенням рівня узагальненості і стійкості смислових утворень, присвоєних особистістю (Б. Братусь, Д. Леонт’єв, О. Серий та ін.). Інші дослідники вважають, що “якість” смислової регуляції взаємодії людини зі світом визначається її “відкритістю досвіду”, здатністю не привносити в процес усвідомлення того, що відбувається, заготовлені шаблони конструювання дійсності (Ю. Джендлін, Дж. Келлі, Ф. Перлз, К. Роджерс та ін.).

Запропонована О. Осадько комунікативна концепція особистісного смислу дає змогу визначати “якість” смислотворення за допомогою критеріїв повноцінності комунікації. Дослідниця вважає, що процес конструювання смислу може бути пов’язаним з поглибленням або перериванням контакту з “неприйнятними” обставинами. Якщо суб’єкт відмовляється від усвідомлення своїх колишніх надбань (думок, уподобань, цілей, цінностей), то його вибір більшою мірою детермінований зовнішніми обставинами. У разі ігнорування суб’єктом свого безпосереднього досвіду (не помічає поточних аспектів того, що відбувається) він втрачає у своїй “автономності” зв’язок з реальністю (Осадько, 2016).

Комунікативний підхід до проблеми “якості” смислотворення дає змогу солідаризувати структурні і функціональні моделі цього феномену на новому рівні їх розуміння. Процес смислотворення сприятиме становленню особистості, якщо він не обмежується заготовленими схемами досвіду, якщо суб’єкт комунікації відкритий до своїх безпосередніх переживань поточного досвіду взаємодії зі світом. Така відкритість досвідів дає змогу не обмежувати комунікацію, не “підганяти” його під готові схеми розуміння, а бути чутливим до тих змін, які постійно відбуваються в людині і світі, відкривати нові аспекти і можливості розвитку та взаємодії.

Наступним етапом смислотворення є концептуалізація досвіду взаємодії, використання цього емпіричного матеріалу для висунення і перевірки гіпотез про принципи

свого життя у світі (Келли, 2000). Нові (більш високого рівня) смислові конструкції (за умови повноцінності смислотворчої комунікації) мають тенденцію до більш високого рівня узагальненості і стійкості. Вони зберігаються в системі ставлень людини до дійсності як підсистеми мотивів, настановлень, диспозицій або цінностей, стабілізують процес розвитку особистості, оскільки в них пов'язується її життєвий досвід і містяться орієнтири для побудови бажаного майбутнього. Для того щоб освоювати смислові суперечності, що виявляються в процесі здійснення життєвих виборів, і справді потрібно створювати смислові конструкції вищого порядку. І саме цю тенденцію мають на увазі дослідники, які вивчають “смислову сферу особистості” і “рівні смислових утворень”. Проте навіть найвищий рівень “смислових утворень”, яким дослідники вважають ціннісно-смисловий, не є достатньою умовою для якісного процесу смислотворення. Тому прибічникам цієї моделі доводиться звертатися до “морально-етичних” оцінок тих цінностей, якими керується особистість, говорити про цінності “смислові і несмислові”, про ті, що приводять або не приводять до реалізації “людської суті” (Братусь, 1997), про оптимальний смисл (Леонтьєв, 2003), про смисл подолання (Шапіро, 2009) і т. ін.

Незалежно від повноти смислотворчої комунікації, внутрішніх самообмежень і зовнішніх перешкод, що переривають контакт суб'єкта з цими обставинами, будь-який процес смислотворення здійснюється особистістю як цілісною (хоча часто суперечливою) системою ставлень людини до дійсності. Основоположник концепції психології ставлень В. Мясищев (1995) розглядає ставлення людини “не як частину особистості, а як потенціал її психічної реакції у зв'язку з будь-яким предметом, процесом або фактом дійсності” і визначає особистість “як людину в її ставленнях до дійсності” (с. 43). Запропоноване дослідником розуміння особистості дає змогу побачити її сутність як “потенційного психічного”, яке твориться в процесі взаємодії людини зі світом і водночас творить цю взаємодію (визначає сам процес накопичення досвіду), змінюючи тим самим себе (трансформуючи індивідуальний і соціальний досвід у суб'єктивні ставлення). Створена В. Мясищевим концепція особистості як динамічної системи ставлень людини до дійсності унеможливує використання теоретичного конструкта “особистість” не лише для наукових, а й для практичних психологічних завдань, оскільки “особистостями” є всі реальні люди, а не тільки ті, хто досягнув “висот” відповідності ідеалові гармонійності і всебічної розвинутості. Слід зазначити, що навіть у тих концепціях особистості, де її “народження” пов'язують з проходженням “вікових криз” або рівнем зрілості особистісних структур, її функцією все одно залишається вибір способу жити. Дослідники просто визнають за критерій “народження” особистості досягнутий людиною рівень зрілості системи її ставлень до дійсності, що дає змогу здійснювати певні вибори в певний спосіб. Тобто вчені визначають той критерій (умову), за яким можна виявити, що людина досягла певного етапу свого особистісного розвитку. Якщо за критерій “народження” особистості береться найвища позначка особистісних проявів, то “особистостями” можна вважати тільки небагатьох видатних представників людства. Але критеріями можуть бути й досягнуті людиною рівні освоєння “базових суперечностей розвитку особистості” – інтеріоризація соціальних і культурних норм як внутрішніх регуляторів поведінки (Л. Виготський, Е. Еріксон, Д. Ельконін). Критерієм може також бути спосіб розв'язання мотиваційних конфліктів: залежно від того, яким мотивам – природним, соціальним або культурним – віддається перевага, дослідники називають людину “природним індивідом”, “соціальним суб'єктом” або “особистістю” (А. Аверіна, О. Леонтьєв, В. Столін). Таким же умовним критерієм є ступінь свободи людини від впливу зовнішніх мотивів, її здатність здійснювати вчинки, бути суб'єктом власного життя (А. Брушлінський, В. Знаков, В. Роменець, В. Слободчиков). У нашому дослідженні ми виходимо з того, що всі ставлення людини до дійсності є особистісними й опосередковують реакції, переживання і дії людини на будь-якому етапі її розвитку.

Як уже зазначалося вище, особистість є *суб'єктом комунікації*. Поняття “суб'єкт” у психології використовують у двох значеннях. Перше значення (яким ми тут послуговуємося) – це людина як носій діяльнісно-смислового ставлення до світу: суб'єкт ухвалює рішення про

те, що відбувається і як до цього ставитися (О. Леонт'єв, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе). Друге значення поняття “суб’єкт” пов’язане з оцінкою рівня розвитку цих здібностей та уявленням про те, що людина стає “суб’єктом” свого життя і діяльності, коли досягає найвищого рівня активності, цілісності, автономності (Л. Анциферова, А. Брушлінський, В. Татенко). У цьому, “якісному”, значенні говорять про людину як про суб’єкта тільки в разі такого розуміння нею власного буття, за якого вона, усвідомлюючи об’єктивність і складність своїх проблем, водночас відчуває відповідальність щодо них і має силу для їх розв’язання (Знаков, 2003, с. 100).

У процесі життєдіяльності людина постійно стикається з проблемністю власного буття. С. Рубінштейн пов’язував проблемність буття з наявністю суперечностей буття. Суперечності характеризують як саму соціальну дійсність, так і співвідношення і взаємодію з нею суб’єкта і його власну сутність (суперечності між свідомістю і дійсністю, можливостями і бажаннями тощо). У ситуаціях вибору особистість стає суб’єктом поведінки щодо виявлених суперечностей (Рубінштейн, 2012). К. Абульханова вважає, що суб’єкта характеризує саме спосіб їх (суперечностей) експлікації у вигляді проблем, життєвих завдань і спосіб їх вирішення. Очевидно, що й розвиток особистості, як і розвиток світу в цілому, відбувається шляхом долаття суперечностей. Проте суб’єкта характеризує спосіб долаття цих суперечностей, імпліцитно пов’язаний з його особливою якістю, а саме тим, що особистість як суб’єкт має особливу здатність використовувати свої психічні, особистісні, професійні та життєві можливості як засоби подолання цих суперечностей (Абульханова, 2007, с. 36). Дослідники, які розглядають суб’єктну регуляцію взаємодії людини зі світом як особливий (вищий) рівень особистісної (суб’єктивної) регуляції, виділяють як критерій брак або наявність “діяльнісно-перетворювального”, творчого ставлення людини до своїх психічних можливостей і до себе як їх носія. Оскільки будь-які ставлення людини до дійсності (і ставлення до своїх ставлень) є проявом (феноменом) функціонування особистості, то “досягнення рівня суб’єкта” – це одна з наукових оцінок якості проявів регульовальної функції особистості.

Ще одним підходом до дослідження суб’єктності в психології є масштабування тих виборів, які здійснює особистість. Так, особистість можна розглядати як суб’єкт життя (В. Дружинін, В. Знаков, К. Карпінський, Т. Титаренко), діяльності (О. Леонт'єв, В. Слободчиков, В. Татенко), комунікації (А. Брушлінський, Е. Ільїн, М. Каган, Л. Петровська) або як суб’єкт поведінки з виявленими в ході конструювання вибору суперечностями (К. Абульханова, В. Кабрін, В. Татенко). Схильність суб’єкта оцінювати те, що відбувається, за колись засвоєними шаблонами не дає йому змоги гнучко враховувати ті зміни, які відбуваються в ньому самому і у світі, в якому він живе. І, щоб зберігати ілюзію досконалості свого розуміння дійсності, людині доводиться все частіше уникати суперечностей, що постійно виникають, перериваючи контакт із собою і зі світом.

Смислотворча комунікація є ієрархією багатьох рівнів міжособистісних і внутрішньоособистісних комунікацій, що “динамічно інтегрує різні характеристики особистості (мотивації, риси, схильності, когніції, інтеракції, настановлення, почуття, цінності, смисли, норми, ролі, ставлення тощо) в нову якість – комунікативний світ” (Петрова, 2011, с. 100). Оскільки смислотворча комунікація – це процес пов’язування особистості суб’єкта, що змінюється, зі світом, що змінюється, то її здатність “помічати” зміни зовнішніх і внутрішніх умов життя (бути “в контакт” з тим, що відбувається) нерозривно пов’язана із здатністю “вбудовувати” ці зміни в постійно оновлювану суб’єктивну модель “себе у світі” (долати суперечності, створюючи смислові конструкції більш високого порядку). Цей зв’язок двосторонній: з одного боку – переривання циклу контактування з тим, що відбувається, позбавляє особистість матеріалу для саморозвитку (перевірки і модернізації своєї концептуальної моделі дійсності), з другого боку – суб’єктивні конструкції себе і світу, що не розвиваються (стають застарілими) спотворюють процес комунікації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, нігілістичне ставлення до дійсності залежить від сформованості особистісних ставлень і визначає реакції, переживання

і дії людини у зв'язку з обставинами її життя. “Якість” системи ставлень (позитивних/негативних) залежить від того, як людина взаємодіє зі світом і як трансформує свій досвід у свої уявлення, переконання тощо в концептуальну модель “себе у світі”. На основі сформованої моделі “себе у світі” людина обирає свої цілі і способи їх досягнення, оцінює те, що відбувається. Але ці психічні утворення самі є продуктом комунікації особистості з “олюдненим” світом, вони виростають з процесу і феноменів взаємодії і визначають особистісну регуляцію цієї взаємодії. Особистісна регуляція процесу взаємодії людини із собою і світом є смислотворчою, оскільки саме осмислення того, що відбувається, визначає вибір суб’єктом свого способу “буття у світі”. З огляду на вищезазначене найбільш продуктивними методологічними підходами для подальшого вивчення нігілізму як соціально-психологічного феномену вважаємо: екзистенційний підхід до розуміння людського буття як процесу коеволюції двох систем – “людини” і “світу” (Г. Гадамер, Е. Гуссерль, С. К’єркегор, М. Гайдеггер); екзистенційно-гуманістичний підхід до розуміння особистості (К. Абульханова, О. Асмолов, Г. Олпорт, К. Роджерс, С. Рубінштейн); теорію особистості як динамічної системи ставлень людини до дійсності (В. Мясищев); суб’єктний підхід до вивчення процесу становлення особистості (К. Абульханова, С. Рубінштейн); концепції конструювання особистісних смислів (Л. Анциферова, О. Асмолов, Л. Виготський, Д. Леонт’єв, О. Леонт’єв, О. Серий, Б. Сосновський, В. Франкл) та смислотворчої комунікації як процесу особистісної регуляції взаємодії людини з “олюдненим” світом (Б. Братусь, М. Виноградов, В. Кабрін, Р. Мей); комунікативну концепцію особистісного смислу (О. Осадько).

Подальше вивчення нігілізму як соціально-психологічного феномену передбачає його операціоналізацію та емпіричне дослідження особливостей проявів “сучасного нігілізму” в політико-правовому полі.

Список використаних джерел

- Абульханова, К. А. (2007). Идеальность или реальность субъекта. В В. И. Моросанова (Ред.), *Субъект и личность в психологии саморегуляции* (с. 31–45). Москва – Ставрополь: ПИ РАО, СевКавГТУ.
- Асмолов, А. Г. (1990). *Психология личности*. Москва: Изд-во Моск. ун-та.
- Братусь, Б. С. (1997). Образ человека в гуманитарной, нравственной и христианской психологии. В Д. А. Леонт’єв, В. Г. Щур (Ред.), *Психология с человеческим лицом. Гуманистическая перспектива в постсоветской психологии* (с. 67–92). Москва: Смысл.
- Знаков, В. В. (2003). Психология субъекта как методология понимания человеческого бытия. *Психологический журнал*, 2, 24, 95–106.
- Келли, Дж. А. (2000). *Теория личности. Психология личных конструктов*. Санкт-Петербург: Речь.
- Косыхин, В. Г. (2009). *Нигилизм и диалектика*. Саратов: Научная книга.
- Леонт’єв, Д. А. (2003). *Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности*. 2-е изд. Москва: Смысл.
- Ломов, Б. Ф. (1984). *Методологические и теоретические проблемы психологии*. Москва: Наука.
- Мазиллов, В. А. (2001). *Психология на пороге XXI века: методологические проблемы*. Ярославль: МАПН.
- Мясищев, В. Н. (1995). *Психология отношений. Избранные психологические труды*. Ред. А. А. Бодалёв. Москва: Ин-т практ. психологии; Воронеж: Модэк.
- Осадько, О. Ю. (2016). *Общение как эликсир здоровья. Коммуникативные механизмы саногенеза личности*. Киев: Миллениум.
- Петрова, В. Н. (2011). Модель существования и развития образа будущего в процессе транскомуникации. В В. И. Кабрин (Ред.), *Транскомуникация: преобразование жизненных миров человека* (с. 74–101). Томск: ТГУ.
- Рубинштейн, С. Л. (2012). *Человек и мир*. Санкт-Петербург: Питер.

- Шапиро, Д. (2009). *Автономия и ригидная личность*. Москва: Класс.
- Vattimo, G. (1989). Nihilism: Reactive and Active. Ed. by T. Darby, B. Egyed, & B. Jones (Eds.), *Nietzsche and the Rhetoric of Nihilism: Essays on Interpretation, Language and Politics* (pp. 15–22). Ottawa: Carleton University Press.
- Vattimo, G. (2006). *Nihilism and Emancipation: Ethics, Politics and Law*. Baltimore: Columbia University Press.
- Vattimo, G. (1992). Optimistic Nihilism. *Common Knowledge*, 1, 3, 37–44.
- Vattimo, G. (1988). *The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Postmodern Culture*. Trans. by Jon R. Snyder. Cambridge: Polity.

References

- Abulkhanova, K. A. (2007). Idealnost ili realnost subyekta. In V. I. Morosanova (Ed.), *Subyekt i lichnost v psikhologii samoregulyatsii* (pp. 31–45). Moscow – Stavropol PI RAO, SevKavGTU. (in Russian)
- Asmolov, A. G. (1990). *Psikhologiya lichnosti*. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. (in Russian)
- Bratus, B. S. (1997). Obraz cheloveka v gumanitarnoy, нравstvennoy i khristianskoy psikhologii In D. A. Leontyev, V. G. Shhur (Eds.), *Psikhologiya s chelovecheskim litsom. Gumanisticheskaya perspektiva v postsovetskoy psikhologii* (pp. 67–92). Moscow: Smysl. (in Russian)
- Kelly, J. A. (2000). *Teoriya lichnosti. Psikhologiya lichnykh konstruktov*. St. Petersburg: Rech. (in Russian)
- Kosykhin, V. G. (2009). *Nigilizm i dialektika*. Saratov: Nauchnaya kniga. (in Russian)
- Leontyev, D. A. (2003). *Psikhologiya smysla: priroda, stroeniye i dinamika smyslovoy realnosti*. 2 nd ed. Moscow: Smysl. (in Russian)
- Lomov, B. F. (1984). *Metodologicheskiye i teoreticheskiye problemy psikhologii*. Moscow: Nauka. (in Russian)
- Mazilov, V. A. (2001). *Psikhologiya na poroge XXI veka: metodologicheskiye problemy*. Yaroslavl: MAPN. (in Russian)
- Myasishhev, V. N. (1995). *Psikhologiya otnosheniy. Izbrannyye psikhologicheskie trudy*. Moscow: Institut prakticheskoy psikhologii; Voronezh: Modek. (in Russian)
- Osadko, O. Yu. (2016). *Obshheniye kak eliksir zdorovya. Kommunikativnyye mekhanizmy sanogeneza lichnosti*. Kyiv: Millenium. (in Russian)
- Petrova, V. N. (2011). Model sushchestvovaniya i razvitiya obraza budushchego v protsesse transkommunikatsii. In V. I. Kabrin (Ed.), *Transkommunikatsiya: preobrazovaniye zhiznennykh mirov cheloveka* (pp. 74–101). Tomsk: TGU. (in Russian)
- Rubinshteyn, S. L. (2012). *Chelovek i mir*. St. Petersburg: Piter. (in Russian)
- Shapiro, D. (2009). *Avtonomiya i rigidnaya lichnost*. Moscow: Klass. (in Russian)
- Vattimo, G. (1989). Nihilism: Reactive and Active. Ed. by T. Darby, B. Egyed, & B. Jones (Eds.), *Nietzsche and the Rhetoric of Nihilism: Essays on Interpretation, Language and Politics* (pp. 15–22). Ottawa: Carleton University Press. (in English)
- Vattimo, G. (2006). *Nihilism and Emancipation: Ethics, Politics and Law*. Baltimore: Columbia University Press. (in English)
- Vattimo, G. (1992). Optimistic Nihilism. *Common Knowledge*, 1, 3, 37–44. (in English)
- Vattimo, G. (1988). *The End of Modernity: Nihilism and Hermeneutics in Postmodern Culture*. Trans. by Jon R. Snyder. Cambridge: Polity. (in English)
- Znakov, V. V. (2003). Psikhologiya subyekta kak metodologiya ponimaniya chelovecheskogo bytiya. *Psikhologicheskiy zhurnal*, 2, 24, 95–106. (in Russian)

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ

УДК 32:159.9

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).114](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).114)

Лазоренко Борис Петрович

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник
лабораторії соціальної психології особистості,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-2113-0424
bolaz@ukr.net

Кальницька Катерина Олексіївна

кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри
організації соціально-психологічної допомоги населенню,
Чернігівський національний технологічний університет,
Чернігів, Україна
ORCID ID 0000-0001-8713-7656
e.kalnitskaya@i.ua

ТЕОРЕТИЧНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ РЕАДАПТАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ / ОПЕРАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ СИЛ В УМОВАХ ГІБРИДНИХ ВІЙНИ І МИРУ

Розроблено теоретичну модель соціально-психологічного супроводу реабілітації (СПСР) ветеранів в умовах гібридних війни і миру. За допомогою методик визначення посттравматичних станів та адаптивності у форматі “case study” представлено їхню динаміку у двох ветеранів після завершення ними реабілітаційного етапу відновлення. Виокремлено чинники ретравматичного впливу на їхню особистість в умовах гібридних війни і миру. До зовнішніх соціальних чинників віднесено тривання обстрілів і загибель українських військовослужбовців та мирного населення на сході країни, проросійські настрої певної частини українських громадян, до психологічних чинників – внутрішній конфлікт субособистостей “ворога” і “захисника”, зумовлені ним проєкції і неадекватні поведінкові прояви. Обстоюється необхідність соціально-психологічного супроводу реабілітації ветеранів та членів їхніх сімей, аби нейтралізувати й усунути деструктивну дію цих чинників. З'ясовано мотиви участі ветеранів у супроводі: допомога побратимам, зміцнення психіки, покращення стосунків у сім'ї, забезпечення належної якості життя сім'ї, родини і країни. Розроблено теоретичну модель супроводу реабілітації ветеранів в умовах гібридних війни і миру, показано доцільність використання принципів командотворення і технології взаємодії “рівний – рівному” в реабілітаційному процесі. Центральне місце в моделі відведено команді фахівців і ветеранів – учасників програми реабілітації, до її периферійних елементів віднесено мережу громадських та державних організацій, які працюють у сфері психологічної, медичної та соціальної підтримки ветеранів. Окреслено коло таких організацій: громадські – це організації ветеранів і волонтерів, які працюють у регіонах; державні – це обласні відділи департаментів

Міністерства ветеранів України, військові госпіталі, соціальні центри для сім'ї, дітей та молоді, центри зайнятості, територіальні центри соціального обслуговування тощо. У структурі моделі виокремлено такі підрозділи: реабілітаційно-профілактичний, соціальної та професійної адаптації, науково-дослідний та інформаційний. Реабілітаційно-профілактичний підрозділ має забезпечувати ветеранів від ретравматизації, залежностей та суїцидальної поведінки в умовах гібридних війни і миру; підрозділ соціальної та професійної адаптації покликаний допомагати ветеранам у пошуку роботи та набутті необхідної професійної кваліфікації; науково-дослідний підрозділ має забезпечувати ефективність реалізації супроводу, проводити моніторинг отриманих результатів, оптимізувати зворотний зв'язок між основними структурними елементами СПСР і системою в цілому; інформаційна структура має надавати необхідну інформацію користувачам та фахівцям центру щодо обміну досвідом між учасниками супроводу, інформувати потенційних користувачів, партнерські організації, інших представників громади про труднощі і здобутки супроводу ветеранів. У ході подальших досліджень належить з'ясувати ефективність розробленої моделі, умови і засоби її поширення за необхідності в інших регіонах України.

Ключові слова: соціально-психологічний супровід; ветерани; гібридна війна; гібридний мир.

Borys P. Lazorenko

Ph.D. in Philosophy, Senior Researcher,
Leading Researcher of the Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2113-0424
bolaz@ukr.net

Kateryna O. Kalnytska

Ph.D. in Psychology, Associate Professor,
Head of Department of Organizing
of Population's Socio-Psychological Support,
Chernihiv National University of Technology,
Chernihiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-8713-7656
e.kalnitskaya@i.ua

**THEORETICAL MODEL OF PSYCHOSOCIAL SUPPORT FOR VETERANS
OF ANTI-TERRORIST OPERATION / JOINT FORCES OPERATION
IN CONDITIONS OF HYBRID WAR AND PEACE**

Abstract. It is developed a theoretical model of socio-psychological support for veteran's re-adaptation in the context of hybrid war and peace. It is represented the two veterans' dynamics in the post-traumatic states and the adaptivity by means of case study method. There are stated the factors of re-traumatic impact on the veterans' personality in the conditions of hybrid war and peace. Among the external social factors there are outlined the continued gunning and deaths of the militaries and civilians in the East of Ukraine, and the pro-Russian sentiment of some Ukrainian citizens; among the psychological factors – the internal conflict of the “enemy” and the “defender” sub-personalities, and the projections and inadequate behaviour caused by this inner conflict. It is outlined the necessity of socio-psychological assistance in the re-adaptation of veterans and their families to neutralize and eliminate the destructive effect of these factors. It is identified the motivations for veterans' supportive care, such as the opportunity to help their peers, the psyche strengthening, the family relationships improving, and the providing of proper quality of life for the family and the country. It is developed the theoretical model of veterans' re-adaptation support, and it is shown the expediency of using the principles of team creation, and technology of peer-to-peer interaction in the re-adaptation process. As the central element of the model, it is identified the team of specialists and veterans who are the

participants in the re-adaptation program; the peripheral elements of the model include a network of public and state organizations which work in the field of psychological, medical, and social support of veterans. There are outlined such elements as the public organizations: regional veterans' and volunteers' organizations; the governmental organizations: regional departments of the Ministry of Veterans Affairs, military hospitals, social centres for the family, children, and youth, employment centres, territorial centres of social service, etc. There are distinguished such units in the model's structure: rehabilitation and prevention, social and professional adaptation, research, and information. The rehabilitation and prevention unit should protect veterans from re-traumatization, addiction and suicidal behaviour in the face of hybrid war and peace in Ukraine. The social and professional adaptation unit aims to assist veterans in finding jobs and the necessary professional qualifications obtaining. The research unit should ensure the effectiveness of the support implementation, should monitor the obtained results, and optimize the feedback between the main structural elements of the psychosocial support and the system in general. The information unit should provide the necessary information regarding the exchange of experience between the users and specialists of the centre; should inform the potential users, partner organizations, and other community members about the challenges and achievements in veterans' support. Further studies are aimed at the investigation of the developed model's effectiveness, the conditions, and means of its dissemination in the regions of Ukraine.

Keywords: socio-psychological support; veterans; hybrid war; hybrid peace.

Постановка проблеми. В умовах гібридних війни і миру, агресії Російської держави проти України ускладнюється завдання реадптації ветеранів до життя в сучасному українському суспільстві. Після активної участі у воєнних діях значна частина ветеранів відновила й активно долучилася до розбудови українського громадянського суспільства. Проте в умовах гібридної війни мир також набуває гібридного характеру. На жаль, деструктивні чинники гібридних війни і миру справляють свій ретравматичний вплив на відновлення психічного здоров'я певної частини ветеранів. Зважаючи на це, слід наголосити на необхідності подальшого вдосконалення системи *соціально-психологічного супроводу реадптації* (далі – СПСР) ветеранів в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Дослідженню соціально-психологічного супроводу реадптації ветеранів до умов мирного життя присвячено чимало зарубіжних публікацій і значно менше – вітчизняних. З-поміж зарубіжних досліджень заслуговує на увагу робота британських авторів, у якій йдеться про необхідність урахування в супроводі реадптації ветеранів до цивільного життя особливостей спільноти військовослужбовців як певної інституціональної культури, а також чутливості військових до поцінування їхньої служби на захисті життя і добробуту цивільного населення (Farrand et al., 2019). З огляду на отримані результати американські дослідники наголошують на доцільності акцентування в процесі реадптації, реінтеграції на схожості переживань ветеранів і цивільного населення, що є наслідком зіткнення їх із надзвичайними ситуаціями. Зокрема, у таких ситуаціях ветерани можуть поділитися із цивільним населенням навичками дисципліни, командним менталітетом, яких вони набули, виконуючи військові завдання. У такій співпраці формується переживання спорідненості й належності до єдиної спільноти (Kranke, Eloersch, & Dobalian, 2018).

Аналізові дії на особистість деструктивних чинників гібридних війни і миру присвячено зарубіжні і вітчизняні дослідження. Так, у роботі I. Baraldi (2017) йдеться про необхідність посилення соціальної реадптації ветеранів, щоб запобігти використанню ними зброї для розв'язання конфліктів в умовах гібридного миру. У вітчизняних дослідженнях значна увага приділяється деструктивній дії на особистість інформаційно-психологічних та ментальних чинників гібридної війни (Горбенко Ю., & Горбенко А., 2015). Для нас як авторів статті значний інтерес становить також з'ясування чинників дестабілізації посттравматичних станів та адаптивності ветеранів і волонтерів АТО/ООС в умовах гібридних війни і миру (Кальницька, & Лазоренко, 2019).

Як відгук на нагальну потребу в соціально-психологічній допомозі і супроводі учасників та ветеранів АТО/ООС можна розглядати створення і впровадження фахівцями та

волонтерами відповідних програм, заснування центрів соціально-психологічної допомоги в різних регіонах України (Кризовий центр..., 2015; Центр психічного здоров'я..., 2015; Соціально-психологічний центр..., 2015), діяльність яких потребує оптимізації на основі відповідних наукових досліджень. На нашу думку, найбільш повне теоретичне обґрунтування СПСР у вітчизняній психології запропонувала Т. М. Титаренко, яка сформулювала його загальне визначення як комплексну підтримку людини з боку її оточення завдяки мережі сімейних, дружніх, професійних та інших зв'язків, що сприяє оптимізації переходу до умов мирного життя. Дослідниця також описала структуру та функції СПСР, визначила вектори його спрямування (Титаренко, 2018). Певні особливості соціально-психологічного супроводу реадaptaції проблемної молоді з-поміж ветеранів, зокрема її фокусування на виконанні своїх провідних життєвих завдань, дістали висвітлення в колективному посібнику, створеному співробітниками лабораторії соціальної психології особистості ІСПП НАПН України (Титаренко та ін., 2019). Серед не вирішених раніше частин загальної проблеми важливим, на нашу думку, є створення теоретичної моделі організації та реалізації СПСР ветеранів, яка враховувала б специфіку їхньої реадaptaції в умовах впливу на їхнє психічне здоров'я ретравматичних чинників гібридних війни і миру; не менш важливо з'ясувати мотивацію їхньої участі в такому супроводі.

Мета статті – розробити теоретичну модель супроводу соціально-психологічної реадaptaції ветеранів в умовах ретравматичної дії на їхню особистість чинників гібридних війни і миру.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед запропонованих нами методів дослідження головними були: теоретичний аналіз, узагальнення та систематизація, моделювання. Також ми скористалися методикою визначення посттравматичних стресових станів (Безшейко, 2016), опитувальником для визначення стану адаптивності досліджуваних (Маклаков, & Чермянин, 2001) та авторським опитувальником якості життя (Кальницька, & Лазоренко, 2019) для визначення мотивів їхньої участі в проєкті СПСР. Розробляючи теоретичну модель СПСР ветеранів, ми спиралися на теорію особистісного життєконструювання Т. Титаренко і її концепцію СПСР особистості до мирного життя (Титаренко, 2018).

У 2017–2018 роках авторами було зорганізовано і проведено Школу соціально-психологічної допомоги ветеранам, волонтерам, ВПО та членам їхніх сімей (далі – Школа). Під час занять вони могли оволодіти навичками психологічної само- і взаємодопомоги, покращити певною мірою якість свого життя (завдяки використанню психотехнології переживання) і навчитися сприймати негативні стани як життєвий досвід (завдяки методиці “рівний – рівному”). Через півтора року в жовтні 2019 р. було проведено повторне дослідження, аби проаналізувати сталість результатів реабілітації ветеранів – учасників Школи. З'ясувалося, що в одних учасників показники залишилися приблизно на досягнутому рівні, в інших вони погіршилися і не повернулися на початковий рівень попереднього дослідження, а в деяких учасників вони помітно покращилися. Під час зустрічі випускників Школи у жовтні 2019 р. було ухвалено рішення продовжити співпрацю, але у форматі СПСР учасників до умов мирного життя.

Отже, цікаво було порівняти результати, зафіксовані в учасників Школи по завершенні занять у кінці лютого 2018 р., і результати на початку жовтня 2019 р. Для цього ми скористалися форматом “case study” двох ветеранів, що дало змогу увиразнити, власне, ті тенденції, які спостерігалися серед ветеранів – учасників Школи.

У ветерана А, який не мав діагнозу ПТСР, спостерігаємо значне послаблення проявів посттравматичних стресових станів (табл. 1), проте його показники адаптивності дещо погіршилися (на два бали) за рахунок зменшення комунікативного потенціалу (табл. 2). Під час індивідуального консультування він відзначав негативний вплив чинників гібридної війни на свій психічний стан: затівав “розбірки” з односельцями, які зневажливо висловлювалися щодо учасників АТО; час від часу поривався повернутися на “передову”. До і під час зустрічі випускників Школи ветеран висловлював бажання продовжити навчання в проєкті СПСР, спонукав своїх побратимів також долучитися до нього. При цьому він

демонстрував більш чітке усвідомлення необхідності участі в проєкті – не тільки і не стільки для себе, як для надання допомоги своїм побратимам.

Таблиця 1

Динаміка посттравматичних стресових станів ветерана А до і після участі в Школі соціально-психологічної допомоги

Дата проведення дослідження	Показники посттравматичних стресових станів Ветерана А				
	Симптоми інтрузії	Симптоми уникнення	Негативні думки та емоції	Надмірна реактивність	Інтегральний показник ПТСС
17.02.2018	11	4	14	15	44
05.10.2019	10	4	5	8	27

Таблиця 2

Динаміка порушень адаптивності ветерана А до і після участі в Школі соціально-психологічної допомоги

Дата проведення дослідження	Показники порушень адаптивності Ветерана А			
	Поведінкова регуляція	Комунікативний потенціал	Моральна нормативність	Інтегральний показник порушення особистісного адаптивного потенціалу
17.02.2018	22	6	11	39
05.10.2019	22	8	11	41

У ветерана Б, якому було поставлено діагноз ПТСР і який проходив курс лікування в госпіталі, показники посттравматичних станів дещо зросли за рахунок симптомів інтрузії, уникнення і надмірної реактивності (табл. 3), а інтегральний показник порушень особистісного адаптивного потенціалу дещо зменшився (табл. 4). Після проведення індивідуальних консультацій з ним і його дружиною з'ясувалось, що нестабільність його психологічного стану і поведінки зумовлена впливом чинників гібридної війни і труднощами адаптації до мирного життя. Ветеран мав намір повернутися в зону ООС, оскільки погіршилися його стосунки з дружиною, яка прийняла рішення про розлучення. Проте він зберігає консультативний зв'язок із викладачами з надією на покращення сімейних стосунків.

Таблиця 3

Динаміка посттравматичних стресових станів ветерана Б до і після участі в Школі соціально-психологічної допомоги

Дата проведення дослідження	Показники посттравматичних стресових станів Ветерана Б				
	Симптоми інтрузії	Симптоми уникнення	Негативні думки та емоції	Надмірна реактивність	Інтегральний показник ПТСС
24.02.2018	14	4	18	14	50
05.10.2019	16	7	18	17	58

Таблиця 4

Динаміка порушень адаптивності ветерана Б до і після участі в Школі соціально-психологічної допомоги

Дата проведення дослідження	Показники порушень адаптивності Ветерана Б			
	Поведінкова регуляція	Комунікативний потенціал	Моральна нормативність	Інтегральний показник порушення особистісного адаптивного потенціалу
24.02.2018	58	16	9	83
05.10.2019	55	14	8	77

Пролонговане дослідження показало в цілому задовільний рівень стабільності результатів, отриманих під час навчання у Школі. Разом з тим маємо констатувати деструктивний вплив чинників гібридної війни на психоемоційний стан та адаптивність випускників Школи. На жаль, в умовах гібридної війни мир також набуває гібридного характеру. Під час попереднього дослідження ми з'ясували чинники ретравматичного впливу на особистість ветеранів в умовах гібридних війни і миру. До зовнішніх соціальних чинників було віднесено тривання обстрілів і загибель українських військовослужбовців та мирного населення на сході країни, проросійські настрої певної частини українських громадян, до психологічних чинників – внутрішній конфлікт субособистостей “ворога” і “захисника”, зумовлені ним проєкції і неадекватні поведінкові прояви. На нашу думку, ці чинники належить враховувати, організовуючи та реалізуючи проєкти СПСР ветеранів. Це дасть змогу нейтралізувати деструктивний вплив згаданих чинників, а також вибудувати ефективну теоретичну модель СПСР.

Аби з'ясувати мотивацію ветеранів, ми, розробляючи теоретичну модель СПСР, провели опитування випускників Школи. Для опитування, яке проводилося 5 жовтня 2019 р. під час зустрічі випускників, було використано авторський опитувальник якості життя. На цей час серед основних своїх мотивацій ветерани АТО/ООС – учасники Школи – зазначали такі: навчитись психологічно допомагати своїм хлопцям; покращити фізичне і психологічне самопочуття і здоров'я; зміцнити психіку; відновити стосунки із своєю дружиною; покращити взаєморозуміння в родині; частіше проводити зустрічі. Аналіз відповідей досліджуваних, сфокусованих на життєвих цінностях та смислах, показав, що для ветеранів життєво необхідною є психологічна здатність адекватно сприймати суспільні реалії гібридних війни і миру в сучасній Україні, розсудливо діяти відповідно до власних та суспільних інтересів. Також як важливий мотив називалося забезпечення достойного рівня і якості життя, психологічного благополуччя для себе, власної сім'ї і країни в цілому.

Розробляючи теоретичну модель СПСР ветеранів АТО/ООС, ми також скористалися результатами аналізу зарубіжних і вітчизняних досліджень, присвячених проблемам супроводу реадaptaції ветеранів, взяли до уваги досвід реалізації проєктів і програм соціально-психологічного супроводу інших користувачів такої підтримки, зокрема досвід супроводу ВІЛ-позитивних осіб і пацієнтів реабілітаційних центрів для наркозалежних та осіб, звільнених з місць позбавлення волі.

Теоретичний аналіз проблем, які виникають у зв'язку із забезпеченням СПСР ветеранів в Україні, узагальнення досвіду реалізації практичних програм СПСР ветеранів АТО/ООС, членів їхніх сімей свідчать про необхідність розроблення такої теоретичної моделі супроводу, яка враховувала б деструктивний вплив зовнішніх і внутрішніх чинників гібридних війни і миру та ефективно нейтралізувала такий вплив. Вона має бути спрямована на зміцнення резилентності ветеранів щодо нових провокацій та атак інформаційної війни з боку агресора та внутрішніх чинників дестабілізації єдності українського суспільства, а також забезпечувати розвиток суб'єктної активності учасників СПСР щодо підвищення рівня та якості їхнього життя, досягнення психологічного благополуччя. З огляду на це особливу увагу слід приділяти профілактиці психологічної ретравматизації, опануванню психотехнологій самодопомоги в разі рецидивів гострих стресових і поведінкових реакцій на чинники гібридних війни і миру. Важливим складником моделі має стати проведення відповідних тренінгових занять, на яких би опрацьовувалися типові ситуації провокування таких рецидивів. Здійснюючи супровід, потрібно також брати до уваги розв'язання проблемних ситуацій сімейно-родинної взаємодії, її статево-рольові та гендерні аспекти; враховувати можливі труднощі учасників, які мають потребу в реалізації особистісного і професійного саморозвитку, та надавати їм необхідну підтримку.

Зважаючи на зазначені вище зауваги, а також на досвід проведення тренінгів командотворення з курсантами-психологами Військового інституту КНУ імені Тараса Шевченка, вважаємо, що має сенс говорити про необхідність наближення форми

організації СПСР ветеранів АТО/ООС до військової соціально-психологічної культури. Тому в загальну структуру теоретичної моделі як важливий її елемент пропонуємо включити принципи командотворення (Team building, 2019). Це, як показав досвід, є важливою засадою формування в учасників проекту відчуття єдиної команди, здатної брати на себе відповідальність за формулювання його основної мети і завдань, а також забезпечення їх реалізації відповідно до зазначеної мотивації. Отже, наша модель має забезпечувати умови об'єднання безпосередніх користувачів супроводу – самих ветеранів та членів їхніх сімей, усіх їхніх близьких і фахівців, які мають досвід психологічної реабілітації, соціальної роботи та юридичного супроводу реадaptантів (рис.). Таке об'єднання має стати центральним структурним елементом моделі СПСР ветеранів. Окрім принципів командотворення, формування супроводу має також базуватися на використанні технології “рівний – рівному”. Ця технологія передбачає взаємоповагу учасників та обмін між ними життєвим досвідом, динамічну взаємодію і взаємну підтримку, зміну ролей формальних і неформальних командирів-лідерів у ході опрацювання конкретних життєвих завдань команди та її учасників, прийняття і делегування відповідальності за вирішення цих завдань.

Рис. Теоретична модель соціально-психологічного супроводу реадaptації ветеранів АТО/ООС

Центральний структурний елемент моделі, який має забезпечувати належну ефективність діяльності СПСР, передбачає наявність певних функціональних підрозділів: реабілітаційно-профілактичної роботи, соціальної та професійної реадaptації, науково-дослідного та інформаційного. Провідним підрозділом є *реабілітаційно-профілактичний*, який відповідає за системну реабілітацію ветеранів та відновлення їхнього психологічного благополуччя після рецидивів посттравматичних станів і ретравматизації. Також до завдань підрозділу належить профілактика негативних явищ у ветеранському середовищі, які спричиняють деструктивний стресогенний та ретравматичний вплив на особистість ветерана. Конструктивно-позитивним змістом такої профілактики є: вдосконалення особистої саморегуляції; ефективне опрацювання негативних станів, внутрішніх конфліктів та афективних поведінкових реакцій; напрацювання і стабілізація практик забезпечення психологічного благополуччя; позитивна взаємодія в сімейно-родинному, професійному середовищі; активна участь у діяльності громадських організацій ветеранів АТО/ООС, у житті громади. Завданнями цього підрозділу є також зміцнення психологічного здоров'я ветеранів, удосконалення їхньої особистісної резилентності та убезпечення від залежностей, перш за все від алкогольної та немедичного вживання наркотичних речовин, від психологічної ретравматизації, сімейно-родинних розладів та особистісного виснаження, суїцидальної поведінки.

Підрозділ соціальної та професійної реадaptaції відповідає за тісну взаємодію із центрами зайнятості і надання ветеранам необхідної допомоги в забезпеченні власного добробуту та благополуччя своєї сім'ї, у пошуку роботи або, за необхідності, набутті кваліфікації чи її підвищенні.

Забезпечення ефективності функціонування СПСР як цілісної системи елементів та зв'язків покладається на *науково-дослідну структуру*. До її провідних завдань належить здійснення моніторингу досягнутих результатів реадaptaції, оптимізація функціонування окремих структур СПСР і системи в цілому. Супровідні завдання підструктури – дослідження проміжних та підсумкових результатів реадaptaції учасників, надання відповідної інформації керівництву та іншим членам команди проєкту.

Інформаційний підрозділ, з одного боку, забезпечує дистанційне спілкування, обмін необхідною інформацією, взаємозв'язок та інтеграцію інших структурних елементів у єдину систему, з другого – інформує інші партнерські організації про потреби, завдання та їх вирішення командою, використовуючи для цього інтернет-ресурси, соціальні мережі та інші інформаційні засоби.

Важливими елементами теоретичної моделі СПСР є *структури ресурсної мережі* по забезпеченню ефективного функціонування ядра команди. До цієї мережі належать регіональні громадські і державні організації, які забезпечують надання учасникам СПСР медичної, соціальної, юридичної, інформаційної та іншої необхідної їм допомоги. Серед громадських організацій це перш за все організації ветеранів і волонтерів, інші громадські організації, які опікуються ними; серед державних – обласні відділи департаментів Міністерства ветеранів України, медичні установи (зокрема госпіталі), центри зайнятості, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, територіальні центри соціального обслуговування та інші організації.

На наш погляд, процес СПСР потребує наразі організаційного оформлення у вигляді довгострокового проєкту, підкріпленого відповідними угодами між зацікавленими сторонами.

Обмеження дослідження. У зв'язку з обмеженою кількістю учасників це дослідження виконувалось у форматі case study двох ветеранів, які стали, власне, ілюстрацією провідних тенденцій у ветеранському середовищі в умовах гібридних війни і миру.

Практична/соціальна значущість дослідження Запропонована модель наразі вже частково апробована і має практично всі підстави, аби в процесі реалізації забезпечити вирішення актуальних життєвих завдань ветеранів, передусім щодо їхньої реадaptaції та покращення якості життя в умовах гібридних війни і миру.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Пролонговане дослідження стійкості результатів соціально-психологічної реабілітації ветеранів показало їхню відносно задовільну стабільність. До зовнішніх соціальних чинників деструктивного впливу на особистість ветеранів віднесено тривання обстрілів і загибель українських військовослужбовців та мирного населення на сході країни, проросійські настрої певної частини українських громадян. Що ж до психологічних чинників, то звернуто увагу на внутрішній конфлікт субособистостей “ворога” і “захисника”, зумовлені ним неадекватні негативні проєкції на оточення і відповідні поведінкові реакції. З'ясовано мотиви участі ветеранів у проєкті СПСР: навчитися надавати психологічну допомогу своїм побратимам; зміцнити власну психіку; покращити взаєморозуміння в родині, а також бути здатним адекватно сприймати реалії гібридних війни і миру в сучасній Україні, забезпечувати достойний рівень життя для своєї сім'ї і країни.

Розроблено теоретичну модель соціально-психологічного супроводу реадaptaції ветеранів, яка враховує специфіку їхньої реадaptaції до життя в умовах гібридних війни і миру. Показано доцільність використання принципів командотворення і технології взаємодії “рівний – рівному” для успішного виконання спільних завдань покращення якості життя і досягнення психологічного благополуччя. Виокремлено центральний елемент моделі та його функціональні підрозділи, основні ресурсні структури забезпечення її провідних цілей –

мережу громадських і державних організацій, які працюють у сфері медичної, соціальної та психологічної підтримки ветеранів. Як центральний елемент моделі СПСР ветеранів визначено об'єднання безпосередніх користувачів супроводу – ветеранів та членів їхніх сімей, усіх близьких і фахівців, які мають досвід психологічної реабілітації, соціальної роботи та юридичного супроводу реадaptантів. Його функціональні завдання реалізують підрозділи: реабілітаційно-профілактичної роботи, соціальної та професійної реадaptації, науково-дослідний та інформаційний. Провідним серед них є підрозділ реабілітаційно-профілактичної роботи, завдання якого – здійснювати системну реабілітацію ветеранів та дбати про відновлення їхнього психологічного благополуччя після рецидивів посттравматичних станів та ретравматизації, забезпечувати профілактику негативних явищ, убезпечувати від залежностей, сімейно-родинних розладів і суїцидальної поведінки. Важливими елементами теоретичної моделі СПСР є також структури її ресурсної мережі: регіональні громадські і державні організації з надання користувачам СПСР медичної, соціальної, юридичної, інформаційної та іншої необхідної допомоги.

Перспективою подальших досліджень є, на нашу думку, вивчення чинників забезпечення ефективності програм та проєктів СПСР ветеранів, умов і засобів розвитку мережі відповідних центрів у всіх регіонах України.

Список використаних джерел

Безшейко, В. (2016). Адаптація Шкали для клінічної діагностики ПТСР та опитувальника “Перелік симптомів ПТСР” для української популяції. *Психосоматична медицина та загальна практика*, т. 1, № 1. Взято з <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/8>.

Горбенко, Ю. Л., & Горбенко, А. Ю. (2015). Інформаційно-психологічні та ментальні чинники російсько-українського протистояння. *Вісник Національного університету оборони України*, 1 (44), 50–57.

Кальницька, К. О., & Лазоренко, Б. П. (2019). Опитувальник самооцінки змін якості життя учасників Школи соціально-психологічної допомоги. В Титаренко, Т. М., Дворник, М. С., Климчук, В. О., Лазоренко, Б. П., Ларіна, Т. О., Мирончак, К. В., Савінов, В. В., *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій* (с. 152–153). Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Кризовий центр медико-психологічної допомоги Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (2019). Взято з <http://psychology-naes-ua.institute/info/156/>.

Маклаков, А. Г., & Чермянин, С. В. (2001). Многоуровневый личностный опросник. Адаптивность (МЛО-АМ). В Райгородский, Д. Я. (Ред.-сост.), *Практическая психодиагностика. Методики и тесты* (с. 549–558). Самара: Бахрах-М.

Соціально-психологічний центр м. Славутич (2019). Взято з <http://slavspc.at.ua/index/0-116>.

Титаренко, Т. М. (2018). Соціально-психологічний супровід як спосіб полегшення переходу від війни до миру. *Дев'ять Сіверянські соціально-психологічні читання: матеріали міжнародної наукової конференції* (30 листопада 2018 р., м. Чернігів). Національний університет “Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка. м. Чернігів, с. 347–350.

Титаренко, Т. М., Дворник, М. С., Климчук, В. О., Лазоренко, Б. П., Ларіна, Т. О., Мирончак, К. В., Савінов, В. В. (2019). *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Центр психічного здоров'я та психосоціального супроводу. Опис спільних проєктів (2015). *Національний університет “Києво-Могилянська академія”*. Взято з <https://web.ukma.edu.ua/images/pics/centers/mhpsc/programs-psyho.pdf>.

Baraldi, I. (2017). *Statebuilding and peace formation: a study on war veterans in Bosnia-Herzegovina*. Retrieved from <https://www.balcanicaucaso.org/content/download/137178/1284652/version/1/file/Tesi+Baraldi+Irene.pdf>.

Farrand, P., Mullan, E., Rayson, K., Engelbrecht, A., Mead, K., & Greenberg, N. (2019). Adapting CBT to treat depression in Armed Forces Veterans: qualitative study. *Behavioral and Cognitive*

Psychotherapy, vol. 47, is. 5, pp. 530–540. DOI: 10.1017/S1352465819000171. Retrieved from <https://www.kcl.ac.uk/kcmhr/publications/assetfiles/2019/farrand2019.pdf>.

Kranke, D., Eloersch, J., & Dobalian, A. (2019). Identifying Aspects of Sameness to Promote Veteran Reintegration with Civilians: Evidence and Implications for Military Social Work. *Health & Social Work*, vol. 44, is. 1, pp. 61–64. DOI: 10.1093/hsw/hly036. Retrieved from <https://academic.oup.com/hsw/advance-article/doi/10.1093/hsw/hly036/5245894>.

Team building (2019). Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Team_building.

References

Baraldi, I. (2017). *Statebuilding and peace formation: a study on war veterans in Bosnia-Herzegovina*. Retrieved from <https://www.balcanicaucaso.org/content/download/137178/1284652/version/1/file/Tesi+Baraldi+Irene.pdf>. (in English)

Bezsheiko, V. (2016). Adaptatsiia Shkaly dlia klinichnoi diahnostryky PTSR ta opytuvalnyka “Perelik symptomiv PTSR” dlia ukrainskoi populiatsii [Adaptation of the PTSD Clinical Diagnosis Scale and the PTSD Symptoms List for the Ukrainian population]. *Psykhosomatychna medytsyna ta zahalna praktyka* [Psychosomatic medicine and general practice], vol. 1, is. 1. Retrieved from <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/8>. (in Ukrainian)

Farrand, P., Mullan, E., Rayson, K., Engelbrecht, A., Mead, K., & Greenberg, N. (2019). Adapting CBT to treat depression in Armed Forces Veterans: qualitative study. *Behavioral and Cognitive Psychotherapy*, vol. 47, is. 5, pp. 530–540. DOI: 10.1017/S1352465819000171. Retrieved from <https://www.kcl.ac.uk/kcmhr/publications/assetfiles/2019/farrand2019.pdf>. (in English)

Horbenko, Yu. L., & Horbenko, A. Yu. (2015). Informatsiino-psykholohichni ta mentalni chynnyky rosiisko-ukrainskoho protystoiannya [Information-psychological and mental factors of Russian-Ukrainian confrontation]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy* [Bulletin of the National University of Defense of Ukraine], 1 (44), 50–57. (in Ukrainian)

Kalnytska, K. O., & Lazorenko, B. P. (2019). Opytuvalnyk samoostinky zmin yakosti zhyttia uchasnykiv Shkoly sotsialno-psykholohichnoi dopomohy [Self-Assessment Questionnaire for Changes in the Quality of Life of Participants in the School of Social and Psychological Assistance]. In Tytarenko, T. M., Dvornyk, M. S., Klymchuk, V. O., Lazorenko, B. P., Larina, T. O., Myronchak, K. V., Savinov, V. V., *Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii* [Socio-psychological technologies of personality’s recovery after traumatic events] (pp. 152–153). Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Kranke, D., Eloersch, J., & Dobalian, A. (2019). Identifying Aspects of Sameness to Promote Veteran Reintegration with Civilians: Evidence and Implications for Military Social Work. *Health & Social Work*, vol. 44, is. 1, pp. 61–64. DOI: 10.1093/hsw/hly036. Retrieved from <https://academic.oup.com/hsw/advance-article/doi/10.1093/hsw/hly036/5245894>. (in English)

Kryzoviyi tsentr medyko-psykholohichnoi dopomohy Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy [Crisis Center for Medical and Psychological Assistance for G. S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine] (2019). Retrieved from <http://psychology-naes-ua.institute/info/156/>. (in Ukrainian)

Maklakov, A. G., & Chermyanin, S. V. (2001). Mnogourovnevyy lichnostnyy oprosnik. Adaptivnost (MLO-AM) [Multilevel personality questionnaire. Adaptability (MPQ-AM)]. In Raygorodskiy, D. Ya. (Ed.-Comp.), *Prakticheskaya psikhodiagnostika. Metodiki i testy* [Practical psychodiagnostics. Methodics and Tests] (pp. 549–558). Samara: Bakhrakh-M. (in Russian)

Sotsialno-psykholohichniyi tsentr m. Slavutych [Slavutych Social and Psychological Center] (2019). Retrieved from <http://slavspc.at.ua/index/0-116>. (in Ukrainian)

Team building (2019). Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Team_building. (in English)

Tsentr psykhichnoho zdorovia ta psykhosotsialnoho suprovodu. Opys spilnykh proektiv [Mental Health and Psychosocial Support Center. Description of joint projects (2015)]. *Natsionalnyy universytet “Kyievo-Mohylianska akademiia”* [National University of Kyiv-Mohyla Academy]. Retrieved from <https://web.ukma.edu.ua/images/pics/centers/mhpsc/programs-psyho.pdf>. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (2018). Sotsialno-psykholohichniy suprovid yak sposib polehshennia perekhodu vid viiny do myru [Socio-psychological support as a way to facilitate war-to-peace transition]. *Proceedings of the International Scientific Conference “The Ninth Siveryan Socio-Psychological Readings”*. T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium” (pp. 347–350). Chernihiv, Ukraine. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M., Dvornyk, M. S., Klymchuk, V. O., Lazorenko, B. P., Larina, T. O., Myronchak, K. V., Savinov, V. V. (2019). *Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii* [Socio-psychological technologies of personality’s recovery after traumatic events]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

УДК 364-055.5/7-057.36(73-43)(71)(410)
DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).115](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).115)

Дідик Наталія Федорівна

науковий співробітник лабораторії психології
масової комунікацій та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-3084-2834
nfdidyk@gmail.com

**СИСТЕМА РОБОТИ ІЗ СІМ'ЯМИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ США, КАНАДИ,
ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ**

Викладено результати порівняльного аналізу системи роботи із сім'ями військовослужбовців у США, Канаді та Великій Британії як першого етапу узагальнення міжнародного досвіду. За основний метод дослідження взято аналіз публікацій в англomовній літературі, а також результати бесід у форматі глибинних інтерв'ю з офіцерами, дружинами офіцерів, ветеранами та дружинами ветеранів США і Канади (усього 6 інтерв'ю, з них 5 – особисті зустрічі, 1 – відеозв'язок за допомогою скайпу). Завдяки проведеному дослідженню з'ясовано, що найбільш комплексно організовано взаємодію із сім'ями військових у США: проводиться робота на рівні підрозділу; надається комплекс послуг у центрах підтримки, розташованих на території військових баз; функціонує мережа тематичних інформаційних онлайн-ресурсів; надається цілодобова інформаційна підтримка у форматі індивідуальних консультацій; розроблено серію методичних матеріалів та інструкцій для всіх учасників процесу. Виявлено, що в Канаді система роботи із сім'ями у військовому підрозділі має два ключових елементи: робота військового капелана і підтримка з боку військового багатосервісного ресурсного центру. Аналіз системи роботи із сім'ями військових у Великій Британії показав, що тут, на відміну від США та Канади, використовується унікальний досвід стимулювання територіальних громад до підтримки військових спільнот на основі інструментів Угоди про збройні сили. Зроблено висновок, що з огляду на особливості поточної ситуації в Україні жодна з описаних систем у повному обсязі не може наразі бути використана. Разом з тим, поєднавши елементи розглянутих систем, взявши до уваги значущі національні особливості, можна отримати бажаний результат. Запропоновано дискусію про особливості використання міжнародного досвіду для подальшого формування в Україні системи роботи із сім'ями військовослужбовців.

Ключові слова: сім'ї військовослужбовців; робота із сім'ями військових; розгортання; соціальна робота в армії.

Nataliia F. Didyk

Researcher of the Laboratory of Psychology
of Mass Communication and Media Education,
Institute for Social and Political Psychology of NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-3084-2834
nfdidyk@gmail.com

**SYSTEM OF WORK WITH FAMILIES OF MILITARY STAFF:
COMPARATIVE ANALYSIS OF EXPERIENCE IN USA, CANADA,
UNITED KINGDOM**

Abstract. There are presented the results of the comparative analysis of the system of work with the families of military staff in USA, Canada, and United Kingdom as the first stage of generalization of the international experience. As the main research method it is used the analysis of

English-language studies, as well as in-depth interviews among US and Canada officers, officers' wives, veterans, and veterans' wives (6 in total, 5 of them in person, 1 – using Skype). The research revealed that in the United States the work with families of the militaries is the most comprehensively organized: the work is available at the unit level; a range of services is provided in support centers which are located close to the military bases; there is a network of thematic information online resources; the day-and-night information support in the form of individual consultations is provided; it is developed a series of methodological materials and instructions for all participants of the process. It is revealed that in Canada, the system of work with families in the military unit has two key elements: the work of a military chaplain, and the support given from a military multi-service resource center. The analysis of the system of work with families of servicemen in the United Kingdom showed that, unlike the United States and Canada, the UK has a unique experience of territorial communities' stimulating to support the military community by implementing the Armed Forces Covenant instruments. It is concluded that, due to the peculiarities of the current situation in Ukraine, none of the described systems can be fully used. Therewith, combining the elements of each system and taking into account national characteristics, we can get the desired result. It is proposed the discussion on the peculiarities of using international experience for the further development of a system of work with families of servicemen in Ukraine.

Keywords: families of military staff; work with the families of military staff; deployment; social work in the army.

Постановка проблеми. Навесні 2014 р. у відповідь на збройну агресію Росії проти України розпочалася антитерористична операція (далі – АТО). З 2018 р. юридичний статус АТО змінено на Операцію об'єднаних сил (далі – ООС) (Закон України..., 2018). Військові структури були змушені швидко адаптовувати супровід військових операцій (у тому числі психологічний) відповідно до умов, що склалися. У зв'язку з цим постала необхідність обміну досвідом з країнами-членами НАТО, військові підрозділи яких брали і беруть безпосередню участь у численних закордонних військових місіях. З метою комплексного обміну досвідом з Канадою і США 2015 р. розпочалась операція “Юніфаєр”, яка є тренувальною військовою місією Канади в Україні, та “Об'єднана багатонаціональна тренувальна група – Україна” (JMTG-U), у межах якої за участю американських інструкторів (Я захоплююся..., 2019; На Львівщині..., 2019) відбувається підготовка військових фахівців та підрозділів Збройних сил України і Національної гвардії України.

Військова агресія Росії проти України триває ось уже шостий рік. Згідно із статистичними даними Міністерства у справах ветеранів станом на 1 липня 2019 р. в Україні нараховувалося майже 370 тис. осіб, які отримали статус учасника бойових дій (далі – УБД), із числа осіб, які захищали незалежність, суверенітет і територіальну цілісність України й брали безпосередню участь в АТО, забезпеченні її проведення (В Україні..., 2019). До цих осіб належать як нинішні військовослужбовці, так і ветерани. Разом з тим на державному рівні наразі немає якісної статистики щодо членів сімей військовослужбовців та учасників бойових дій, їхніх потреб. Щодо цієї категорії громадян також бракує системної роботи, яка б включала комплекс заходів перед розгортанням, під час розгортання та після розгортання в бойовий порядок.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Вітчизняні науковці вивчали досвід країн НАТО щодо організації психологічної роботи з військовими ще задовго до подій 2014 р. Фахівці досліджували чинники, що впливають на морально-психологічне забезпечення військовослужбовців під час миротворчих операцій (Гозуватенко, 2010; Капосльоз, & Розумний, 2011; Алещенко та ін., 2012), особливості психологічної підготовки військовослужбовців (Алещенко, 2008; Кожевніков, 2011; Наконечний, Клименко, & Копаниця, 2013), соціальні гарантії військових у країнах НАТО (Корольов, 2011). Після 2014 р. акцент вивчення зарубіжного досвіду з відомих причин помітно змістився. Дослідники почали більше уваги звертати на вивчення ролі військових соціальних працівників у системі відновлення військовослужбовців (Гусак, & Нескородяна, 2016), вивчати досвід психосоціальної підтримки військових та ветеранів у США (Палієнко, & Семигіна, 2016), досліджувати досвід запобігання небойовим втратам

(Агаєв та ін., 2018). Додаткову увагу українські дослідники почали спрямовувати на окремі програми з організації психологічної підготовки військовослужбовців до циклу розгортання, формування психологічної стійкості у військовослужбовців, членів їхніх сімей та цивільного персоналу армії (Ткаченко, & Костюкова, 2018). Роботі з членами сімей військовослужбовців у країнах-членах НАТО вітчизняні дослідники приділяють наразі меншу увагу, хоч і підкреслюють значний вплив сім'ї на психологічний стан військовослужбовців. Члени сімей згадуються переважно як одна з категорій, яку охоплюють тренінги для військовослужбовців, і як важлива ланка відновлення військових після участі в бойових діях. Разом з тим бракує аналізу системи роботи з членами сімей у військових структурах іноземних держав.

Мета статті – провести порівняльний аналіз системи роботи з членами сімей військовослужбовців у США, Канаді та Великій Британії як перший етап узагальнення міжнародного досвіду.

Виклад основного матеріалу. Основним методом дослідження є проведення аналізу публікацій в англійській літературі, а також використання результатів бесід у форматі глибинних інтерв'ю з офіцерами, дружинами офіцерів, ветеранами та дружинами ветеранів США і Канади (всього 6 осіб). Інтерв'ю проводились англійською мовою, кожне тривало одну годину. П'ять інтерв'ю відбулися при особистій зустрічі, одне – з використанням відеозв'язку (скайпу).

Узагальнюючи результати дослідження, ми структурували отриману інформацію щодо кожної країни в такій послідовності: наявність державної системи роботи із сім'ями військових, програми підтримки військових сімей за напрямками, особливості роботи із сім'ями під час розгортання, робота на рівні військової структури, робота на рівні громади, інформаційні ресурси.

США. Тут функціонує “Система сімейної готовності” (About the Family..., 2019), яка являє собою мережу агентств, програм, надавачів послуг та окремих залучених осіб. Співпраця між ними сприяє підвищенню сімейної готовності, підвищенню якості життя військовослужбовців та членів їхніх сімей. Система сімейної готовності підтримує кожного військовослужбовця та члена його сім'ї, незалежно від статусу або місцезнаходження, особисто, телефоном або онлайн. Систему сімейної готовності складають численні організації, які надають широкий спектр послуг; деякі з них є частиною Міністерства оборони, низка інших організацій функціонує на державному або місцевому рівні. Основну частину послуг забезпечують *програми Служби військової спільноти (Army Community Service Programs)*.

У *програмах Служби військової спільноти* (About ACS..., 2019) передбачено надання таких послуг: підтримка мобілізації та розгортання; підтримка переселення; особистий фінансовий менеджмент; послуги освіти та працевлаштування для члена подружжя; освіта з питань сімейного життя; кризова сімейна допомога; послуги з профілактики та реагування на домашнє насильство; послуги із запобігання жорстокому поведінню з дітьми та реагування на такі випадки; підтримка новоспечених батьків; підтримка сімей з особливими потребами; немедичні індивідуальні та сімейні консультації; допомога і супровід під час повернення до цивільного життя; інформація та маршрутизація за запитами. Кожна програма є стандартизованою, усуває дублювання в наданні послуг та вимірює ефективність обслуговування. Послуги надаються за напрямками відповідно до програм ACS у центрах військової та сімейної підтримки, розташованих на військових базах, на об'єктах резервного компонента, у місцевих громадах, за необхідності в телефонному чи онлайнному режимі (United States Department..., 2007, p. 19).

Більш детально хотіли б зупинитися на двох програмах: “Програма захисту сім'ї” (*U.S. Army Family Advocacy Program (FAP)*) та “Мобілізаційна допомога” (*Mobilization Assistance*) (Family Advocacy Program..., 2019).

Програма захисту сім'ї армії США допомагає солдатам і їхнім родинам розпізнавати та долати унікальні виклики військового способу життя. Послуги в межах програми передбачають проведення семінарів, практикумів, консультування та інтервенції, спрямовані

на зміцнення сім'ї військовика, підвищення стійкості стосунків та покращення якості сімейного життя. Програма також орієнтована на допомогу військовим та їхнім сім'ям у подоланні складних проблем, пов'язаних із домашнім насильством та жорстоким поведінням з дітьми (профілактика, просвіта, розслідування, втручання та лікування). У межах програми захисту сім'ї діють додаткові програми, орієнтовані на конкретні потреби. Нижче наводимо кілька з них.

Програма військових консультантів у сфері сімейного життя – Military Family Life Consultants (MFLC) Program – програма, розроблена для надання анонімної та конфіденційної підтримки солдатам і членам їхніх сімей, особливо військовослужбовцям, які повертаються з розгортання. Програма залучає ліцензованих лікарів із ступенями магістра і принаймні п'ятирічним досвідом роботи в соціальних службах, консультаціях або відповідних клінічних дисциплінах.

Програма підтримки новоспечених батьків – New Parent Support Program (NPSp) – допомагає створити міцні, здорові військові сім'ї для солдатів та членів сім'ї, які очікують народження дитини або мають дітей до 3-х років. Використовуючи різноманітні служби підтримки, заняття та домашні візити, молодих батьків навчають справлятися із повсякденними запитами батьківства, а також зі стресом, ізоляцією та допомагають возз'єднанню сімей після розгортання.

Програма захисту жертв Victim Advocacy Program (VAP): надає всебічну підтримку жертвам домашнього насильства, включно з кризовим втручанням, плануванням безпеки та допомогою щодо забезпечення медикаментозного лікування травм, інформуванням про законні права, направленням до військових і цивільних притулків та наданням інших ресурсів. Послуги із захисту жертв доступні 24 години на добу 7 днів на тиждень.

Програма перехідної компенсації для утриманців військовослужбовців, що зазнали насилля – Transitional Compensation (TC) Program for Abused Dependents. Програму розроблено Конгресом для утриманців військовослужбовців, які зазнали насилля (Family Advocacy Program). Відповідно до цієї програми протягом 12-36 місяців законодавством передбачено тимчасові виплати для сімей, у яких військовослужбовець був відокремлений в адміністративному або судовому порядку через насилля щодо утриманців (Family Advocacy Program..., 2019).

Мобілізаційна допомога складається з таких компонентів: план допомоги сім'ї (Family Assistance Plan), готовність до мобілізації/розгортання (Mobilization/Deployment Readiness), групи сімейної готовності (Family Readiness Groups), віртуальні групи сімейної готовності (Virtual Family Readiness Groups), засоби навчання щодо розгортання (Operation READY Briefing materials). Зокрема, ці засоби включають: підготовку перед розгортанням, особливості взаємодії з дітьми під час розгортання, тренінги для лідерів груп сімейної готовності та для заступників командирів, диспетчерів тощо (Family Program Directorate, 2008).

Служба військової спільноти і всі співробітники сімейної програми активного та резервного компонентів надають підтримку впродовж усього циклу розгортання, пропонуючи на кожному етапі відповідні програми та ресурси. Протягом усього циклу розгортання працівники сімейної програми ідентифікують проблеми та приділяють посилену увагу членам сімей військовослужбовців та цивільним особам, у яких високий рівень стресу або які мають інші проблеми, котрі потребують спеціальної допомоги чи підтримки.

Центр допомоги солдатам та їхнім сім'ям (Soldier and Family Assistance Center) (U. S. Army Family..., 2009) – універсальний центр допомоги, який функціонує зазвичай у місцях розташування військових баз. Послуги, які надаються в центрах SFAC: інформаційно-довідкова допомога; військово-кадрові послуги (допомога щодо військової документації та інформації, ідентифікаційних карток та управління документами, якщо такі є); допомога щодо планів на освіту, перевірки пільг, підтримки освіти членів сім'ї та іншої інформації, що сприяє кар'єрі; допомога під час перехідного періоду (переходу від військової до цивільної служби); фінансове консультування (управління кредитами, розроблення бюджету);

надзвичайна фінансова допомога у вигляді позик або грантів, а також грошова допомога для здобуття вищої освіти дітьми, які перебувають на утриманні. Центр також надає членам сім'ї інформацію з питань залежностей та рекомендує фахівців; координує правові та пасторальні послуги; допомагає з пошуком ресурсів для проживання членів сім'ї; сприяє доступу до всіх дитячих, молодіжних та шкільних програм, включно з будинками спортивного та сімейного догляду за дитиною; здійснює координацію взаємодії з армією, Національною гвардією, державними та місцевими органами.

За інформацією, отриманою під час інтерв'ю з дружиною ветерана армії США, послуги в центрі SFAC (Soldies & Family Assistance Center) надаються за ID-картою як військовим, які проходять дійсну військову службу, так і ветеранам. Якщо ветеран або військовослужбовець перебуває за межами міста, цією картою може скористатися його дружина. Іноді в місці розташування бази функціонують два центри SFAC: для військових, які проходять дійсну військову службу, і WTU для поранених військових (Soldier & Family Assistance Center, 2019).

Розгляньмо систему роботи із членами сімей військовослужбовців на рівні *військового підрозділу* армії США (U. S. Army). Така система передбачає функціонування двох основних ланок: помічник підтримки сімейної готовності (Family Readiness Support Assistant, далі – FRSA) (United States Department..., 2007) та групи підтримки сімейної готовності (Family Readiness Group, далі – FRG) (Enroth, Forbes, & McFall, 2010). Помічник підтримки сімейної готовності – це цивільна посада в армії, що підпорядковується командирові батальйону, а групи підтримки сімейної готовності – це спільнота дружин військових на рівні роти, яку на волонтерських засадах координує одна з дружин військовослужбовців цієї ж роти. Історія програми помічників сімейної готовності (Family Readiness Support Assistant Programs) розпочалася з 2003 р. і набула актуальності, коли з'явилася потреба в подальшому вирішенні питання про готовність сім'ї під час швидких розгортань через зменшення кількості вільних волонтерів. Підтримка, яку надає структура сімейної готовності військовослужбовцям і членам сімей, відображається в успіху місії підрозділу, оскільки така підтримка забезпечує належний супровід та плавний перехід протягом усього циклу розгортання з акцентами на збільшенні підтримки під час розгортання та реінтеграції. Розгляньмо відтак кожен з цих позицій окремо.

Помічник підтримки сімейної готовності (FRSA) є ланкою між командувачем підрозділу, родинами, що належать до підрозділу, та спільними ресурсами, доступними для військових та їхніх сімей. Завдання FRSA – координація та підтримка груп сімейної готовності та їхніх лідерів. Завдяки належній координації діяльності груп сімейної готовності військовослужбовці, що перебувають на розгортанні, мають змогу певною мірою орієнтуватися на місю, оскільки знають, що добробут їхніх родин підтримується належним чином. Місія FRSA полягає в тому, щоб забезпечувати збереження стабільності та безперервності груп сімейної готовності, оскільки лідери цих груп і волонтери можуть змінюватися. FRSA надає адміністративну та матеріально-технічну підтримку командирів, заступників командира та лідерам груп сімейної готовності. При цьому помічник підтримки працює під загальним керівництвом командира або заступника, який координує робочі завдання з керівниками групи сімейної готовності. FRSA підтримує координацію діяльності груп сімейної готовності в межах підрозділу та постійно інформує командира про статус програми, спірні питання та послуги, доступні для військових та членів їхніх сімей. У межах функціоналу FRSA постійно взаємодіє з військовими службами та іншими державними або регіональними установами для моніторингу останніх змін у програмах сімейної готовності для всіх компонентів та інформує про них групи сімейної готовності і командування підрозділу (United States Department..., 2007).

Групи сімейної готовності – Family Readiness Groups (FRG) – організована командуванням підрозділу структура, яка охоплює всіх військовослужбовців (одружених і неодружених), цивільних, волонтерів та їхні сім'ї, які разом забезпечують взаємну підтримку, допомогу та комунікацію між членами сім'ї, командною ланкою та ресурсними

центрами спільноти. Хоча всі ці особи автоматично визнаються членами групи сімейної готовності, участь є добровільною. Оскільки FRSA виконує щодо лідерів груп сімейної готовності адміністративну діяльність, це дає їм змогу сконцентруватися на просвітницько-інформаційній діяльності, спрямованій на військовослужбовців та членів їхніх родин, особливо в періоди розгортання. Група сімейної готовності відіграє важливу роль у наданні допомоги командирові підрозділу в забезпеченні військової та особистої готовності до розгортання і підвищенні сімейної готовності для військових і сімей. Функції групи сімейної готовності такі:

- проводить заходи, які посилюють обмін інформацією між командуванням і сім'ями;
- надає командуванню зворотний зв'язок щодо стану сімей підрозділу;
- поширює серед сімей інформацію, отриману від командування;
- діє як продовження роботи підрозділу в наданні офіційної, точної інформації про підрозділ;
- забезпечує взаємну підтримку між командуванням і членами групи сімейної готовності;
- виступає за ефективне використання наявних ресурсів громад; допомагає сім'ям розв'язувати проблеми на найнижчому рівні.

Види та обсяги діяльності FRG залежать від низки факторів, серед яких: бюджет командування для діяльності FRG; зацікавленість та увага командира; визначення потреб військових, цивільних працівників та членів їхніх родин; кількість членів FRG; час, енергія і творчість членів FRG; склад FRG (береться до уваги частка неодружених військових, тривалість служби, тривалість шлюбу, кількість сімей з маленькими дітьми, графік підготовки та розгортання підрозділу). Група сімейної готовності функціонує на рівні кожної роти і складається з лідера групи (FRG-leader) і волонтерів.

Під час глибинних інтерв'ю з військовими США респонденти звертали увагу на активну діяльність груп сімейної готовності та лідера групи їхнього підрозділу. Зазначалося, що на FRG-leader покладається організація комунікації між дружинами військових роти, підтримка онлайн-спілкування і, якщо це можливо фізично, організація щомісячних зустрічей. До прикладу, сім'ї підрозділу офіцера, з яким проводилося інтерв'ю, проживають одна від одної переважно досить далеко, тому основна взаємодія між жінками відбувається в онлайн-форматі; особисто зустрічаються лише ті дружини, які живуть поряд. Як зазначила в глибинному інтерв'ю дружина ветерана США, один раз у квартал на рівні батальйону, де служив її чоловік, організовується сімейне свято. У цей день максимальна кількість особового складу підрозділу не працює, а йде на спільне свято (це може бути пікнік або розважальна програма для всієї сім'ї). Фінансування таких свят здійснюється за рахунок бюджету батальйону (бюджет Міністерства оборони). Як зазначали в інтерв'ю усі респонденти зі США, якщо у членів сімей роти виникають якісь проблеми, вони інформують про них FRG-leader, а вона так само інформує FRGA. Тоді, якщо питання можна вирішити на рівні батальйону, FRGA допомагає це зробити, залучаючи інші підрозділи батальйону. Зі слів ветерана армії США, окрім посади FRGA, у батальйоні є посада військового психолога і військового капелана. Завдання військового психолога і капелана – забезпечення психічного здоров'я особового складу. Капелани час від часу організовують обіди для службовців і, крім задоволення духовних потреб, долучаються до вирішення соціальних і сімейних питань. Також капелани організовують екскурсійні поїздки для сімей військових (у середньому по 10 пар). Це подорожі, під час яких відбувається спілкування, у тому числі про сімейні цінності (ненав'язливо і при нагоді). Зі слів дружини ветерана, така поїздка дає змогу відпочити, ближче познайомитися з іншими парами, поспілкуватися з капеланом і є, безперечно, оздоровчою для подружніх стосунків. Такі поїздки та обіди фінансуються з бюджету батальйону (бюджет Міністерства оборони).

В армії США програми роботи із сім'ями мають супровід у вигляді інтернет-ресурсів. Зупинімося на деяких із них (United States Department of..., 2007, p. 37).

Система віртуальної групи сімейної готовності (vFRG). Це одна з найбільш широко використовуваних форм спілкування та навчання для сімей військових. Віртуальна група сімейної готовності армії надає портал для безлічі посилань, представлення інформації та способів спілкування з членами сімей, військовослужбовці яких перебувають на розгортанні. Командири вимагають використання сайту vFRG у роботі підрозділу, забезпечують нагляд за роботою сайту, затверджують інформацію, розміщену на сайті, і призначають системного адміністратора для технічного супроводу сайту. Система vFRG містить всю наявну загальнонаціональну інформацію для членів сім'ї.

Портал MyArmyLifeToo є основним “шлюзом” до ресурсів, інформації та послуг для всіх членів сім'ї військового; містить посилання на ресурси, які забезпечують управління грошовими коштами, школами та освітою, працевлаштуванням та службами сім'ї.

Military One Source – портал Міністерства оборони США, який працює 24/7 365 днів на рік. Забезпечує безоплатну конфіденційну консультаційну підтримку фахівців.

Military Homefront – офіційний портал Міністерства оборони, що надає точну, актуальну, надійну інформацію про якість життя військовослужбовцям і їхнім родинам, командирам та постачальникам послуг.

З-поміж інших слід згадати інтернет-ресурси, спрямовані на освіту дітей та молоді, догляд за маленькими дітьми та працевлаштування членів подружжя, благодійну підтримку, ресурси для спілкування з військовими, які перебувають у госпіталі; окремі програми для різних родів і видів військ.

Також до системи підтримки військових сімей у США належать навчальні онлайн-ресурси. Управління військової видавничої справи публікує офіційні керівництва для різноманітних сімейних програм, які можна завантажити на сайті управління. В онлайн-доступі і на компакт-дисках можна знайти навчальні ресурси для персоналу програми мобілізації та розгортання. Для підтримки циклу розгортання розроблено серію довідників Operation READY для різних аудиторій: “Діти і розгортання”, “Військовий і сім'я під час розгортання”, “Довідник з возз'єднання та реінтеграції”, “Довідник для центрів допомоги військовим сім'ям” та ін. (United States Department..., 2007, p. 40).

Канада. У 1991 р. Департамент національної оборони та збройні сили Канади визначили та легітимізували свої основні соціальні та моральні зобов'язання перед сім'ями військових, створивши першу офіційну фінансовану державою та національно координовану систему підтримки військових сімей. *Програма Служби військової сім'ї (Military Family Services, 2017)* є основою сьогоденного сімейно орієнтованого підходу до надання послуг. Вона складається з мережі програм та послуг, які надаються як централізовано, так і через військові сімейні ресурсні центри по всій країні, а також послуг для військовослужбовців збройних сил Канади в США, Європі та за її межами. До категорії військових сімей належать усі військовослужбовці збройних сил Канади (як дійсної військової служби, так і резервісти), їхні батьки, члени подружжя, діти та родичі. Також до цієї категорії належать цивільні працівники Міністерства оборони, коли вони розгортаються разом з військовими підрозділами, їхні батьки, члени подружжя, діти і родичі та члени родин загиблих.

Від імені Департаменту національної оборони та Канадських збройних сил реалізацію військової сімейної політики здійснює *Служба військової сім'ї (Military Family Services, 2016)*, яка є підрозділом Служби морально-соціального забезпечення збройних сил Канади (Canadian Forces Morale and Welfare Services). Служба військової сім'ї розробляє політику й стандарти, інвестує фінансові ресурси, пропонує професійні настановлення та робить доступними інструменти вимірювання ефективності, щоб заохочувати та підтримувати достовірність, актуальність та підзвітність програм. Служба військової сім'ї управляє трьома різними програмами: Управління освіти дітей, Програма послуг для військових сімей, Ініціативи якості життя.

Управління освіти дітей здійснює керівництво компенсаціями, програмами виплат та надання пільг, а також нагляд за освітніми програмами, що пропонуються в школах-інтернатах Міністерства національної оборони за кордоном. Також служби управління

забезпечують підтримку дітей військових під час переїзду з провінції в провінцію або за кордон і назад.

Програма послуг для військових сімей полегшує доступ членів спільноти до послуг і програм, що сприяє покращенню добробуту військових сімей.

Програма підвищення якості життя стосується забезпечення сімей військовослужбовців житлом.

Зупинімося більш детально на *Програмі послуг для військових сімей*. Реалізацію програми розбито на три блоки: 1) *інформування та навчання*; 2) *підтримка і послуги*; 3) *допомога та інтервенції* (Military Family Services, 2016, p. 25).

Інформування та навчання передбачають: первинний інструктаж; навчальні програми (батьківство; психоосвіта; програми, пов'язані з розгортанням, фінансові навчальні програми тощо); особистісний розвиток. Послуги з надання допомоги і підтримки: підтримка розгортання; підтримка Ветеранської сімейної програми; послуги із зайнятості; освітня підтримка; інтеграція в громаду; заходи для дітей та молоді; скеровування до структур охорони здоров'я; просвітницька робота; оцінка сімейних потреб; повсякденний догляд за дитиною; послуги, пов'язані з переїздом в іншу провінцію. Інтервенція: консультування (психосоціальне, працевлаштування тощо); догляд за дітьми в разі непередбачуваних обставин; кризова підтримка.

Реалізацію програми з підтримки сімей забезпечують такі структури і сервіси: Директорат військових сімейних служб, багатосервісні військові сімейні ресурсні центри (Military Family Resource Centres), сімейна інформаційна лінія, онлайн-ресурс FamilyForce.ca, Національна військова сімейна рада (Military Family Services, 2017).

FamilyForce.ca – це вебпортал, який зв'яже військові сім'ї з найближчими для них військовими сімейними ресурсними центрами та надає всю необхідну інформацію.

Інформаційна лінія сім'ї підтримує сім'ї військовослужбовців, коли ті далеко від близьких у зв'язку з розгортанням, відрядженням чи навчанням. Фахові консультанти пропонують конфіденційні двомовні послуги 24 години на добу 365 днів на рік телефоном або електронною поштою.

Окремий напрям, що заслуговує на увагу, – *MyVoice*. Це закрита група в мережі Facebook, доступна лише для канадської військової спільноти. MyVoice – місце для спілкування членів сімей військовослужбовців з фахівцям Військової сімейної служби (MFS). Групу створено для інформування членів сімей про ресурси й послуги, а також для отримання зворотного зв'язку від користувачів послуг Військової сімейної служби.

Багатосервісні військові сімейні ресурсні центри (Military Family Resource Centres) – неприбуткові організації, які функціонують у співпраці зі Службою військових сімей, місцевою командною ланкою та партнерами спільноти для надання основних послуг, що координуються Службою військових сімей. Дислокуються в Канаді, Європі та США. На території Канади діють 32 центри, розташовані на військових базах і включені до складу армійських угруповань та підрозділів (Military Family Services, 2017).

Зупинімося окремо на діяльності *військових сімейних ресурсних центрів*, які є основними надавачами послуг у військових спільнотах. Сім'ї збройних сил Канади, особливо подружжя, заохочуються до участі у всіх аспектах діяльності центру – від планування програми і надання послуг до організаційного управління та керівництва. Кожним центром керує виборна рада директорів, яка працює в партнерстві з місцевим командуванням. Кожна рада складається щонайменше з 51% членів родин військових, що проживають у військовій спільноті, де діє центр. Вона відповідає за ухвалення стратегічних рішень, реалізує фінансову та юридичну звітність, а також є роботодавцем у Військовому сімейному ресурсному центрі.

Серед основних напрямів діяльності центрів – надання інформації, інформаційно-просвітницька робота для новостворених та новоприбулих сімей, програми збагачення сімейного життя, консультування та підтримка в кризових ситуаціях. Надання послуг забезпечує офіційний персонал центру за підтримки волонтерів.

Як зазначили в глибинних інтерв'ю респонденти з Канади, на базі кожного центру працює команда психологів та соціальних працівників у справах сім'ї. Зі слів дружини канадського офіцера, яка зайнята в одному з таких центрів, тут функціонує команда фахівців, яка працює з дітьми 0-5 років у формі денного дитячого садка та надає послуги з кількогодичного догляду за дитиною, організовує позашкільний клуб для школярів; на базі центру діє група, яка допомагає сім'ям, що переводяться з іншого місця; проводяться соціальні клуби для спілкування жінок та клуби творчості для дорослих і дітей (наприклад, підготовка до свят). Також кожен центр проводить свої власні заходи в межах дозвілля. Одним із цікавих заходів, про які в інтерв'ю розповів офіцер з Канади, є організація дозвілля для чоловіків з дітьми (без мам). Якщо послуги, яких потребують сім'ї збройних сил Канади, уже надаються установами в межах громади, то ресурсний центр не дублює надання цих послуг. Натомість сім'ї перенаправляються до постачальника цих послуг у громаді.

Протягом періоду розгортання військові сімейні ресурсні центри задіюють корисні місцеві інструменти, такі як відеотелеконференції та семінари для підтримки родин збройних сил Канади, та створюють групу підтримки. Члени такої групи підтримують взаємодію в соціальних мережах, а також у спільних активностях, як-от: спільне дозвілля, зустрічі, заходи для дітей, розв'язання поточних проблем тощо. Відповідальна особа зв'язується з кожною сім'єю військового, що перебуває на розгортанні, запрошує ще й членів долучитися до постійної мережі комунікації на період розгортання. Якщо сім'я не захоче підтримувати постійну комунікацію, її не примушуватимуть, але за необхідності підтримку надаватимуть (Calvert, & Switzer, 2006).

На рівні військових підрозділів функцію підтримки членів сімей військовослужбовців, за інформацією глибинних інтерв'ю, виконує військовий капелан. Для цього він взаємодіє з усіма підрозділами (фінансовим, юридичним, кадровим, соціальним), відповідаючи за вирішення не лише релігійних, а й соціальних і психологічних питань. Зазвичай капелан спілкується з членами сімей телефоном або зустрічається з ними на військовій базі, за необхідності – відвідує сім'ю за місцем проживання. Як зазначали респонденти з Канади, усі члени сімей мають номер телефону капелана підрозділу свого чоловіка. Якщо не мають – телефонують до чергового капелана. На базі бригади відбувається цілодобове чергування капеланів на гарячій лінії (навіть у Різдвяну ніч). Черговий капелан виконує функцію маршрутизатора, який надає контакти за запитом. У нього також зберігаються спеціальні купони на їжу та пальне для членів сімей, заготовлені для випадку екстрених ситуацій.

Варто зазначити, що в Канаді постійно проводяться ґрунтовні дослідження, спрямовані на покращення якості послуг, які надаються військовим та членам їхніх сімей (Chartier, 2019).

Велика Британія. Підтримка сімей військовослужбовців в армії Великобританії покладається на Службу соціального забезпечення армії (Army Welfare Service, 2019). Основним завданням Служби соціального забезпечення є надання професійної комплексної конфіденційної допомоги військовослужбовцям та членам їхніх сімей, а також командуванню підрозділів для максимально швидкого досягнення належного рівня ефективності військового персоналу. Служба соціального забезпечення має чотири опорні засади: особиста підтримка, підтримка громади, інформаційна підтримка (HIVE) та функціонування спільної служби з питань надання житлових послуг (Defence and armed forces..., 2019).

Особиста підтримка. Першою контактною особою для задоволення запитів з боку членів сімей є офіцер відділу добробуту підрозділу (The Unit Welfare Officer – UWO). Також до розряду особистої допомоги належить *капеланська підтримка*. Вона доступна для всіх членів сімей військовослужбовців. У загальному доступі завжди функціонує єдина електронна адреса для звернень, де запитувача відразу ж скоординують з капеланом відповідного підрозділу.

Інформаційну підтримку забезпечує інформаційна служба HIVE, мережами якої охоплено території Англії, Уельсу, Шотландії та Північної Ірландії. Інформаційна служба надає інформацію (про переїзд, місцеві особливості, систему освіти, житло, можливості

працевлаштування та навчання, догляд за дітьми та подорожі) через ланцюжок командування службам у громадах та реагує на запити військовослужбовців, членів їхніх сімей та партнерів, багатодітних сімей та широкого військового співтовариства, включно з ветеранами та цивільними службовцями Міністерства оборони. Персонал NIVE тісно співпрацює з працівниками служби соціального забезпечення підрозділу під час розгортання та надає інформацію про те, як сім'ї можуть підтримувати зв'язок. Крім надсилання інформаційних запитів, до працівників інформаційної служби можна звертатися конфіденційно, якщо виникає потреба в особистій допомозі чи підтримці.

Служба з надання житлових послуг реалізує послуги з пошуку короткотермінового житла (Cotswold Services) та допомогу по отриманню цивільного житла (Консультативна служба з питань житлово-комунального господарства). Центр Cotswold Services, де може розміститися близько 60 сімей, – це короткочасне сімейне житло. Центром керує правління із трьох служб. Він доступний для службовців усіх рангів усіх видів військ, які можуть тут перебувати між завданнями, після звільнення зі служби, у разі потреби сімейного відпочинку, перерви на вихідні або з будь-якої іншої причини, приміром через якісь житлові проблеми або через аварійну евакуацію з-за кордону. Послуги з пошуку постійного цивільного житла надає *Консультативна служба з питань житлово-комунального господарства* – координаційний центр Міністерства оборони, який надає службовому персоналу та його утриманцям інформацію про цивільне житло для тих, хто бажає переїхати до цивільного житла на будь-якому етапі своєї кар'єри, а також для тих, хто переселяється, щоб полегшити перехід до цивільного життя.

Додатковою підтримувальною службою є *Консультативна служба з питань освіти дітей (CEAS)* – служба, що надає консультації, підтримку та рекомендації щодо освіти дітей та молоді, які належать до сімей військовослужбовців усіх видів військ та цивільних службовців Міністерства оборони, котрі мають такі права і перебувають за кордоном (The British Army, 2014).

Підтримка громади виявляється у функціонуванні незалежних організацій та Угоди про Збройні сили. Ми зупинимося на двох незалежних організаціях: Army Families Federation (About AFF, 2019) та Soldiers', Sailors' & Airmen's Families Association (SSAFA, 2017).

Федерація військових сімей (AFF) – це незалежна благодійна організація, орієнтована на роботу із сім'ями військових. AFF забезпечує важливі зв'язки між сім'ями, армією та урядом і є представником інтересів військових сімей на всіх рівнях. Федерація допомагає окремим сім'ям, які живуть у військовому містечку або у власному помешканні, знайти шляхи вирішення цілої низки проблем, серед яких, зокрема, доступ до шкіл або виділення житла. Іноді вони співпрацюють з іншими благодійними організаціями чи фондами, щоб переконатися, що сім'ї отримують найкращу підтримку. AFF також працює з командуванням армії, місцевими органами влади та постачальниками послуг. Першою контактною особою часто є місцевий координатор федерації або персонал центрального офісу. Вони також мають фахівців, які можуть допомогти, коли йдеться про житло, освіту та інші сфери. Якщо військові живуть у SFA (військовому містечку), вони автоматично отримують безкоштовний щоквартальний журнал асоціації "Армія і ви".

Асоціація сімей солдатів, матросів, льотчиків (SSAFA, 2017) – найстаріша національна військова благодійна організація Великобританії, яка надає допомогу військовослужбовцям, членам їхніх родин та ветеранам. SSAFA допомагає громаді збройних сил у різний спосіб, хоча основна увага зосереджена на наданні прямої підтримки особам, які потребують фізичної або емоційної допомоги. Додатковою інформаційною підтримкою служить *лінія інформаційної підтримки*, яка забезпечує персональну консультаційну підтримку.

Угода про Збройні сили. З 2011-го року в Британії впроваджують систему підтримки військовослужбовців та ветеранів на рівні громад, яка називається Armed Forces Covenant (Угода про Збройні сили, далі – Угода), Ministry of Defence (2019). Угода передбачає взаємодію уряду, бізнесу, місцевої влади, благодійних організацій та громадськості і стосується передусім основних сфер, таких як житлове будівництво, освіта і послуги для

дітей, охорона здоров'я та зайнятість. Міністерством оборони та Асоціацією місцевого самоврядування запропоновано інструментарій та основну інфраструктуру реалізації Угоди. З моменту, коли було започатковано укладання Угоди, кожен місцевий орган влади в материковій частині Великої Британії підписав "угоду про партнерство" з їхніми місцевими збройними силами. У багатьох місцевих органах влади функціонує "чемпіон збройних сил" ('Armed Forces Champion'). Роль "чемпіона" часто полягає в тому, щоб підтвердити, що місцева влада виконує свої зобов'язання перед громадою збройних сил і будь-які проблеми можуть бути розв'язані.

Для реалізації ініціатив, спрямованих на військову спільноту, в межах громад функціонує *державна система грантової підтримки* (Armed Forces Covenant: Local Grants – Місцеві гранти Угоди про Збройні сили, які надає Фонд Угоди). Фонд Угоди щорічно виділяє 10 млн фунтів стерлінгів на реалізацію місцевих проєктів, які забезпечують реальні потреби військовослужбовців (у тому числі ветеранів) та їхніх сімей. Також один раз на рік проводиться форум для обміну досвідом та консультацій між представниками Міністерства оборони, Асоціацією місцевого самоврядування та представниками місцевих громад для представлення ініціатив, реалізованих місцевими громадами.

Дискусія про особливості використання міжнародного досвіду в Україні. З огляду на чисельність армії в Україні та постійну необхідність чіткої організації служби в зоні бойових дій актуальним запитом є впровадження у військових структурах посади відповідальної особи за роботу із сім'ями. Покладання цих обов'язків на офіцера-психолога чи офіцера по роботі з особовим складом спричинило б додаткове до посадових обов'язків навантаження і навіть певні ризики для якісного виконання обох функцій. Створення в місцях розташування військових баз центрів з надання повного спектру послуг для всіх членів сімей за прикладом Канади стало б чудовою ініціативою для стимулювання самоорганізації серед членів сімей. Разом з тим реалізація такого задуму потребує значних фінансових ресурсів. Беручи до уваги те, що в наших реаліях дуже часто члени сім'ї проживають не в тій області, де дислокується підрозділ, у якому служить військовий, стимулювання державними грантами територіальних громад до реалізації місцевих проєктів за зразком Великої Британії може допомогти охопити місцевих членів військової спільноти.

Безумовно, для реалізації такої комплексної програми одночасно потрібні чималі ресурси. Тому найбільш доцільно, на нашу думку, розпочати формування системи роботи із сім'ями військовослужбовців в Україні поступово, з найбільш актуального напрямку – роботи із членами сім'ї на рівні підрозділу. Для цього можна скористатися вже наявним структурованим досвідом США. Таким шляхом пішла, наприклад, Грузія. На основі американського досвіду реалізації системи роботи із сім'ями військовослужбовців у Грузії було сформовано Програму підтримки сімей військовослужбовців (Military Servicemen's Family Support Program), імплементацію якої розпочато Міністерством оборони у 2018 р. (Presentation of Servicemen's Family..., 2018).

Висновки. Розглянуті нами дані свідчать про те, що найбільш комплексно робота із сім'ями військових проводиться в армії США. Цілеспрямована робота з членами сімей на рівні підрозділу, яка реалізується на постійній основі протягом усього циклу розгортання, дає змогу запобігти численним сімейним проблемам, які можуть виникати протягом періоду відбування служби і на етапі розгортання. Разом з тим унікальний формат діяльності демонструють сімейні ресурсні центри Канади. Вони не просто надають спектр послуг, а фактично є осередком для членів військової спільноти, стимулюють активне їх долучення до формування пакета послуг, спонукають стежити за якістю надання цих послуг та брати безпосередню участь у заходах, організованих центрами. На відміну від США та Канади, у Великій Британії більш сфокусовану роботу із членами сімей ведуть національні громадські асоціації. Водночас у Великій Британії функціонує система підтримки військової спільноти на рівні територіальних громад: Угода про Збройні сили, урядова грантова підтримка проєктів, які пропонують місцеві громади, та щорічний національний форум для обміну кращими результатами профінансованих проєктів. З огляду на особливості ситуації в Україні

цілком очевидно, що жодна з описаних вище систем у повному обсязі не може бути нами використана. Разом з тим, поєднавши елементи цих систем та взявши до уваги наші національні особливості, можна отримати бажаний результат.

Варто зазначити, що у всіх трьох згаданих нами країнах загальнозживаним є таке поняття, як “військова спільнота”. До неї відносять як військовослужбовців, так і членів їхніх родин. Усі державні програми соціального захисту в арміях цих країн формуються для військової спільноти. Разом з тим у межах програм є ще й вузькоспеціалізовані напрями для дружин, дітей військових, подружжя та сімей у цілому. У кожній із розглянутих країн формування соціальних програм для військової спільноти відбувається на основі спеціально організованих фахових досліджень, під час яких вивчаються потреби членів спільноти, якість їх задоволення на рівні військового підрозділу і на рівні територіальної громади, а також бар’єри, які заважають задовольняти ці потреби, і ресурси, що, навпаки, допомагають. В Україні наразі такі комплексні дослідження, на жаль, не проводяться.

Перспективи подальших досліджень полягають у тому, щоб дослідити інформаційні, соціальні та емоційні потреби дружин військовослужбовців і на основі отриманих результатів запропонувати способи задоволення цих потреб.

Список використаних джерел

Агаєв, Н. А., Кокун, О. М., Герасименко, М. В. ... Лозінська, Н. С. (2018). *Досвід роботи в армії США та арміях інших країн щодо недопущення втрат особового складу з причин, не пов’язаних із виконанням завдань за призначенням*. Київ: НДЦ ГП ЗСУ.

Алещенко, В. І. (2008). *Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних Сил України*. Харків: ХУПС.

Алещенко, В. І., Безбах, В. Г., Василенко, С. В., Вилко, В. М., Герасименко, М. В. ... Стасюк, В. В. (Ред.). (2012). *Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України. Підручник: у 2 ч. Ч. 1*. Київ: НУОУ. Взято з <http://bit.ly/2sB0Uen>

В Україні на обліку майже 370 тисяч учасників бойових дій (2019). *Укрінформ*. Взято з <http://bit.ly/2Y6XNGK>

Гозуватенко, Г. О. (2010). Аналіз чинників, що впливають на морально-психологічне забезпечення військовослужбовців служби за контрактом Збройних сил України у миротворчих операціях. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”, Держава та армія*, 670: 188–194. Взято з <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/8183>

Гусак, Н. Є., & Нескородяна, О. П. (2016). Військові соціальні працівники в Сполучених Штатах Америки. *Наукові записки НаУКМА. Т. 188. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*, с. 61–65. Взято з <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10817>

Закон України “Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях”, № 2268-19 (2018). *Відомості Верховної Ради*, 10, 54. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>.

Капосльоз, Г. В., & Розумний, О. Д. (2011). Психологічні аспекти морально-психологічного забезпечення дій миротворчих підрозділів Збройних сил України. *Вісник Національного університету оборони України*, 4 (23), 130–135.

Кожевніков, В. М. (2011). Особливості психологічної підготовки військовослужбовців Збройних сил США, Великої Британії, Німеччини. *Педагогічний дискурс*, 9, 166–169. Взято з <http://bit.ly/2R7kJnO>

Корольов, С. С. (2011). Практичні аспекти створення, утвердження та нормативно-правового забезпечення гарантій соціального захисту військовослужбовців країн-членів НАТО. *Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил*, 3(29), 280–283. Взято з <http://www.hups.mil.gov.ua/periodic-app/article/2979>

На Львівщині відбулась церемонія передачі повноважень між американськими підрозділами, які здійснюють ротацію зі складу тренувальної місії JMTG-U (2019). Міністерство оборони України. Взято з <http://bit.ly/2L7g5T1>

- Наконечний, В. Д., Клименко, В. С., & Копаниця, Н. І. (2013). *Досвід організації психологічної роботи під час ведення збройних конфліктів, підготовки та виконання миротворчих завдань (збірник інформаційно-аналітичних матеріалів)*. Київ: Соціально-психологічний центр Збройних сил України.
- Ткаченко, В., & Костюкова, Н. (2018). До проблеми організації психологічної підготовки до бойових дій в арміях країн НАТО. *Вісник Національного університету оборони України*, 2(50), 119–126.
- Палієнко, Т., & Семигіна, Т. (2016). *Психосоціальна підтримка ветеранів війни та цивільних, які постраждали через збройний конфлікт*. Взято з <http://bit.ly/2Y6EVb1>
- Я захоплююся хоробрістю та відданістю українського солдата* (2019). Міністерство оборони України. Взято з <http://bit.ly/33GtszQ>
- About AFF* (2019). Retrieved 2 December 2019, from <https://aff.org.uk/about-aff/>
- About the Family Readiness System* (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2PfhIPV>
- About ACS* (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2sAaEFM>
- Army Welfare Service* (2019). Retrieved 2 December 2019, from <https://www.army.mod.uk/personnel-and-welfare/>
- Chartier, A. (2019). *The Mapping and Gaps Analysis of Services for Military Families Report*. Retrieved from <http://bit.ly/2P6b520>
- Calvert, C., Switzer, G. (2006). Deployment Support – Strength through Partnership. In *Human Dimensions in Military Operations – Military Leaders’ Strategies for Addressing Stress and Psychological Support* (pp. 20A-1 – 20A-10). Meeting Proceedings RTO-MP-HFM-134, Paper 20A. Neuilly-sur-Seine, France: RTO. Retrieved from <http://www.rto.nato.int/abstracts.asp>.
- Defence and armed forces: Support services for military and defence personnel and their families* (2019). Retrieved 2 December 2019 from <http://bit.ly/35Q2eZ3>
- Enroth, C, Forbes, D., & McFall, T (2010). *U. S. Army FRG Leader’s Handbook*. 4 Ed. Retrieved from https://www.first.army.mil/Documents/pdf/Family_Readiness_Group_Leaders_Handbook.pdf
- Family Advocacy Program* (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2DBOh4S>
- Family Program Directorate. U.S. Army Deployment Cycle Readiness: Soldier’s and Family Member’s Handbook* (2008). Retrieved from <http://bit.ly/2rHe88U>
- Military Family Services (2017). *Military Family Services Program: Parameters 4 Practice*, 2nd edition. Retrieved from <http://bit.ly/35UdJ1w>
- Military Family Services (2016). *A Family Guide To The Military Experience*. Retrieved from <http://bit.ly/2r2nXhL>
- Military Family Services (2017). *A Network of Family support*. Retrieved from <http://bit.ly/2RaNM9W>
- Ministry of Defence (2019). *Armed Forces Covenant: guidance and support*. Retrieved from <https://www.gov.uk/government/collections/armed-forces-covenant-supporting-information>
- Presentation of Servicemen’s Family Support Program – News – MOD.GOV.GE*. Retrieved from <http://bit.ly/2rHgyV2>
- The British Army (2014). *A Guide for Army Families*. Ed.4.
- Soldier & Family Assistance Center (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2P2ZsZS>
- SSAFA (2017). *Additional Needs and Disability: A Guide for Service Families*. Retrieved from www.ssafa.org.uk/fandf
- United States Department of Army Family and MWR Command, Family Programs Directorate (2007). *Family Readiness Support Assistant [FRSA] Resource Guide*. Edition 1. Retrieved from <http://bit.ly/384Ujt0>
- U. S. Army Family and Morale, Welfare and Recreation Command (FMWRC): Army Community Service (ACS) (2009). *U. S. Army Guide on Family Assistance Centers*, Edition 1. Retrieved from <http://bit.ly/2R8zIOd>

References

About ACS (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2sAaEFM>. (in English)

About AFF (2019). Retrieved 2 December 2019, from <https://aff.org.uk/about-aff/>. (in English)

About the Family Readiness System (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2PfhIPV>. (in English)

Ahaye, N. A., Kokun, O. M., Herasymenko, M. V. ... Lozinska, N. S. (2018). *Dosvid roboty v armii SSHA ta armiakh inshykh krain shchodo nedopushchennia vtrat osobovoho skladu z prychyn, ne poviazanykh iz vykonanniam zavidan za pryznachenniam* [Experience in the United States Army and in other countries in preventing personnel losses for reasons unrelated to their assigned tasks. Methodical guide]. Kyiv: The Humanitarian Problems Research Center of the Armed Forces of Ukraine. (in Ukrainian)

Aleshchenko, V. I. (2008). *Psykhologichne zabezpechennia myrotvorchoi diialnosti viiskovosluzhbovtiv Zbroinykh Syl Ukrainy* [Psychological support for peacemaking activities of military personnel of the Armed Forces of Ukraine]. Kharkiv: Kharkiv National University of the fir Force. (in Ukrainian)

Aleshchenko, V. I., Bezbakh, V. H., Vasylenko, S. V., Vylko, V. M., Herasymenko, M. V. ... Stasyuk, V. V. (Ed.). (2012). *Moralno-psykhologichne zabezpechennia u Zbroinykh Sylakh Ukrainy. Pidruchnyk: u 2 ch. Ch. 1* [Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine. Tutorial: in 2 Parts. Part 1]. Kyiv: National University of Defense of Ukraine. Retrieved from <http://bit.ly/2sB0Uen> (in Ukrainian)

Army Welfare Service (2019). Retrieved 2 December 2019, from <https://www.army.mod.uk/personnel-and-welfare/>. (in English)

Calvert, C., & Switzer, G. (2006). *Deployment Support – Strength through Partnership. In Human Dimensions in Military Operations – Military Leaders’ Strategies for Addressing Stress and Psychological Support* (pp. 20A-1 – 20A-10). Meeting Proceedings RTO-MP-HFM-134, Paper 20A. Neuilly-sur-Seine, France: RTO. Retrieved from <http://www.rto.nato.int/abstracts.asp>. (in English)

Chartier, A. (2019). *The Mapping and Gaps Analysis of Services for Military Families Report*. Retrieved from <http://bit.ly/2P6b520>. (in English)

Defence and armed forces: Support services for military and defence personnel and their families (2019). Retrieved from 2 December 2019 from <http://bit.ly/35Q2eZ3>. (in English)

Enroth, C., Forbes, D., & McFall, T. (2010). *U. S. Army FRG Leader’s Handbook*. 4 Ed. Retrieved from https://www.first.army.mil/Documents/pdf/Family_Readiness_Group_Leaders_Handbook.pdf(in English)

Family Advocacy Program (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2DBOh4S>. (in English)

Family Program Directorate. U.S. Army Deployment Cycle Readiness: Soldier’s and Family Member’s Handbook (2008). Retrieved from <http://bit.ly/2rHe88U>. (in English)

Hozuvatenko, H. O. (2010). Analiz chynnykiv, shcho vplyvaiut na moralno-psykhologichne zabezpechennia viiskovosluzhbovtiv sluzhby za kontraktom Zbroinykh syl Ukrainy u myrotvorchykh operatsiyakh. [Analysis of factors affecting the moral and psychological support of military service contracted by the Armed Forces of Ukraine in peacekeeping operations]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Lvivska politehnika”, Derzhava ta armia*, 670, 188–194. Retrieved from <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/8183>. (in Ukrainian)

Husak, N. Ye., & Neskoroodyana, O. P. (2016). Viiskovi sotsialni pratsivnyky v Spoluchenykh Shtatakh Ameryky [Military social workers in the United States of America]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Tom 188. Pedagogichni, psykhologichni nauky ta sotsialna robota*, pp. 61–65. Retrieved from <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/10817>. (in Ukrainian)

Kaposloz, H. V., & Rozumnyi, O. D. (2011). Psykhologichni aspekty moralno-psykhologichnoho zabezpechennia dii myrotvorchykh pidrozdiliv Zbroinykh syl Ukrainy [Psychological aspects of moral and psychological support for the actions of the peacekeeping units of the Armed Forces of Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 4 (23), 130–135. (in Ukrainian)

Korolov, S. S. (2011). Praktychni aspekty stvorennia, utverdzhennia ta normatyvno-pravovoho zabezpechennia harantii sotsialnoho zakhystu viiskovosluzhbovtiv krayin-chleniv NATO [Practical Aspects of Creating, Approving and Regulatory Support for Social Security Guarantees for NATO Members]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho universytetu Povitrianykh Syl*, 3(29), 280–283. Retrieved from <http://www.hups.mil.gov.ua/periodic-app/article/2979>. (in Ukrainian)

Kozhevnikov, V. M. (2011). Osoblyvosti psykholohichnoi pidhotovky viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh syl SSHA, Velykoi Brytanii, Nimechchyny [Features of Psychological Training of US Armed Forces Servicemen, United Kingdom, Germany]. *Pedahohichnyi dyskurs*, 9, 166–169. Retrieved from <http://bit.ly/2R7kJnO>. (in Ukrainian)

Military Family Services. Military Family Services Program: Parameters 4 Practice, (2nd ed.) (2017). Retrieved from <http://bit.ly/35UdJ1w>. (in English)

Military Family Services. A Family Guide To The Military Experience (2016). Retrieved from <http://bit.ly/2r2nXhL>. (in English)

Military Family Services. A Network of Family support (2017). Retrieved from <http://bit.ly/2RaNM9W>. (in English)

Ministry of Defence. Armed Forces Covenant: guidance and support (2019). Retrieved from <https://www.gov.uk/government/collections/armed-forces-covenant-supporting-information>. (in English)

Na Lvivshchyni vidbulas tseremoniia peredachi povnovazhen mizh amerykanskymy pidrozdilamy, yaki zdiisniuiut rotatsiyu zi skladu trenuvalnoi misii JMTG-U [A delegation ceremony was held in Lviv between US units rotating from the JMTG-U training mission]. (2019). Ministerstvo obrony Ukrainy. Retrieved from <http://bit.ly/2L7g5T1>. (in Ukrainian)

Nakonechnyi, V. D., Klymenko, V. S., & Kopanytsia, N. I. (2013). *Dosvid orhanizatsii psykholohichnoi roboty pid chas vedennia zbroinykh konfliktiv, pidhotovky ta vykonannia myrotvorchyykh zavdan (zbirnyk informatsiyno-analitychnykh materialiv)* [Experience in organizing psychological work during armed conflicts, preparation and implementation of peacekeeping tasks (collection of information and analytical materials)]. Kyiv: Sotsial and Psykhological Center of the Armed Forces of Ukraine. (in Ukrainian)

Paliienko, T., & Semyhina, T. (2016). *Psykhosotsialna pidtrymka veteraniv viiny ta tsyvilnykh, yaki postrazhdaly cherez zbroinyi konflikt* [Psychosocial support for war veterans and civilians affected by armed conflict]. Retrieved from <http://bit.ly/2Y6EVb1>. (in Ukrainian)

Presentation of Servicemen`s Family Support Program – News – MOD.GOV.GE. Retrieved from <http://bit.ly/2rHgyV2>. (in English)

Soldier & Family Assistance Center (2019). Retrieved 2 December 2019, from <http://bit.ly/2P2ZsZS>. (in English)

SSAFA. Additional Needs and Disability: A Guide for Service Families (2017). Retrieved from www.ssafa.org.uk/fandf. (in English)

The British Army. A Guide for Army Families (Ed. 4) (2014). (in English)

Tkachenko, V., & Kostyukova, N. (2018). Do problemy orhanizatsii psykholohichnoi pidhotovky do boiovykh dii v armiiakh krain NATO [The problem of organizing psychological training for combat in NATO armies]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu obrony Ukrainy*, 2(50), 119–126. (in Ukrainian)

United States Department of Army Family and MWR Command, Family Programs Directorate. Family Readiness Support Assistant [FRSA] Resource Guide (Ed. 1) (2007). Retrieved from <http://bit.ly/384Ujt0>. (in English)

U. S. Army Family and Morale, Welfare and Recreation Command (FMWRC): Army Community Service (ACS). U. S. Army Guide on Family Assistance Centers (Ed. 1) (2009). Retrieved from <http://bit.ly/2R8zIOd>. (in English)

V Ukraini na obliku maizhe 370 tysiach uchasykyv boiovykh dii [Nearly 370,000 combatants registered in Ukraine]. (2019). *Ukrinform*. Retrieved from <http://bit.ly/2Y6XNGK> (in Ukrainian)

Ya zakhopliuiusia khorobristiu ta viddanistiu ukrainskoho soldata [I admire the courage and dedication of the Ukrainian soldier]. (2019). *Ministerstvo obrony Ukrainy*. Retrieved from <http://bit.ly/33GtszQ>. (in Ukrainian)

Zakon Ukrainy “Pro osoblyvosti derzhavnoi polityky iz zabezpechennia derzhavnoho suverenitetu Ukrainy na tymchasovo okupovanykh terytoriiakh Donetskii ta Luhankii oblastiakh”, № 2268-19 [Law of Ukraine “On the peculiarities of state policy on ensuring the state sovereignty of Ukraine in temporarily occupied territories in the Donetsk and Luhansk oblasts” № 2268-19]. (2018). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy* [Bulletin of Verkhovna Rada o Ukraine]. Retrieved from <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2268-19>. (in Ukrainian)

УДК 314.72

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).116](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).116)

Гундєртайло Юлія Данилівна

молодший науковий співробітник

лабораторії соціальної психології особистості,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-6959-663X

juligundertaylo@gmail.com

ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Проблема соціально-психологічного супроводу ВПО, що набула актуальності в українському суспільстві з початком воєнних дій на сході країни, висвітлюється під кутом зору відновлення психічного здоров'я та психосоціальної підтримки (МНПСС). Соціально-психологічний супровід ВПО розглядається як комплекс специфічних довготривалих і системних заходів щодо психологічної підтримки таких осіб та соціального сприяння їхній інтеграції в місцеві громади в умовах переходу суспільства від війни до миру. Як головну умову результативної психосоціальної підтримки визначено створення сприятливого соціально-психологічного середовища на рівні держави та регіональних громад для відновлення життєтворення і самореалізації ВПО. Розкрито в довгостроковій перспективі потенціал соціально-політичної ситуації для покращення системи охорони психічного здоров'я громадян – системи, яка може стати інституційним підґрунтям продуктивного соціально-психологічного супроводу ВПО. Визначено рівні організації соціально-психологічного супроводу, а саме: макрорівень (стратегії і тактики державної соціальної політики щодо ВПО та інформаційна політика); мезорівень (підтримка громад, що прийняли ВПО, через навчальні та відновлювальні програми для спеціалістів, які взаємодіють з ВПО); мікрорівень (програми соціально-психологічного супроводу ВПО на базі організацій місцевого рівня). Розроблено також завдання соціально-психологічного супроводу ВПО та відповідні їм критерії оцінювання ефективності програм підтримки. До таких завдань належать: формування навичок соціально-економічної самостійності, реалізація принципів травмоцутливості і гендерної чутливості, врахування специфічних потреб цільової групи, сприяння особистісному розвитку, розвінчання стереотипів самосприймання і сприймання. Як перспективу дослідження визначено проведення моніторингу регіональних програм для ВПО за певними критеріями та впровадження їх у практику роботи державних установ та громадських організацій, які надають психосоціальну підтримку ВПО.

Ключові слова: психосоціальна підтримка; соціально-психологічний супровід; психічне здоров'я; ВПО; організація.

Yuliia D. Hundertailo

Junior Researcher,

Laboratory of Social Psychology of Personality,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-6959-663X

juligundertaylo@gmail.com

ORGANIZATION OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL ACCOMPANIMENT OF IDPS

Abstract. The problem of socio-psychological accompaniment of IDPs which recently became relevant in Ukrainian society with the beginning of hostilities in the East of Ukraine is highlighted within the framework of mental health psychosocial support (MHPSS). The socio-psychological accompaniment of IDPs is seen as a complex of specific long-term and systematic means of psychological support of such persons, and social assistance to integrate them into local communities

under the conditions of transition from war to peace. As the main condition for effective psychosocial support it is defined the creation of a favorable socio-psychological environment at the level of the state and regional communities to restore the IDPs' life-designing and self-realization. It is revealed the long-term potential of the socio-political situation to improve the mental health care system of the citizens, such system may become the institutional basis for the productive socio-psychological accompaniment of IDPs. The levels of organization of socio-psychological accompaniment of IDPs are determined, namely *macrolevel* (strategies and tactics of the state social policy on IDPs, and the information policy); *middle level* (support of the IDPs' host communities by means of training and rehabilitation programs for professionals who work with IDPs); *microlevel* (programs of socio-psychological accompaniment for IDPs based on local organizations). There are also outlined the tasks of socio-psychological accompaniment of IDPs, and the corresponding criteria for support programs evaluation. These tasks are: forming of socio-economic autonomy skills; implementation of trauma and gender sensitivity principles; taking into account the specific needs of the target group; promoting of personal development; debunking of stereotypes on perception and self-perception. As the perspective of research it is defined the monitoring of regional programs for IDPs by certain criteria, and their implementation into the practice of state institutions and public organizations work which deals with psychosocial support for IDPs.

Key words: psychosocial support; socio-psychological accompaniment; mental health; IDPs; organization.

Постановка проблеми. У зв'язку з воєнним конфліктом на сході країни українське суспільство зіткнулося з цілою низкою загроз і зазнало, відповідно, суттєвих змін. Одним із наслідків цих подій стало виникнення цілого прошарку людей, які безпосередньо зазнали впливу травматичної ситуації. Так, Міністерством соціальної політики України станом на березень 2019 р. зареєстровано близько 1,3 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Тому сьогодні, у період переходу від війни до миру, особливої гостроти набуло питання соціально-психологічного супроводу ВПО.

В Україні на державному рівні зроблено певні кроки до регуляції цієї сфери, зокрема прийнято Стратегію інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року (затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України № 909-р. від 15 листопада 2017 р.), розроблено план заходів щодо її реалізації та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 р. (затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України № 944-р. від 21 листопада 2018 р.). На регіональному рівні, однак, ці розпорядження не завжди знаходять своє втілення. Так, аналіз регіональних програм інтеграції ВПО (Люк, 2019) показав, що ціла низка завдань і досі залишається поза увагою місцевої влади. Приміром, у деяких областях не плануються заходи щодо соціально-психологічної підтримки ВПО, а там, де частка таких осіб не перевищує 5%, ця група здебільшого “розчиняється” в громаді, стає “невидимою”, тобто там неможливо (оскільки немає докладної звітності) оцінити стан реалізації плану заходів щодо ВПО. Попри зміни в соціально-політичній ситуації питання інтеграції ВПО в територіальні громади не втрачає своєї актуальності, оскільки лише 22% ВПО повідомили про свій намір повернутися після закінчення конфлікту в місця свого проживання до переміщення (Звіт..., 2019, с. 36). На цей час “... ВПО й досі мають більш сильне почуття належності до громади у своєму колишньому місці проживання, ніж до громади в нинішньому місці проживання. Загалом про “дуже сильне” або “сильне” почуття належності до громади в попередньому місці проживання повідомив 41% ВПО, у порівнянні з 28% – до громади в нинішньому місці проживання...” (там само, с. 47). Отже, проблематика соціально-психологічного супроводу ВПО на новому місці проживання потребує пильної уваги спільноти психологів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. У контексті допомоги ВПО у світі здебільшого використовують поняття “Mental health and psychosocial support” (MHPSS) – психічне здоров'я та психосоціальна підтримка. Під MHPSS треба розуміти будь-яку підтримку, що сприяє психічному здоров'ю та психосоціальному благополуччю людей. Ідеться як про лікування ПТСР, так і про використання ресурсів громади для відновлення відчуття благополуччя.

Якщо раніше основні зусилля гуманітарної допомоги в кризових ситуаціях були зосереджені на задоволенні базових потреб (забезпечення водою, їжею і т. ін.), то останні тенденції полягають у включенні МНПСС у стандартні підходи до розроблення і реалізації гуманітарної допомоги в кризових ситуаціях як на національному рівні, так і в міжнародних організаціях (Weissbecker, Hannd, Shazly, Gao, & Yentevogel, 2019). Цього року відбулася перша міжнародна конференція з цих питань (The First International Conference on Mental Health and Psychosocial Support in Crisis Situations held in the Netherlands, October 2019), на якій було відзначено, що лише 0,14% від загальносвітового бюджету на розвиток спрямовується на психосоціальну підтримку, тобто поки що дуже незначна частка осіб, які постраждали, може отримати необхідні послуги щодо підтримання психічного здоров'я.

В Україні перше національне репрезентативне дослідження психічного здоров'я дорослих ВПО було проведено у 2016 р. Виявлено, що поширеність ПТСР у цьому середовищі – 32% (22% серед чоловіків і 36% – серед жінок), депресії – 22% (відповідно 16 і 25%), тривоги – 17% (13 і 20%); також було зафіксовано високий рівень супутніх захворювань (Байярд, Махашвілі, & Джавахішвілі, 2017, с. 6). Загалом можливості ВПО отримати психосоціальну підтримку поки що не особливо великі у зв'язку з браком як відповідних інституцій, так і інших ресурсів.

Сучасні підходи щодо психосоціальної підтримки ґрунтуються на розвитку резильєнтності громади й особистості (A community-based..., 2008). Експерти зазначають, що ВПО потребують розширеного, комплексного, травма- і гендерно чутливого реагування суспільства на їхні потреби (Гундертайло, 2017). Важливо, щоб система підтримки була клієнтоорієнтованою, міждисциплінарною та координованою, тобто спиралася на контексти часу і місця, країни, конкретної громади та організації й враховувала міжособові стосунки та особливості особи, що потребує соціально-психологічної підтримки.

Соціально-психологічний супровід як різновид психосоціальної підтримки є спеціально організованою й змодельованою діяльністю, що характеризується тривалістю та систематичністю (Титаренко, 2019). Супровід найчастіше розглядають у контексті медичної або педагогічної підтримки (Мушкевич, 2011; Бовгиря, 2009), однак у випадку затяжного воєнного конфлікту, як це відбувається в Україні, соціально-психологічний супровід може бути одним із варіантів довготривалих рішень для ВПО. На часі формування комплексного підходу до соціально-психологічного супроводу ВПО.

Мета статті – означити основні рівні організації соціально-психологічного супроводу ВПО.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблематика організації соціально-психологічного супроводу ВПО з огляду на соціально-культурну специфіку нашої країни та її регіональні відмінності лежить у площині використання напрацювань щодо психічного здоров'я та психосоціальної підтримки (МНПСС). Уже зрозуміло, що рішення повинні ухвалюватися на довгострокову перспективу, тому планування організації соціально-психологічного супроводу ВПО є виправданим кроком як із соціально-економічної, так і соціально-психологічної точки зору. Отож ми розглядаємо соціально-психологічний супровід ВПО як комплекс специфічних довготривалих і системних заходів щодо психологічної підтримки та соціального сприяння інтеграції таких осіб у місцеві громади в умовах переходу від війни до миру.

Належить розуміти, що психосоціальна підтримка ВПО є завданням загальнодержавного рівня і в цій сфері, безперечно, потрібне співробітництво з відповідними органами і міністерствами, оскільки саме від заданих соціально-політичних векторів будуть залежати конкретні практичні заходи в місцевих громадах, ініційовані як виконавчою владою, так і громадянським суспільством.

Попри те, що гуманітарні кризи в цілому негативно впливають на психічне здоров'я населення, дослідження переконливо доводять, що в довготривалій перспективі країни отримують шанс на суттєве покращення системи охорони психічного здоров'я (Errping-Jordan et al., 2015), оскільки країни з низьким і середнім рівнем доходу (до яких належить і Україна) здебільшого не мають розгорнутої і сталої системи охорони психічного здоров'я на

рівні громад. У разі надзвичайних ситуацій чи воєнних конфліктів психічне здоров'я населення привертає увагу, у тому числі ЗМІ, і спонукає міжнародні й благодійні організації вкладати ресурси в ці сфери. Це відкриває можливості для розвитку служби охорони психічного здоров'я держави, що може бути використано в Україні для просування змін у цій галузі. Хоча гуманітарна допомога передбачає короткострокові проекти, однак потенціал цих процесів стає детонатором значного поштовху до суттєвого реформування системи охорони психічного здоров'я, оскільки підвищується обізнаність населення в цій царині й суттєво збільшується кількість спеціалістів у відповідній сфері, зростає їхній кваліфікаційний рівень. Було названо основні умови, які забезпечують довготривалу реформу служби охорони психічного здоров'я громадян, а саме: довгострокове планування реформи системи охорони психічного здоров'я в державі, охоплення широкого кола проблем психічного здоров'я, активна участь уряду, координація роботи різних агентств. Водночас ці процеси потребують енергійної підтримки місцевих спеціалістів, що вже підвищили свою кваліфікацію та підтримали реформу. Важливі також демонстраційні проекти й широке коло громадської дієвої підтримки. Саме розвинуті служби охорони психічного здоров'я можуть стати базою для реалізації соціально-психологічного супроводу ВПО.

Головною умовою досягнення поставлених цілей ми вважаємо створення сприятливого середовища, яке має сформувати "friendly" простір для ефективного життєконструювання та самореалізації ВПО, адже наразі ця група стикається (коли йдеться про сприйняття місцевими громадами) з певними соціальними стереотипами; також має місце стигматизація і самостигматизація.

На нашу думку, соціально-психологічний супровід ВПО слід організовувати на трьох рівнях, які послідовно і комплексно могли б забезпечити ефективний процес інтеграції ВПО в місцеві громади, створити доброзичливий простір для місцевих ініціатив, підвищити резильєнтність на рівні держави.

Макрорівень. Пов'язаний з виробленням стратегії і тактики державної соціальної політики щодо внутрішньо переміщених осіб, що ґрунтується на принципі розширеного, комплексного, травма- і гендерно чутливого реагування на потреби ВПО. Якщо моніторинг соціально-економічного стану ВПО уже налагоджено, то відповідне коригування роботи Міністерства з питань тимчасово окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб (МТОО) потребує покращення. Зрозуміло, на узагальнення численних наукових досліджень з проблематики ВПО в Україні, осмислення та впровадження результатів цих напрацювань ще потрібен певний час. Варто зазначити, що цього року для розв'язання нагальних проблем ВПО створено експертну раду при МТОО.

Інформаційна політика щодо внутрішньо переміщених осіб має показувати позитивні аспекти присутності ВПО в нових громадах; соціальні, культурні та фінансові переваги, які отримали в результаті цього місцеві жителі. Потрібна тісна співпраця із журналістами та місцевими органами влади, мають діяти спеціалізовані програми підтримки публікацій про ВПО (можливо, гранти чи квоти в державних медіа). Зокрема, використовуючи інформаційні кампанії, потрібно вивчати та розвінчувати соціальні стереотипи щодо ВПО.

Мезорівень. Соціально-психологічна підтримка внутрішньо переміщених осіб полягає також у підтримці громад, які прийняли ВПО, і спеціалістів, що працюють з ними. Зокрема, потрібні комплексні державні програми психологічної підтримки вчителів, соціальних працівників, державних службовців, у тому числі в онлайн-форматах. Для збереження психологічного і соматичного здоров'я кадрів варто створити спеціальні навчальні короткострокові програми, які б забезпечували необхідні знання та сприяли формуванню потрібних навичок, підтриманню щоденних практик й організації системи підтримки на робочому місці, а також надавали працівникам можливість здорової рекреації. Така робота сприяла б запобіганню вітальної травми у спеціалістів та вторинній травматизації ВПО.

Мікрорівень. Створення програм соціально-психологічного супроводу ВПО на базі організацій місцевого значення, що враховують як особливості групи ВПО, так і регіональну специфіку. Програми мають базуватися на використанні ресурсів місцевих громад, а саме потенціалу громадських, культурних та освітніх центрів.

Отже, створення сприятливого середовища дасть змогу забезпечити більш ефективне відновлення життєвого світу ВПО за рахунок зниження рівня фонового стресу від взаємодії з державними органами, місцевими жителями та інформаційним простором.

Соціально-психологічний супровід ВПО, на нашу думку, має вирішувати такі завдання:

1. Формувати активну життєву позицію ВПО та запобігати соціальній інвалідації таких осіб за рахунок підвищення їхньої фінансової компетентності чи/та розширення діапазону їхніх умінь та навичок. Тобто, складачи програми підтримки, слід заохочувати людей до самостійності і відповідальності, спиратися на їхній досвід і можливості, уникати патерналізму.

2. Відповідати на актуальні потреби цільової групи та враховувати соціально-культурні контексти. У процесі створення місцевих програм активно співпрацювати з ключовими інформаторами ВПО та іншими представниками, планувати певну варіативну складову програми, яка даватиме змогу реагувати на зміни, оскільки супровід зазвичай розтягнутий у часовій перспективі.

3. Реалізовувати принципи травмочутливості та гендерної чутливості, тобто враховувати як гендерні відмінності, так і особливості людей, що пережили травматичні події (постійні стреси, підвищена тривожність і т. ін.).

4. Активізувати власні ресурси ВПО, розвивати у них суб'єктність. Упровадження програм має підкріплюватись елементами, спрямованими на розвиток емоційної сфери, навичок саморегуляції, комунікативних умінь тощо.

5. Запобігати явищу стигматизації і самостигматизації ВПО. Під час розроблення і реалізації програм соціально-психологічного супроводу ВПО слід також оцінювати їх щодо ймовірності стигматизації і самостигматизації, а саме усталювання в суспільстві соціальних стереотипів щодо ВПО.

З огляду на окреслені завдання пропонуємо такі *критерії* оцінювання програм соціально-психологічного супроводу ВПО:

- 1) формування навичок соціально-економічної самостійності;
- 2) реалізація принципів травмочутливості та гендерної чутливості;
- 3) врахування специфічних потреб цільової групи;
- 4) сприяння особистісному розвитку;
- 5) розвінчання стереотипів самосприймання та сприймання.

Перелічені критерії можуть бути використані як місцевою владою, так і громадськими організаціями для більш ефективної психосоціальної підтримки ВПО. Вони можуть також слугувати теоретичною базою під час розроблення і в процесі рецензування програм соціально-психологічного супроводу. Завдяки врахуванню цих критеріїв психосоціальна підтримка ВПО буде більш комплексною, а проведена робота дасть змогу запобігти виникненню як психологічних, так і соціально-психологічних проблем у населення в цілому.

Практична/соціальна значущість дослідження. Виокремлені критерії можуть бути використані під час створення та затвердження місцевих програм соціально-психологічного супроводу ВПО як на рівні обласних і районних адміністрацій, так і на рівні місцевих ініціатив.

Висновки. Соціально-психологічний супровід ВПО – це комплекс специфічних довготривалих і системних заходів щодо психологічної підтримки внутрішньо переміщених осіб та соціального сприяння їх інтеграції у місцеві громади в умовах переходу суспільства від війни до миру. Головною умовою ефективної підтримки таких осіб є створення сприятливого для них соціально-психологічного середовища на рівні держави, яке має сформувати “friendly” простір для ефективного життєконструювання та самореалізації ВПО. У довгостроковій перспективі можна сподіватися на суттєве покращення системи охорони психічного здоров'я, яка має стати інституційним підґрунтям для продуктивного соціально-психологічного супроводу ВПО.

Соціально-психологічний супровід внутрішньо переміщених осіб слід організовувати на трьох рівнях, які послідовно і комплексно могли б забезпечити ефективний процес

інтеграції ВПО в місцеві громади, створити доброзичливий простір для місцевих ініціатив, підвищити резильєнтність на рівні держави. *Макрорівень* пов'язаний з виробленням стратегії і тактики державної соціальної політики щодо ВПО та формуванням інформаційної політики. *Мезорівень* передбачає підтримку громад, що прийняли ВПО, зокрема реалізацію навчальних та відновлювальних програм для спеціалістів, які взаємодіють з ВПО. *Мікрорівень* стосується створення програм соціально-психологічного супроводу ВПО на базі організацій місцевого рівня, що враховують як особливості спільноти ВПО, так і регіональну специфіку.

З огляду на завдання соціально-психологічного супроводу внутрішньо переміщених осіб визначено критерії оцінювання програм для ВПО: формування навичок соціально-економічної самостійності, реалізація принципів травмоцутливості і гендерної чутливості, врахування специфічних потреб цільової групи, сприяння особистісному розвитку, розвінчування стереотипів самосприйняття та сприйняття.

Перспективи подальших досліджень. Проведення моніторингу регіональних програм для ВПО за нашими критеріями, упровадження їх у практику роботи державних установ та громадських організацій є перспективним напрямом досліджень. Також (зокрема) планується розроблення та апробація місцевих програм соціально-психологічного супроводу ВПО спільно з партнерами.

Список використаних джерел

Байярд, Р., Махашвілі, Н., & Джавахішвілі, Дж. (2017). *Приховані наслідки конфлікту. Проблеми психічного здоров'я та доступ до послуг серед внутрішньо переміщених осіб в Україні*. International Alert, Глобальна ініціатива у психіатрії, Тбілісі, Лондонська школа гігієни і тропічної медицини, за фін. підтримки Європейського Союзу. Київ: Nick Wilmot Creative. Взято з https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_HiddenBurdensConflictIDPs_UK_2017.pdf

Бовгиря, Н. В. (2009). *Психолого-педагогічний супровід дітей в умовах модернізації навчально-виховного процесу*. Дубровиця. Взято з <http://navigator.rv.ua/index.php>

Гундертайло, Ю. Д. (2017). Арт-терапевтичні технології надання психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам. В Т. М. Титаренко (Ред.), *Способи підвищення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах переживання наслідків травматичних подій: методичні рекомендації*. Кропивницький: Імекс-ЛТД, с. 61–69.

Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. Червень 2019 року (2019). Міністерство соціальної політики України та ін.; підготовлено за фінансування Європейського Союзу. Київ: Представництво Міжнародної організації з міграції в Україні. Взято з http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_14_ukr_web.pdf

Лоюк, І. (2019). *Регіональні програми інтеграції внутрішньо переміщених осіб в Україні у 2018–2019 роках. Звіт за результатами моніторингу*. Київ: Stabilization Support Services. Взято з https://radnyk.org/reports/monitoring_2018-2019.pdf

Мушкевич, М. І. (2011). Поняття супроводу у сучасній психологічній науці. *Проблеми загальної та педагогічної психології*, т. XIII, ч. 1, с. 287–294.

Титаренко, Т. М. (2019). Травмоцутливий психологічний супровід як медіатор конструктивних особистісних трансформацій. В *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах*, Матеріали науково-практичної конференції (с. 274–278). Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського.

A Community-based Approach in UNHCR Operations (2008). Office of the United Nations High Commissioner for Refugees. Geneva. Retrieved from <https://www.unhcr.org/47f0a0232.pdf>

Epping-Jordan, J. E., van Ommeren, M., Ashour, H. N. et al. (2015). Beyond the Crisis: Building Back Better Mental Health Care in 10 Emergency-Affected Areas Using a Longer-Term Perspective. *International Journal of Mental Health Systems*, 9: 15. doi: 10.1186/s13033-015-0007-9

Mind the Mind Now: International Conference on Mental Health and Psychosocial Support in Crisis Proceedings (7–8 October 2019). Government of the Netherlands, the Ministry for Foreign Trade and Development Cooperation. Amsterdam. Retrieved from <https://www.government.nl/documents/publications/2019/10/18/mind-the-mind-now-conference-special>

Weissbecker, I., Hanna, F., El Shazly, M., Gao, J., & Ventevogel, P. (2019). Integrative Mental Health and Psychosocial Support Interventions for Refugees in Humanitarian Crisis Settings. In Wenzel, T., & Drohpek, B. (Eds.). *An Uncertain Safety Integrative Health Care for the 21st Century Refugees*. Springer, Cham. doi: 10.1007/978-3-319-72914-5_6

References

A Community-based Approach in UNHCR Operations (2008). Office of the United Nations High Commissioner for Refugees. Geneva. Retrieved from <https://www.unhcr.org/47f0a0232.pdf> (in English)

Bayyard, R., Makhshvili, N., & Dzhavakhishvili, Dz. (2017). *Prykhovani naslidky konfliktu. Problemy psikhichnoho zdorovia ta dostup do posluh sered vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini* [Concealed Consequences of the Conflict. Mental Health Problems and Access to Services for Internally Displaced Persons in Ukraine]. International Alert, Global Initiative in Psychiatry – Tbilisi, London School of Hygiene and Tropical Medicine; for the fin. support of the European Union. Kyiv: Nick Wilmot Creative. Retrieved from https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_HiddenBurdensConflictIDPs_UK_2017.pdf (in Ukrainian)

Bovhyrya, N. V. (2009). *Psykhologo-pedahohichnyi suprovid ditey v umovakh modernizatsii navchalno-vykhovnoho protsesu* [Psychological and pedagogical support of children in the conditions of modernization of educational process]. Dubrovysia. Retrieved from <http://navigator.rv.ua/index.php> (in Ukrainian)

Epping-Jordan, J. E., van Ommeren, M., Ashour, H. N. et al. (2015). Beyond the Crisis: Building Back Better Mental Health Care in 10 Emergency-Affected Areas Using a Longer-Term Perspective. *International Journal of Mental Health Systems*, 9: 15. doi: 10.1186/s13033-015-0007-9 (in English)

Hundertaylo, Yu. D. (2017). Art-terapevtychni tekhnologii nadannia psikhologichnoi dopomohy vnutrishno peremishchenym osobam [Art-Therapeutic Technologies Providing Psychological Assistance to Internally Displaced Persons]. In T. M. Tytarenko (Ed.), *The ways of human social-adaptive possibilities increasing in the conditions of the consequences of traumatic events experience: methodical recommendations* (pp. 61–69). Kropyvnytskyi: Imex-LTD. (in Ukrainian)

Loyuk, I. (2019). *Rehionalni prohramy intehratsii vnutrishno peremishchenykh osib v Ukraini u 2018–2019 rokakh. Zvit za rezultatamy monitorynhu* [Regional Integration Programs for Internally Displaced Persons in Ukraine in 2018-2019. Report on the Results of Monitoring]. Kyiv: Stabilization Support Services. Retrieved from https://radnyk.org/reports/monitoring_2018-2019.pdf (in Ukrainian)

Mind the Mind Now: International Conference on Mental Health and Psychosocial Support in Crisis Proceedings (7–8 October 2019). Government of the Netherlands, the Ministry for Foreign Trade and Development Cooperation. Amsterdam. Retrieved from <https://www.government.nl/documents/publications/2019/10/18/mind-the-mind-now-conference-special> (in English)

Mushkevych, M. I. (2011). Poniattia suprovodu u suchasni psikhologichni nautsi [The concept of support in modern psychological science]. *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psikhologii* [Problems of General and Educational Psychology], vol. XIII, part 1, pp. 287–294. (in Ukrainian)

Tytarenko, T. M. (2019). Travmochutlyvyi psikhologichnyi suprovid yak mediator konstruktyvnykh osobystisnykh transformatsii [Trauma-Sensitive Psychological Support as a Mediator of Constructive Personal Transformations]. In *Filosofsko-sotsiologichni ta psikhologo-pedahohichni problemy pidhotovky osobystosti do vykonannya zavdan v osoblyvykh umovakh* [Philosophical, Sociological and Psychological-Pedagogical Problems of Preparing a Person to Perform Tasks in Special Conditions: Proceedings of the scient.-pract. conference] (pp. 274–278). Kyiv: The National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi. (in Ukrainian)

Weissbecker, I., Hanna, F., El Shazly, M., Gao, J., & Ventevogel, P. (2019). Integrative Mental Health and Psychosocial Support Interventions for Refugees in Humanitarian Crisis Settings. In Wenzel, T., & Drohpek, B. (Eds.), *An Uncertain Safety Integrative Health Care for the 21st Century Refugees*. Springer, Cham. doi: 10.1007/978-3-319-72914-5_6 (in English)

Zvit natsionalnoi systemy monitorynhu sytuatsii z vnutrishno peremishchenymy osobamy. Cherven 2019 roku [Report of the National System for Monitoring the Situation with Internally Displaced Persons. June 2019]. (2019). Ministry of Social Policy of Ukraine, etc.; prepared for financing by the European Union. Kyiv: The International Organization for Migration Mission in Ukraine. Retrieved from http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_14_ukr_web.pdf (in Ukrainian)

УДК 159.9:316.6

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).117](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).117)

Ларіна Тетяна Олексіївна

кандидат психологічних наук,

старший науковий співробітник лабораторії

соціальної психології особистості,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-8975-3348

larinatetyna.olex@gmail.com

ВИКЛИКИ КОМУНІКАТИВНИХ РИЗИКІВ ДЛЯ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Зроблено спробу окреслити проблемне поле негативних наслідків комунікативних ризиків для особистості в сучасному світі. Актуальність порушеної проблеми пояснюється тим, що останнім часом українське суспільство опинилося, з одного боку, під прицілом інформаційного впливу, що є наслідком гібридних війн у геополітичному просторі, а з другого, населення часто стає жертвою необмеженого, довільного доступу до інформаційно-комунікаційних технологій. Наголошується, що сучасний стан інформаційного середовища суттєво впливає на адаптацію людини, загалом українського суспільства до реалій сьогодення. Це підтверджується даними статистики: українці стрімкими темпами опановують інформаційні технології, демонструють високі показники зайнятості на цифрових платформах та динаміки користування інтернетом. Робиться висновок, що все це підвищує ризик непередбачуваності суттєвої перебудови комунікативної сфери людини. З огляду на динамічність і міждисциплінарність досліджуваної проблеми автор статті спирається на той доробок і ті висновки, що представлені в журналах, включених до наукометричних баз, зокрема Web of Science. Отже, пропонований теоретичний аналіз – це пошук адекватних характеристик та ознак сучасних комунікативних ризиків для особистості. На основі аналізу проблеми комунікативних ризиків у сучасному світі окреслено визначальні характеристики цих небезпек та загроз, які вони породжують. По-перше, ідеться про небезпеку критичного навантаження на адаптаційно-регуляторні механізми людини, тобто про необхідність визначення інтегральної прийнятності комунікативного ризику для психічного здоров'я людини. По-друге, про довільне (ніким не обмежене, за власним бажанням) упровадження інформаційно-комунікаційних технологій у соціальну та міжособистісну взаємодію, що породжує тенденцію погіршення соціального самопочуття та психічного здоров'я. По-третє, про багаторівневу трансформацію системи міжособистісної комунікації, що створює умови для формування конгломерату особистісних запобіжників проти надмірного тиску інформаційних ризиків. Окреслене коло небезпек дає змогу наблизитися до створення адекватної стратегії соціально-психологічного супроводу особистості в умовах багаторівневої трансформації системи міжособистісної комунікації.

Ключові слова: комунікативні ризики; інформаційно-комунікаційні технології; онлайн-ризики; трансформація системи міжособистісної комунікації.

Tetiana O. Larina

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher,
Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-8975-3348
larinatetyna.olex@gmail.com

THE CHALLENGES OF COMMUNICATION RISKS FOR THE PERSONALITY: A THEORETICAL ANALYSIS OF CONTEMPORARY RESEARCHES

Abstract. It is made an attempt to outline the problematic field of communication risks' negative consequences to the individual in the modern world. The urgency of this problem is dictated by the fact that recently Ukrainian society has been, on the one hand, under the sights of information influence as a result of hybrid wars in the geopolitical space, and, on the other, the population has often fallen victims of unrestricted, arbitrary access to information and communication technologies. It is emphasized that the current state of the information environment of Ukrainian society significantly influences the person's adaptation to today's realities. According to statistics, Ukrainians are rapidly embracing information technology, showing high employment rates on digital platforms, and growing the dynamics of Internet usage. Therefore, all this increases the risk of unpredictable transformation of the human communication sphere. Considering the dynamic and interdisciplinary nature of the problem, the author of this article is footing on the findings and conclusions presented in the journals included in the scientific databases, particularly, Web of Science. So, the proposed theoretical analysis is a search for adequate characteristics and signs of contemporary communication risks to the individual. Based on the analysis of the problem of communication risks in the modern world, there are outlined the certain characteristics of those dangers and threats that they generate. Firstly, there is a risk of the critical burden on human adaptation and regulatory mechanisms and as a consequence of the need to determine the integral acceptability of communication risk to human mental health. Secondly, the voluntary implementation (unlimited by any means; by own will) of information and communication technologies into social and interpersonal interaction, which creates the tendency of social well-being and mental health deterioration. Thirdly, the multilevel transformation of the interpersonal communication system, which creates the conditions to form a conglomerate of personal safety locks to overcome the excessive pressure of information risks. The identified range of dangers allows us to get closer to the development of an adequate strategy for the socio-psychological support of the individual in the context of the multi-level transformation of the interpersonal communication system.

Keywords: communication risks; information and communication technologies; online risks; transformation of the interpersonal communication system.

Постановка проблеми. Сьогодні завдяки стрімкій інформатизації суспільства комунікативний процес зазнає суттєвих трансформацій. Поява нових інформаційних технологій не тільки створює нові можливості в комунікації, а й породжує нові виклики для особистості. Останнім часом українське суспільство опинилося, так би мовити, під прицілом інформаційного впливу, що стало наслідком гібридних війн у геополітичному просторі та вільного доступу населення до інформаційно-комунікаційних технологій. Деструктивна природа цього впливу, за Г. Почепцовим, закладена в самій меті застосування комунікативних технологій: їх використовують задля впливу на масову свідомість з довготривалими і короткочасними цілями, внесення змін у когнітивну структуру, забезпечення відповідних змін у поведінковій структурі (Почепцов, 2001).

Поєднання таких факторів, як стрімка інформатизація суспільства та активізація гібридної війни на території України, створюють суттєві ризики для нормалізації

життєдіяльності населення та переходу до мирного життя. Причому за таких умов у зону ризику потрапляють усі сфери людської діяльності. Отже, за своєю сутністю комунікативний процес – це не просто взаємне інформування, а й спільне розуміння предмета, тобто в кожному комунікативному процесі реально представлені в єдності *діяльність, спілкування та пізнання*. А тому вміння збирати та опрацьовувати інформацію, а також приймати рішення на її основі є однією із складових ефективної праці (Андреева, 2003).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На основі вивчення основних компонентів та психологічних особливостей сучасного інформаційно-комунікативного середовища С. Дружилов дійшов висновку, що впливу інформаційного потоку піддається картина світу людини, її світогляд, спосіб її життя, а фактором ризику є порушення адаптації людини до нових умов. Отже, зміни всередині особистості не встигають за стрімкими змінами технологій, що суттєво підвищує значущість проблематики екології людини. Дослідник підкреслює, що інформаційне середовище суспільства – власне об'єкт дослідження – можна розглядати як: середовище проживання людини; засіб інформаційної діяльності людини; систему комунікацій (міжособистісних); інформаційну інфраструктуру, що забезпечує зберігання масивів інформації, доступ до них і їх використання (Дружилов, 2018).

Психологів цікавлять сучасні характеристики інформаційного середовища українського суспільства, що можуть впливати на адаптацію людини до реалій сьогодення. Показником зміни середовища проживання людини з розвитком інформаційних технологій є стрімка динаміка користування інтернетом в Україні. Результати досліджень КМІС свідчать про стрімке зростання за цим параметром: з 12% у 2004 р. до 63% у 2018-му. Головними чинниками розбіжностей, коли йдеться про поширення інтернету в Україні, називають вік і тип поселення. Виявлено обернену залежність між віком і використанням інтернету: що молодший вік, то більше проникнення інтернету. Останнім часом серед усіх вікових груп, молодших за 60 років, кількість користувачів інтернету зросла досить помітно. Найбільш активна фаза цього зростання припадає на 2015-2016 роки (Харченко, 2017).

Якщо вірити статистиці, у 2013–2017 роках Україна посіла перше місце в Європі та четверте місце у світі за зайнятістю на цифрових платформах, що вимірюється сумою фінансових потоків та кількістю завдань, виконаних на таких платформах. Україна також посідає перше місце у світі в IT-фрилансі. Підраховано, що принаймні 3% української робочої сили охоплено онлайн-працею. Ще 18% українських офісних працівників уже “пробували” цифрову роботу і хотіли б повністю перейти на неї; один із двох розглядає її як додаткове джерело доходу (Алексинська, Бастракова, & Харченко, 2018).

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Дослідники стверджують, що така стрімка динаміка може мати неоднозначний вплив на життєдіяльність людини. Так, у ході вивчення специфіки впливу інформаційної культури на таку сферу діяльності, як освітній процес, з-поміж головних перешкод і труднощів було звернуто увагу на *елементи непередбачуваності*. У результаті застосування комп'ютерних технологій відбувається суттєве перетворення не тільки комунікативної, а й мисленевої, мотиваційної та емоційної сфери людини, формується нове середовище розвитку та функціонування психічних процесів. На думку дослідників, комп'ютерні технології можна вважати новою формою опосередкування, що суттєво перебудовує структуру та динаміку людської діяльності. Важливим є те, що механізми формування цих змін та їхні наслідки практично не вивчені, однак цілком певно можна говорити про те, що стилі життя та форми взаємодії людей, які склались історично, наразі зазнають кардинальних змін (Гнатик, 2018).

Мета статті – дослідити негативні наслідки комунікативних ризиків для особистості в сучасному світі.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на динамічність та міждисциплінарність досліджуваної проблеми в межах цієї статті ми спиралися на той доробок і ті висновки, що представлені в джерелах, включених до наукометричних баз, зокрема Web of Science. Отже, пропонований теоретичний аналіз – це пошук адекватних характеристик та особливостей сучасних комунікативних ризиків для людини.

Однією з характеристик новітнього технологічного простору науковці вважають багатогранність процесу адаптації особистості до нових форм комунікації, соціальності та життєвого простору в цілому. Отже, до позитивних модусів впливу електронної культури відносять розширення когнітивного горизонту, якнайкраще забезпечення інформацією, доступ до різних видів комунікації, творчості, самопрезентації, рекреації, вибір форм здобуття освіти та гнучкість працевлаштування. Однак дослідники звертають увагу і на негативний модус впливу: вплив світу техніки, який стрімко поглинає людину; кризи традиційних культурних цінностей, проблему самоідентифікації та феномен інтернет-залежності (Касавина, 2018).

Усвідомлення ризиків адаптації до нових умов реальності актуалізує численні дослідження специфіки та особливостей користувачів інтернету. Доведено, що використання різноманітних можливостей всесвітньої мережі спричинює структурні та функціональні зміни психічної діяльності особистості. Дослідники зазначають, що *особливості спілкування в мережі* породжують низку феноменів, зокрема конструювання віртуальних особистостей та загрозу виникнення інтернет-залежності. У результаті, за висновками науковців, змінилися самі соціальні норми: тепер доречним є буденна публічна демонстрація власних думок, повсякденного життя, використання ненормованої лексики в практиці інтернет-коментування та ін. Спостерігається культурний нарцисизм, де інтернет-середовище сприяє створенню ілюзії про себе, а безмежний простір самореалізації породжує у “мешканців” віртуального середовища ілюзію необмежних можливостей (Жеребин, Алексеєва, & Вершинская, 2017).

Окремим вектором трансформації комунікативного процесу в сучасному суспільстві дослідники вважають інформаційну аномію в політичній комунікації. Вчені підкреслюють, що в сучасному інформаційному суспільстві аномія як соціальний феномен стає процесним явищем, продуктом суспільства, що розвиває свої нові форми. Так, комплекс соціо-техно-культурних феноменів аберації інформації (відхилень від норми, помилок, викривлення) веде до неузгодженості комунікативного процесу (Карпова, 2017).

Отже, інформаційне суспільство, що продукує головним чином інформацію та знання, породжує інформаційні ризики, які охоплюють громадянське суспільство та інститут науки. Зокрема, розглядаючи ключові ризики в правовій політиці, виокремлюють *ризики помилки в ідентифікуванні суб'єктів, ризики вибору моделі взаємодії (інформаційного обміну) та ризики зниження якісних характеристик інформації* (Рыбаков, & Тихонова, 2016).

Вивчаючи вплив інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) на структуру і характер соціальних відносин у громадянському суспільстві, науковці зазначають, що поки що впровадження ІКТ *не веде до соціальної солідарності*. Постає питання, як зменшити соціальні ризики та мінімізувати тенденцію соціальної дезінтеграції і зростання чисельності незахищених громадян в умовах динамічного розвитку та поширення ІКТ (Левашов и др., 2016).

Сьогодні науковці вже відкрито говорять про те, що концепція У. Бека про глобальне суспільство ризику знаходить своє підтвердження, що він був правий, коли стверджував, що ризики цього суспільства мають внутрішню природу. Суспільство виробляє не тільки “добре”, а й “погане”, і це “погане” породжує “вікна можливостей”. Отже, у суспільстві ризику всі соціальні інститути та звичайні люди повинні бути готовими реагувати на мережеві ризики як у глобальному, так і в місцевому масштабі. Люди повинні постійно співвідносити власні життєві плани з ненавмисними ризиками. Дослідники підкреслюють, що сучасні “мережеві війни” не мають ані фронтів, ані меж. Їхні осередки, війська та окремі бійці мобільні та гнучкі. Тому вони легко адаптуються до будь-якого соціального середовища і стали невидимими. Відтак визнається необхідність вивчення форм прихованої діяльності, так само як вивчаються інші форми спілкування, і для цього потрібно застосовувати проблемно орієнтовану та міждисциплінарну методологію (Яницкий, 2016).

Отже, на особливу увагу заслуговує проблема адекватної оцінки комунікативних ризиків під кутом зору соціально-психологічної адаптації населення до сучасних умов комунікації, соціальності та життєвого простору в цілому. Коли йдеться про індикатори адекватності щодо оцінки ризиків загалом для здоров'я населення, наприклад, обговорюються особливості формування інтегральної прийнятності ризиків щодо здоров'я та необхідності переходу від односпрямованого поширення інформації про ризики до діалогу всіх зацікавлених у цьому суб'єктів (Барг, & Лебедева-Несевря, 2014).

Спроби науковців окреслити ризики для здоров'я людини в сучасному світі все частіше спонукають до пошуку опосередкованих зв'язків, що зумовлюють відмінності в стані здоров'я населення. Як з'ясувалося, неблагополучні в соціально-економічному плані групи населення з більшою імовірністю схильні до соціальної ізоляції, що, зі свого боку, негативно позначається на стані їхнього здоров'я. При цьому соціальні відносини пояснюють чималу (п'яту) частину соціально-економічних відмінностей щодо стану здоров'я досліджуваних (Кислицына, & Ферландер, 2015).

Соціальна ізоляція негативно позначається і на психічному здоров'ї людини, призводить до таких хворобливих психічних проявів, як депресія. Показовими є результати дослідження взаємозв'язку між стилем комунікації, типом прихильності і виникненням депресії. Було виявлено позитивну кореляцію між відкритим стилем комунікації і безпечною прихильністю, а також між уникненням і дистанціюванням. Отже, отримані дослідниками результати підтверджують важливість урахування таких факторів ризику для розвитку депресії, як стиль комунікації і тип прихильності (Касимова, & Герайбейли, 2015).

Численні дослідження підтверджують наявність опосередкованого впливу віртуальної комунікації на виникнення непередбачуваних наслідків у життєдіяльності особи (Баева, 2015). Наприклад, як одну з ключових причин, через які підлітки наражаються на онлайн-ризиків, дослідники називають фактор необізнаності батьків. Визначають три групи факторів необізнаності: *природа ризиків*, коли батьки не знають про проблеми, які діти самі ініціювали в мережі (кібербулінг щодо інших, особисті зустрічі з онлайн-знайомими, кібербулінг щодо самої дитини, отримання повідомлень сексуального змісту); *ознаки девіантної поведінки* у підлітків; *більш активне (а то й надмірне) користування інтернетом*, а тому більша впевненість дітей, більш високий (порівняно з дорослими) рівень знань та навичок в інтернеті, особливо у сфері спілкування, більш широке коло онлайн-активностей. Зауважено, що контроль та обмеження з боку батьків роблять поведінку підлітків більш відповідальною і знижують імовірність непоінформованості дорослих про особисті зустрічі їхніх дітей та випадки кібербулінгу. Водночас заборони можуть провокувати приховування поширених ризиків (наприклад, перегляд зображень сексуального плану) (Солдатова, & Рассказова, 2019).

Однак стиль комунікації, тип прихильності та фактор необізнаності не є єдиними причинами, що породжують небезпечні наслідки для життєдіяльності людини. Так, сучасні інформаційні технології навчання забезпечують вільний доступ до інформаційних ресурсів, дистанційність, мобільність, інтерактивність, можливість формування соціальних освітніх мереж та освітніх спільнот, моделювання та анімування різних процесів та явищ, що веде зрештою до гіперінформатизації суспільства. Усе це, за висновками експертів, ставить під загрозу оптимальний особистісний та фізичний розвиток, психічне та психологічне здоров'я і благополуччя, передусім дітей (Кучма, 2017).

Окремий напрям досліджень пов'язаний з вивченням особистісних трансформацій під впливом ще одного ризику інтеграції інформаційно-комунікаційних технологій у життєвий простір людини, яким є ігрова комп'ютерна залежність. Результати дослідження, спрямованого на виявлення рівня вираженості ігрової комп'ютерної залежності в підлітків та структури їхньої суб'єктності, вказують на те, що в підлітків з високим рівнем ігрової комп'ютерної залежності помітно нижчі показники розвитку таких компонентів суб'єктності, як усвідомлена активність, здатність до рефлексії, вміння розуміти та приймати іншу людину (Volkova, & Grishina, 2015).

Дослідження впливу інтернет-комунікацій на поведінку та інтелектуальний розвиток молоді показали, що разом із посиленням мережевої інтернет-залежності зростає й усвідомленість негативних наслідків інформаційних контентів для соціального самопочуття та психічного здоров'я (Шаповалова, 2015).

Дослідники, які вивчають особливості взаємодії особистості з комп'ютером, звертають увагу на взаємозв'язок між такими особистісними рисами, як екстраверсія, свідомість та емоційна стабільність, і стилем віртуального спілкування підлітків. Визначено особистісні запобіжники проти надмірного використання молоддю комп'ютера та її захоплення іграми. Такими запобіжниками можуть бути позитивна емоційність, товариськість, організованість, активність, поступливість, співчуття, прагнення до досягнень, відкритість досвіду, а також низький рівень сором'язливості та антагонізму (Риппинен, & Слободская, 2014).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз проблеми комунікативних ризиків у сучасному світі дає змогу виокремити загальні характеристики тих небезпек і загроз, що вони породжують. По-перше, ідеться про небезпеку критичного навантаження на адаптаційно-регуляторні механізми людини і, як наслідок, необхідність визначення інтегральної прийнятності комунікативного ризику для психічного здоров'я людини. По-друге, про довільне (ніким не обмежене, за власним бажанням) упровадження інформаційно-комунікаційних технологій у соціальну та міжособистісну взаємодію і, як наслідок, про тенденцію погіршення соціального самопочуття та психічного здоров'я. По-третє, про багаторівневу трансформацію системи міжособистісної комунікації, що створює умови для формування конгломерату особистісних запобіжників проти надмірного тиску інформаційних ризиків. Перспективи подальшого дослідження ми вбачаємо в розробленні діагностичного інструментарію для визначення специфіки системи міжособистісного спілкування під тиском інформаційних ризиків. Окреслене коло небезпек дає змогу наблизитися до створення адекватної стратегії соціально-психологічного супроводу особистості в умовах багаторівневої трансформації системи міжособистісної комунікації.

Список використаних джерел

Алексинська, М., Бастракова, А., & Харченко, Н. (2018). *Зайнятість через цифрові платформи в Україні. Проблеми та стратегічні перспективи*. Взято з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=777&page=3&t=13>.

Андреева, Г. М. (2003). *Социальная психология: учебник*. Москва: Аспект Пресс.

Баева, Л. В. (2015). Виртуальная коммуникация: особенности и этические принципы. *Философские науки*, (10), 94–110.

Барг, А. О., Лебедева-Несевря, Н. А. (2014). Риск-коммуникация как механизм формирования адекватной оценки рисков для здоровья населения. *Здоровье населения и среда обитания*, 12 (261), 9–11.

Гнатик, Е. Н. (2018). Роль информационных технологий в культурном пространстве высшего образования: миф и реальность. *Обсерватория культуры*, 15(4), 490–501.

Дружилов, С. А. (2018). Современная информационная среда и экология человека: психологические аспекты. *Гигиена и санитария*, 97(7), 597–603.

Жеребин, В. М., Алексеева, О. А., & Вершинская, О. Н. (2017). Социально-психологические особенности пользователей Интернета. *Народонаселение*, 1 (75), 116–124.

Карпова, А. Ю. (2017). Маркеры и эффекты информационной анонии в политической коммуникации. *Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология*, (40), 112–121.

Касавина, Н. А. (2018). Человек и техника: амбивалентность электронной культуры. *Эпистемология и философия науки*, 55(4), 129–142.

Касимова, С. О., & Герайбейли, Г. Ч. (2015). Изучение стиля коммуникации у больных с депрессией. *Психиатрия и психофармакотерапия*, 17(5-6), 59–62.

Кислицына, О. А., & Ферландер, С. (2015). Роль социальных отношений в объяснении социально-экономических различий в состоянии здоровья россиян. *Социальные аспекты здоровья населения*, 44 (4), 4–5.

Кучма, В. Р. (2017). Гигиеническая безопасность гиперинформатизации жизнедеятельности детей. *Гигиена и санитария*, 96(11), 1059–1063.

Левашов, В. К., Сарьян, В. К., Назаренко, А. П., Новоженина, О. П., Тощенко, И. Ж., Шушпанова, И. С., & Саломатина, Е. В. (2016). Развитие информационно-коммуникационных технологий и перспективы гражданского общества. *Социологические исследования*, 9, 13–20.

Почепцов, Г. Г. (2000). *Информационные войны*. Москва: Рефл-бук; Киев: Ваклер.

Риппинен, Т. О., & Слободская, Е. Р. (2014). Взаимосвязи личностных особенностей подростков с повседневным использованием компьютера. *Психологический журнал*, 35 (4), 18–25.

Рыбаков, О. Ю., & Тихонова, С. В. (2016). Информационные риски и эффективность правовой политики. *Журнал российского права*, 3 (231), 88–95.

Солдатова, Г. У., & Рассказова, Е. И., (2019). Неосведомленность родителей о столкновении подростков с рисками в интернете: содержание и психологические факторы. *Психологический журнал*, 40 (1), 71–83.

Харченко, Н. (2017). Динаміка користування Інтернет в Україні: травень 2017. Взято з <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=1&t=5>.

Шаповалова, И. С. (2015). Влияние интернет-коммуникаций на поведение и интеллектуальное развитие молодежи. *Социологические исследования*, 4, 148–151.

Яницкий, О. Н. (2016). Современные сети и инфраструктуры в свете теории общества риска. *Социология, этнология*, 25(3), 37-55.

Volkova, E. N., & Grishina, A. V. (2015). Structure of subjectivity of younger teenagers with different levels of computer addiction. *Психологический журнал*, 36(2), 20–31.

References

Aleksynska, M., Bastrakova, A., & Kharchenko, N. (2018). *Zainiatist cherez tsyfrovi platformy v Ukraini. Problemy ta stratehichni perspektyvy* [Employment through digital platforms in Ukraine. Problems and strategic perspectives]. Retrieved from <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=777&page=3&t=13>. (in Ukrainian)

Andreyeva, G. (2003). *Sotsialnaya psikhologiya: uchebnik* [Social Psychology: a textbook]. Moscow: Aspect Press. (in Russian)

Barg, A. O., & Lebedeva-Nesevrya, N. (2014). Risk-kommunikatsiya kak mekhanizm formirovaniya adekvatnoy otsenki riskov dlya zdorovya naseleniya [Risk-communication as an effective way of producing the cumulative acceptability of human health risks]. *Zdorovye naseleniya i sreda obitaniya*, 12 (261), 9–11. (in Russian)

Bayeva, L. (2015). Virtualnaya kommunikatsiya: osobennosti i eticheskiye printsipy [Virtual Communication: Features and Ethical Principles]. *Filosofskiye nauki*, (10), 94–110. (in Russian)

Druzhilov, S. A. (2018). Sovremennaya informatsionnaya sreda i ekologiya cheloveka: psikhologicheskiye aspekty [Modern information environment and human ecology: psychological aspects]. *Gigiyena i sanitariya*, 97(7), 597–603. (in Russian)

Gnatik, E. N. (2018). Rol informatsionnykh tekhnologiy v kulturnom prostranstve vysshego obrazovaniya: mif i realnost [The Role of Information Technology in the Cultural Space of Higher Education: Myth and Reality]. *Observatoriya kultury*, 15(4), 490–501. (in Russian)

Karpova, A. Yu. (2017). Markery i efekty informatsionnoy anomii v politicheskoy kommunikatsii [Markers and the effects of information anomie in political communication]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Politologiya*, (40), 112–121. (in Russian)

Kasavina, N. A. (2018). Chelovek i tekhnika: ambivalentnost elektronnoy kultury [Man and Technology: Ambivalence of Digital Culture]. *Epistemologiya i filosofiya nauki*, 55(4), 129–142. (in Russian)

Kasimova, S. O., & Garaybayli, G. Ch. (2015). Izucheniye stilya kommunikatsii u bolnykh s depressiyey [Study of communication styles in depressive patients]. *Psikhiatriya i psikhofarmakoterapiya*, 17(5-6), 59–62. (in Russian)

Kharchenko, N. (2017). *Dynamika korystuvannia Interenet v Ukraini: traven 2017* [Dynamics of Internet usage in Ukraine: May 2017]. Retrieved from <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=705&page=1&t=5> (in Ukrainian)

Kislitsyna, O., & Ferlander, S. (2015). Rol sotsialnykh otnosheniy v obyasnenni sotsialno-ekonomicheskikh razlichiy v sostoyanii zdorovya rossiyan [Role of social relations in explaining socio-economic health disparities among the Russians]. *Sotsialnyye aspekty zdorovya naseleniya*, 44 (4), 4–5. (in Russian)

Kuchma, V. R. (2017). Gigiyenicheskaya bezopasnost giperinformatizatsii zhiznedeyatelnosti detey [The minimization of the impact of information and communication technologies on the health and well-being of children]. *Gigiyena i sanitariya*, 96(11), 105–1063. (in Russian)

Levashov, V. K., Saryan, W. K., Nazarenko, A. P., Novozhenina, O. P., Toshchenko, I. Zh., Sushpanova, I. S., & Salomatina, E. V. (2016). Razvitiye informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologiy i perspektivy grazhdanskogo obshchestva [Civil society in the networks of information and communication technologies]. *Sotsiologicheskkiye issledovaniya*, 9, 13–20. (in Russian)

Pocheptsov, G. G. (2000). *Informatsionnyye voyny* [Information Wars]. Moscow: Refl-book; Kyiv: Vakler. (in Russian)

Rippinen, T. O., & Slobodskaya, H. R. (2014). Vzaimosvyazi lichnostnykh osobennostey podrostkov s povsednevnyim ispolzovaniyem kompyutera [Relationship of adolescents personal peculiarities with everyday use of computer]. *Psikhologicheskyy zhurnal*, 35 (4), 18–25. (in Russian)

Rybakov, O. Yu., & Tichonova, S. V. (2016). Informatsionnyye riski i effektivnost pravovoy politiki [Information Risks and the Efficiency of Legal Policy]. *Zhurnal rossiyskogo prava*, 3 (231), 88–95 (in Russian)

Shapovalova, I. S. (2015). Vliyaniye internet-kommunikatsiy na povedeniye i intellektualnoye razvitiye molodezhi [Internet-communications impact of behavior and intellectual development of young people]. *Sotsiologicheskkiye issledovaniya*, 4, 148–151. (in Russian)

Soldatova, G., & Rasskazova, E. (2019). Neosvedomlennost roditel'ey o stolknovenii podrostkov s riskami v internete: sodержaniye i psikhologicheskkiye faktory [Parental unawareness about online risks in adolescence: relevance and psychological factors]. *Psikhologicheskyy zhurnal*, 40(1), 71–83. (in Russian)

Volkova, E. N., & Grishina, A. V. (2015). Structure of subjectivity of younger teenagers with different levels of computer addiction. *Psikhologicheskyy zhurnal*, 36(2), 20–31. (in English)

Yanitskiy, O. N. (2016). Sovremennyye seti i infrastruktury v svete teorii obshchestva riska [Modern Networks and Infrastructures in Light of the Risk-Society]. *Sotsiologiya, etnologiya*, 25(3), 37–55. (in Russian)

Zherebin, V. M., Alexeyeva, O. A., & Vershinskaya, O. N. (2017). Sotsialno-psikhologicheskkiye osobennosti polzovateley Interneta [Socio-psychological features of Internet users]. *Narodonaseleniye*, 1 (75), 116–124. (in Russian)

УДК [159.923+616.89]:316.6

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).118](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).118)

Кривенко Ірина Степанівна

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та психотерапії,
Український католицький університет,
Львів, Україна
ORCID ID 0000-0002-7558-5440
i.horbal@ucu.edu.ua

Катаран Софія Тарасівна

магістрантка кафедри психології та психотерапії,
Український католицький університет,
Львів, Україна
kataran@ucu.edu.ua

ОСОБИСТІСНИЙ НАРЦИСИЗМ МОЛОДІ: СТАТЕВО-ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Нарцисизм як феномен, раніше широко аналізований головню в дискурсі клінічної психології та психотерапії, наразі привертає увагу як позбавлене патологічного змісту явище, що є утворенням-реакцією на вимоги сучасності. У роботі розглянуто “здоровий” аспект нарцисизму як особистісного утворення, головна функція якого – підтримування цілісного позитивного образу себе, збереження та усвідомлення власної цінності. Мета статті полягає у виявленні відмінностей між типами (маніфестаціями) особистісного нарцисизму в молодих осіб з різною гендерною ідентичністю. Для діагностики різних аспектів нарцисизму в ході емпіричного дослідження використано блок українських версій мовно-культурних адаптацій методик: Особистісний опитувальник нарцисизму (NPI-16) та Шкала сенситивного нарцисизму (HSNS), Статеворольовий опитувальник С. Бем (BSRI) та проєктивна вербальна методика “Хто я?” М. Куна і Т. Мак-Партланда, що дало змогу констатувати низку важливих закономірностей. У цілому молодь має середні показники особистісного нарцисизму, дещо більш виражена його сенситивна форма. Незалежно від статі вираженість маскулітних рис прямо корелює з рівнем грандіозного особистісного нарцисизму та обернено – з мірою прояву сенситивної форми нарцисизму. Попри спорідненість маскулітності і грандіозного нарцисизму в аспекті позитивного Я-образу деякі його аспекти, а саме соціально- та сімейно-рольові, відрізняються. У фемінних осіб, порівняно з іншими типами гендерної ідентичності, вищий рівень вразливого (сенситивного) нарцисизму, що не збігається з результатами, отриманими західними дослідниками та може зумовлюватися культурною специфікою. Дані про більш виразний прояв грандіозного нарцисизму в досліджуваних з недиференційованою гендерною ідентичністю (низькі показники фемінності і маскулітності) привертають увагу фахівців та відкривають перспективи вивчення особливостей нарцисизму в контексті явищ гендерної невідповідності.

Ключові слова: особистісний нарцисизм; грандіозний нарцисизм; сенситивний нарцисизм; гендерна ідентичність; маскулітність; фемінність.

Iryna S. Kryvenko

PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Psychology and Psychotherapy,
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-7558-5440
i.horbal@ucu.edu.ua

Sofiya S. Kataran

Master's program student of the Department of Psychology and Psychotherapy,
Ukrainian Catholic University, Lviv, Ukraine
kataran@ucu.edu.ua

NARCISSISM AS A PERSONALITY TRAIT OF YOUTH: SEX AND GENDER ASPECTS

Abstract. Narcissism as a phenomenon, widely analyzed mainly in the discourse of clinical psychology and psychotherapy, begins to attract attention as the one without any pathological content that appears as a reaction to the demands of nowadays. The paper considers the “healthy” aspect of narcissism as a personality construct, the main function of which is to maintain a holistic positive self-image, to preserve and recognize one’s own worth. The aim of the article is to define the differences between types (manifestations) of the personality’s narcissism in young adults with different gender identities. An empirical study using a block of Ukrainian versions of questionnaires to diagnose different aspects of narcissism – Narcissistic Personality Inventory (NPI-16) and the Hypersensitive Narcissism Scale (HSNS), a Bem Sex and Role Inventory (BSRI), and a projective verbal test “Who Am I?” by M. Kuhn and T. McPartland, gave an opportunity to disclose a number of patterns. Generally, youth have an average level of personal narcissism, although its sensitive form has somewhat higher levels. It is revealed that, regardless of sex, the more the masculine traits are developed, the higher the level of grandiose personal narcissism is, and, on the opposite, the lower the level of vulnerable narcissism is. Despite the closeness of masculinity and grandiose narcissism in the aspect of a positive self-image, some other aspects, mainly perceived social and family roles, are different. Among the feminine individuals, compared to the other types of gender identification, the highest level of vulnerable (sensitive) narcissism is found, which is the different result compared to the one obtained in Western studies, and may be explained by the cultural differences in respondents. The data on the more expressive manifestation of grandiose narcissism in undifferentiated in the gender aspect respondents (who show the low levels of both masculinity and femininity) attracts attention and opens an opportunity to study the peculiarities of narcissism in the context of gender incongruence.

Keywords: narcissism as a personality trait; grandiose narcissism; vulnerable narcissism; gender identity; masculinity; femininity.

Постановка проблеми. Актуальні соціокультурні умови, що транлюють цінність соціального успіху, влади і краси, змушують людину постійно прагнути досконалості, утримувати високу самооцінку. Нарцисизм як комплекс особистісних рис і процесів виконує ряд важливих функцій, зокрема щодо забезпечення та підтримування цілісного образу себе, переживання й усвідомлення Я, власної цінності, які, безумовно, є важливими умовами психічного здоров'я. Як особистісна диспозиція, базовий нарцисизм покликаний забезпечувати ці функції, утім не завжди їх виконує, адже має різні форми та міру маніфестації. Особистісний нарцисизм закладається в ранньому дитинстві, як і інші аспекти ідентичності людини, тому у фокусі цього дослідження – гендерна ідентичність та образ Я.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Явище нарцисизму здавна є предметом досліджень, однак у сучасній психології досі займає чільне місце як широкий і неоднозначний конструкт. Ames, Rose та Anderson (2006) визначають його як важливий комплекс особистісних рис та процесів, що охоплюють грандіозне і водночас вразливе почуття власної величі, захоплення ідеєю успіху

та прагнення визнання (р. 440-441). У своїх трактуваннях вони посилаються на динамічну саморегуляторну теорію (Morf, & Rhodewalt, 2001), у якій ідеться про те, що нарцисизм є мотиваційним самоутворенням з інтраособистісних когнітивних та емоційних процесів і стратегій регулювання міжособистісної взаємодії. Крихка концепція Я таких людей постійно потребує зовнішнього схвалення, тому їхня активність цілком орієнтована на його здобуття. Оскільки інші люди при цьому сприймаються не як цінні самі по собі, а лише з огляду на те, надають вони належне позитивне підкріплення чи ні, така мотивація нерідко стає контрпродуктивною і це ще більше підриває образ Я.

Міф про Нарциса, переказаний у “Метаморфозах” римським поетом Овідієм (який, власне, і дав назву феномену, що в психологічній літературі вперше згадується в працях Х. Елліса у контексті автоеротизму (Campbell, & Foster, 2007)), має доволі однозначний зміст та вказує на деструктивність явища: вродливий, проте егоїстичний і самозакоханий юнак, який відштовхує всіх дівчат, що захоплюються ним, помирає від любові до власного відображення у джерельній воді. Отож поняття “нарцисизму” як у побутовому мисленні, так і в значній частині праць має виключно негативну семантичну конотацію, а, як зрозуміло із промовистої назви книги сучасних провідних дослідників цієї проблематики – “The narcissism epidemic” (Twenge, & Campbell, 2009), нарцисизм є явищем, якого слід хоча б, щонайменше, остерігатися.

Попри, на перший погляд, зрозумілість, феномен нарцисизму є складним утворенням. Його можна охарактеризувати з різних сторін, зокрема зосереджуючись на його ознаках (нормальний або патологічний), фенотипі (грандіозний або вразливий, сенситивний), мірі вираження особистісних характеристик (явний або прихований) (Wolven, 2015). З. Фройд був першим, хто розділив нарцисизм на патологічний і здоровий (вторинний і первинний, базовий), відвівши останньому чи не найголовнішу роль у нормальному психічному розвитку особистості (Свинаренко, 2016), адже на ньому “тримається” позитивне самоствалення. На думку Х. Когута, це явище є механізмом регуляції самооцінки особистості, що, безперечно, служить здоровому психологічному розвитку Самості (Клименко, 2017).

Останнім часом дослідники все більше уваги приділяють “здоровій” стороні цього конструкта як особистісної диспозиції (Клепикова 2011; Клименко, 2017; Фоменко, 2014; Miller, & Campbell, 2008), наголошуючи на тому, що деякі з нарцистичних механізмів забезпечують успішність і є конструктивними. Спираючись на ідеї сучасних дослідників, ми оперуватимемо категорією “особистісний нарцисизм”, що трактується як особистісний конструкт, основна роль якого полягає у використанні людиною особливої стратегії саморегуляції для підтримки неусвідомленого позитивного самоствалення, гармонійного та інтегрованого стану цілісності Я, упевненості в собі, що загалом відіграє важливу роль у здоровому психічному розвитку особистості, допомагає адаптації до навколишнього середовища, підтримує почуття внутрішньої стабільності та забезпечує психологічне благополуччя (Joff, & Sandler, 1967; Клепикова, 2011; Фоменко, 2014). Таке трактування явища має також емпіричне підкріплення: високий рівень непатологічного грандіозного нарцисизму обернено корелює з нейротизмом та депресією і прямо – з екстраверсією (Raskin, & Hall, 1979). Також особистісний нарцисизм визнають джерелом формування тривалих теплих міжстатевих стосунків (Свинаренко, 2016).

Нарцисизму притаманні дві форми вираження (типи, маніфестації) – грандіозна і сенситивна (Wolven, 2015). У більшості літературних оглядів їх характеризують як крайні ступені вираження. Так, грандіозний нарцисизм проявляється в безпосередньому вираженні експібіціонізму, самовпевненості, егоїстичності, маніпулятивній поведінці для привернення уваги та задоволення потреби в захопленні інших (Besser, 2010). Сенситивний нарцисизм розкривається, з одного боку, через спільне несвідоме почуття величчя, фантазії щодо власної грандіозності, з другого боку, свідомо і відкрито – через брак упевненості в собі, безініціативність, почуття неповноцінності. Серед особистісних характеристик також виділяють гіперчутливість, тривожність, страх втратити міжособистісні стосунки, адже саме вони підтримують роздуте Его. Більше того, вони мають спільну з “грандіозними

нарцисами” схильність до експлуататорства і прагнення влади над іншими (Wink, 1991; Wolven, 2015). Фактично за описаними маніфестаціями особистісного нарцисизму стоять різні способи – ментальні і поведінкові – підтримання позитивного Я-образу: або через активне “виборювання” захоплення й уваги від інших шляхом демонстрування високих досягнень та успіхів, або через створення образу власної неспроможності й нікчемності, щоб отримати від інших підтвердження протилежної точки зору, у фокусі якої буде Селф. Тим самим, незалежно від типу, особистісний нарцисизм передбачає використання зовнішньої оцінки власного Я задля підтримки його цілісності і позитивності.

Отже, хоч у психології є своєрідна “традиція” асоціювати нарцисизм із дефіцитарним психічним і соціальним функціонуванням, він служить для підтримки позитивного образу Я. Чимало досліджень надають емпіричні докази того, що грандіозний нарцисизм прямо корелює з численними змінними, які описують суб’єктивне благополуччя та психологічне здоров’я (Sedikides, Rudich, Gregg, Kumashiro, & Rusbult, 2004; Kaufman, Weiss, Miller, & Campbell, 2018). Сенситивний нарцисизм має менш позитивне “обличчя” серед науковців, які констатують його зв’язки з високим рівнем нейротизму (Miller, & Campbell, 2008; Allroggen, Rehmann, Schürch, Morf, & Kölch, 2018), інтровертованістю, сором’язливістю, тривожністю, пасивною агресивністю, унікальною поведінкою, низькими самооцінкою та благополуччям (Rogoza, Żemojtel-Piotrowska, Kwiatkowska, & Kwiatkowska, 2018), низкою психопатологічних симптомів (Miller et al., 2011; Zajenkowski, & Szymaniak, 2019). А втім, хоча у зазначених авторів можна натрапити на думку, що із двох типів нарцисизму грандіозний є “здоровим”, а вразливий – патологічним, клінічним – саме надмірний прояв рис останнього знайшов відображення в діагностичних критеріях нарцистичного розладу особистості за DSM-5 (American Psychiatric Publishing, 2013), а оберненої статистично значущої кореляції між ними не виявлено (Wink, 1991; Hendin, & Cheek, 1997), тож трактування їх лише під таким кутом зору виглядало б занадто спрощеним. Тому ми роглядаємо обидві маніфестації нарцисизму – грандіозну і вразливу – передусім як прояви особистісної диспозиції, а не як ознаки патології чи схильності до неї. Імовірно, надмірна вираженість однієї із цих рис може призводити до клінічних форм прояву нарцисизму, однак такий аспект не є наразі у фокусі актуального дослідження.

Серед численних аспектів вивчення нарцисизму як особистісної риси – відмінності його прояву в осіб різної статі. Як не дивно, результати досліджень з цього питання доволі однастайні: метааналіз продемонстрував, що показник грандіозного нарцисизму в чоловіків дещо вищий, ніж у жінок, тоді як відмінностей у цих групах щодо рівня сенситивного нарцисизму не виявлено (Grijalva et al., 2015). І хоча, аргументуючи міжстатеві відмінності в проявах нарцисизму, дослідники звертаються до біосоціальних (Grijalva et al., 2015) та ґрунтованих на них поведінкових (Campbell, & Foster, 2007) особливостей чоловіків і жінок, окремі дослідження власне гендерних ролей і типів нарцисизму нам не траплялися. Водночас доцільно було б зробити припущення про деяку спорідненість цих особистісних конструктів. Зокрема, становлення гендерної ідентичності як аспекту самосвідомості, результату ототожнення особистістю себе з певною статтю відбувається з раннього дитинства. Унаслідок цього з’являється ставлення до себе як до представника певної статі, з чим пов’язане засвоєння відповідних цій статі форм поведінки (біологічний компонент), а також формування інтеріоризованих психологічних рис – маскулінних, фемінних чи андрогінних (культурний компонент) (Бем, 2004; Воронина, 2000). Згідно з описаною вище психоаналітичною візією нарцисизму його корені також сягають глибокого дитинства, адже позитивне самоставлення формується в результаті інтерналізованого ставлення об’єктів прив’язаності. До того ж обидва аналізовані феномени однаково стосуються людської самосвідомості. Саме формування статево-гендерної ідентичності, що остаточно відбувається на завершальному етапі едипальної фази розвитку, уможливорює завершення формування всієї цілісної ідентичності особистості, а тому відіграє важливу роль у функціонуванні базового нарцистичного відчуття власного Я, своєї цінності, у підтримці нормальної любові до себе у всіх аспектах життя (Фоменко, 2014; Соколова, & Чечельницькая, 2001).

Мета статті – виявити відмінності між типами (маніфестаціями – грандіозною і сенситивною) особистісного нарцисизму в молодих осіб з різною гендерною ідентичністю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для вивчення різних аспектів особистісного нарцисизму було використано дві методики в українськомовній культурній адаптації І. Кривенко, О. Сенік та Н. Пилат (наразі готуються до друку, тексти методик і показники надійності надано авторами): *Особистісний опитувальник нарцисизму* – англ. Narcissistic Personality Inventory, NPI-16 (Ames, Rose, & Anderson, 2006)), призначений для вимірювання “грандіозних” проявів нарцисизму (показник б-Кронбаха – 0,63); *Шкала сенситивного нарцисизму* – англ. Hypersensitive Narcissism Scale, HSNS (Hendin, & Cheek, 1997), яка дає змогу виявити міру прояву рис вразливого або сенситивного нарцисизму (показник б-Кронбаха – 0,60).

Окрім інформації про стать досліджуваних, було отримано інформацію щодо їхньої гендерної самоідентифікації. Статеворольовий опитувальник С. Бем (англ. Bem Sex-Role Inventory, BSRI) призначений для диференціації досліджуваних за соціобіологічним аспектом статі. Методика дає змогу виявляти ступінь вираженості маскуліних і фемінних характеристик (Говорун, 2002). У роботі на основі показників методики було проведено аналіз прояву різних аспектів нарцисизму в умовно маскуліних, фемінних, андрогінних (з високими показниками за обома шкалами) та гендерно недиференційованих (з низькими показниками за обома шкалами) досліджуваних. Додатково для виявлення гендерних характеристик у структурі Я-концепції особистості було використано проєктивну вербальну методику “Хто я?” (Кун, & Мак-Партланд, 1984). Аналіз результатів за методикою проводився щодо трьох аспектів. Спочатку всі відповіді було категоризовано у шкали за структурою Я-концепції (Іванова, 2009): 1) “Рефлексивне Я” – відповіді досліджуваного, які позначають його ставлення до себе; 2) “Соціальне Я” – відповіді, що позначають соціальні, сімейні, професійні ролі; 3) “Фізичне Я” – стосуються зовнішньої оцінки себе; 4) “Матеріальне Я” – стосуються категорії “отримання чогось матеріального”; 5) “Активне Я” – позначають якусь дію; 6) “Комунікативне Я” – характеризують особу як соціальну, дружню тощо. Наступним кроком було виділення характеристик, які приписують собі досліджувані з погляду сімейних, професійних та соціальних ролей, адже вони лежать в основі гендерних відмінностей (Клецина, 2004). Нарешті, з огляду на базові гендерні стереотипи було виділено власне гендерні категорії. Так, до категорії “маскуліні риси” потрапляли такі характеристики себе, як “сміливий”, “захисник”, “вожак”, “рішучий” тощо; до категорії “фемінні риси” – “ніжний”, “співчутливий”, “сором’язливий”, “люблячий”, “мрійливий”; до категорії “гендерно нейтральні риси” увійшли ті відповіді досліджуваних, які неможливо було визначити як очікувано “чоловічі” або “жіночі”, наприклад: “цікавий”, “акуратний”, “доброзичливий”, “творчий”, “веселий”. У ході опрацювання результатів бралася до уваги як абсолютна кількість гендерно специфічних відповідей кожного досліджуваного, так і те, яка з гендерних ознак – маскуліна чи фемінна – була в списку 20-ти Я-характеристик вказана першою.

Дослідження проводилося впродовж лютого-березня 2019 р. у формі онлайн-опитування з використанням Google-форми. Учасники були попереджені про анонімність та конфіденційність результатів. У досліджувану групу увійшло 48 осіб. Середній вік досліджуваних становив 22,5 року (наймолодшому досліджуваному – 16, найстаршому – 32 роки). У дослідженні взяли участь 33 жінки і 15 чоловіків. Для опрацювання кількісних даних було використано непараметричні критерії в пакеті STATISTICA 8.0.

З’ясовано, що загалом у групі досліджуваних спостерігається невисокий рівень особистісного нарцисизму. Середнє значення грандіозного нарцисизму (на шкалі 0-1) Mean = 0,37, SD = 0,17; дещо більш виражений сенситивний нарцисизм – Mean = 29,27, SD = 5,04 (на шкалі 10-50); графік розподілу цієї ознаки (рис. 1) дещо зміщений праворуч, хоча в цілому можна стверджувати, що дані потрапляють у діапазон середніх значень. Як і в низці досліджень (Hendin, & Cheek, 1997; Miller et al., 2011), значущої оберненої кореляції між грандіозним і вразливим нарцисизмом не виявлено ($r = 0,23$, $p = 0,11$).

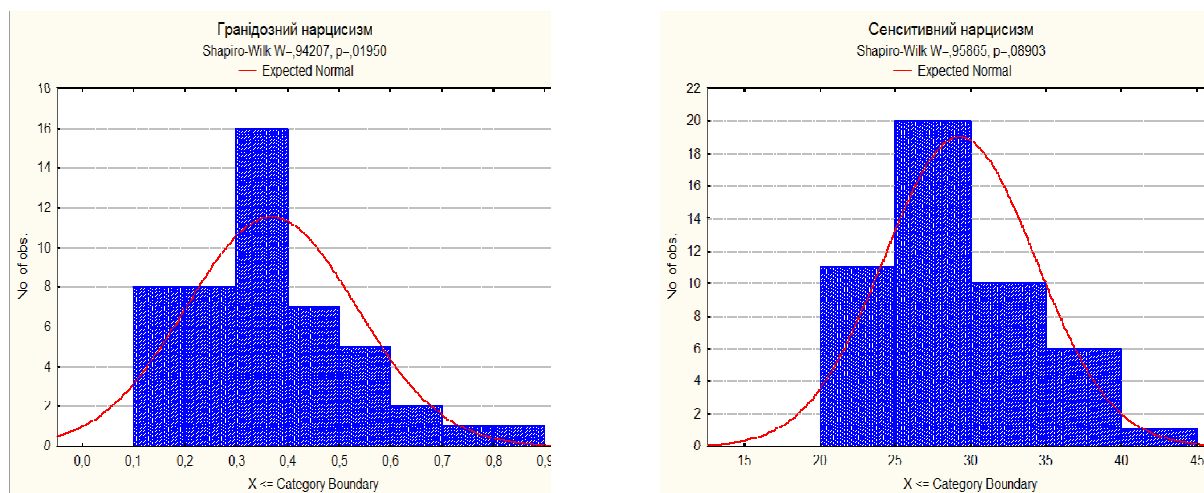

Рис. 1. Графіки розподілів значень за шкалами грандіозного і сенситивного нарцисизму в досліджуваній групі

Середні показники шкал “Маскулінність” (Mean = 4,90, SD = 0,66) і “Фемінність” (Mean = 4,90, SD = 0,54) за методикою С. Бем практично однакові, а це свідчить про те, що представники досліджуваної групи виявляють тенденцію до андрогінії (рис. 2). Більша кількість фемінних, аніж маскулінних досліджуваних у групі пов’язана з нерівномірним міжстатевим розподілом, що може бути одним з обмежень цього дослідження.

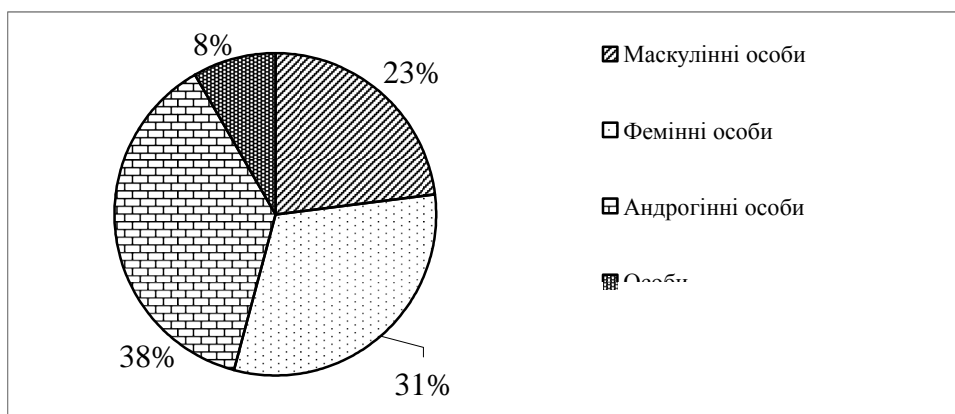

Рис. 2. Співвідношення досліджуваних за гендерними особливостями

Порівняльний аналіз за критерієм Манна – Уїтні не виявив суттєвих статистично значущих відмінностей серед досліджуваних як за рівнем грандіозного, так і за рівнем вразливого нарцисизму ($p < 0,05$). Водночас більш виразними є гендерні відмінності. У результаті кореляційного аналізу (рангова кореляція Спірмена) виявлено прямий статистично значущий зв’язок між шкалою статево-рольового опитувальника “маскулінність” і грандіозним нарцисизмом ($r = 0,56$), а також обернений зв’язок між тією ж шкалою та сенситивною формою вираження особистісного нарцисизму ($r = -0,48$) при рівні значущості $p < 0,05$. Тобто чим більш виражені у молодій людині (таких у досліджуваній групі більше серед чоловіків, що свідчить про доволі традиційний розподіл гендерних ролей) маскулінні риси, тим вищі в неї показники грандіозного і тим нижчі – вразливого нарцисизму.

Що ж до кореляцій грандіозного нарцисизму і маскулінності, то такі результати узгоджуються з даними інших дослідників (Клепикова, 2011; Campbell, & Foster, 2007; Grijalva et al., 2015): чоловіки мають більш виражений особистісний грандіозний нарцисизм,

що Campbell, & Foster (2007, p. 130) пояснюють вищою самооцінкою та психологічною незалежністю чоловіків, встановленими в ході інших досліджень (хоча щодо останньої дані доволі суперечливі), а Клепікова – переважанням у чоловіків грандіозного почуття значущості (Клепікова, 2011, с. 6). Отож отримані результати дають змогу краще зрозуміти природу виявлених іншими дослідниками міжстатевих відмінностей у проявах особистісного нарцисизму: вони зумовлені радше соціальними, аніж біологічними аспектами статі.

Утім, інший бік нарцисизму – сенситивний – дещо по-іншому проявляє себе щодо показників гендерних ролей, аніж зазначається в дослідженнях щодо відмінностей його в осіб різної статі. Так, Grijalva et al. (2015) в ході метааналізу численних досліджень не виявили значущих відмінностей у чоловіків і жінок щодо міри прояву цього типу нарцисизму. Водночас з огляду на результати актуального дослідження можна констатувати, що чим більше в людини виражена маскуліність, тим нижчий у неї рівень вразливого нарцисизму ($r = -0.48$, $p < 0.05$). Порівняльний аналіз за критерієм Краскелла – Уолліса також показав, що у фемінних осіб порівняно з іншими типами гендерної ідентичності вищий рівень вразливого нарцисизму (рис. 3). Зважаючи, утім, на нечисленність досліджуваної групи, попри статистичну достовірність, результат не дає змоги зробити однозначні висновки щодо значення виявленої закономірності, а тому потребує верифікації в подальших дослідженнях.

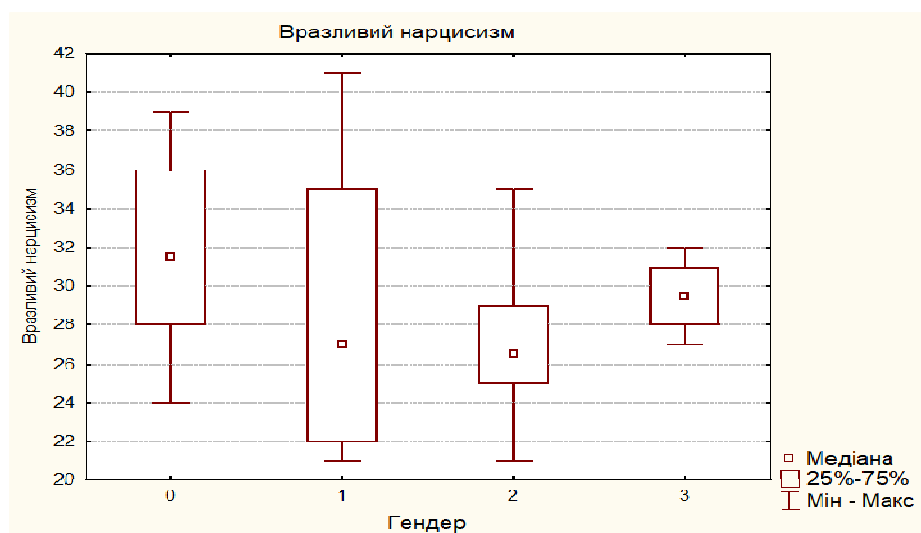

Рис. 3. Відмінності між фемінними (0), маскулінними (1), андрогінними (2) особами та особами гендерно недиференційованого типу (3) за вразливим нарцисизмом

На підставі аналізу особливостей Я-образу досліджуваних було виявлено низку характерних особливостей. З'ясовано, зокрема, що рівень грандіозного нарцисизму прямо корелює з виділеними нами (на основі тесту “Хто я?”) показниками “Рефлексивне Я” ($r = 0,33$) і “Гендерно нейтральні риси” ($r = 0,31$, $p < 0,05$) (рис. 4). З-поміж характеристик, включених у блок “Рефлексивне Я”, досліджувані в основному обирали позитивні оцінки себе (добрий, хороший, розумний тощо). Отже, чим більшою мірою особа грандіозно нарцистична, тим більше вона описує себе категоріями, що характеризують її з позитивного боку, і тим більше вона шукає способів оцінити себе. У цьому уявленні про себе багато що свідчить про високу самооцінку, позитивне бачення себе, тенденцію до самозвеличення (self-entitlement). Імовірно, така позитивна оцінковість образу Я в осіб з високим рівнем грандіозного нарцисизму потрібна їм для отримання соціального схвалення, аби викликати захоплення ними, показати їх з позитивної сторони, що проявляється тотально, незважаючи, наприклад, на той факт, що участь у цьому дослідженні була анонімною і жодним чином не могла дати людині бажаного визнання і захоплення нею. До того ж висока самооцінка, яка

простежується за змістом характеристик себе з позицій категорії “Рефлексивне Я”, пояснює прямий зв’язок із рівнем маскулінних тенденцій ($r = 0,30$), що збігається з результатами інших дослідників, про які згадувалося вище. Фактично з отриманих результатів випливає, що маскулінні риси та риси грандіозного нарцисизму, зокрема прагнення до успіху, цілеспрямованість, упевненість у собі тощо, є основою позитивного самоствавлення і своєрідним підґрунтям, ядром високої самооцінки. У цьому аспекті можемо погодитися з ідеями деяких сучасних представників західної соціальної психології та психології особистості, які грандіозний нарцисизм трактують як позитивну особистісну диспозицію, що має конструктивні наслідки для самої людини (Campbell, & Foster, 2007; Miller, & Campbell, 2008; Rogoza, Żemojtel-Piotrowska, Kwiatkowska, & Kwiatkowska, 2018; Zajenkowski, & Szymaniak, 2019).

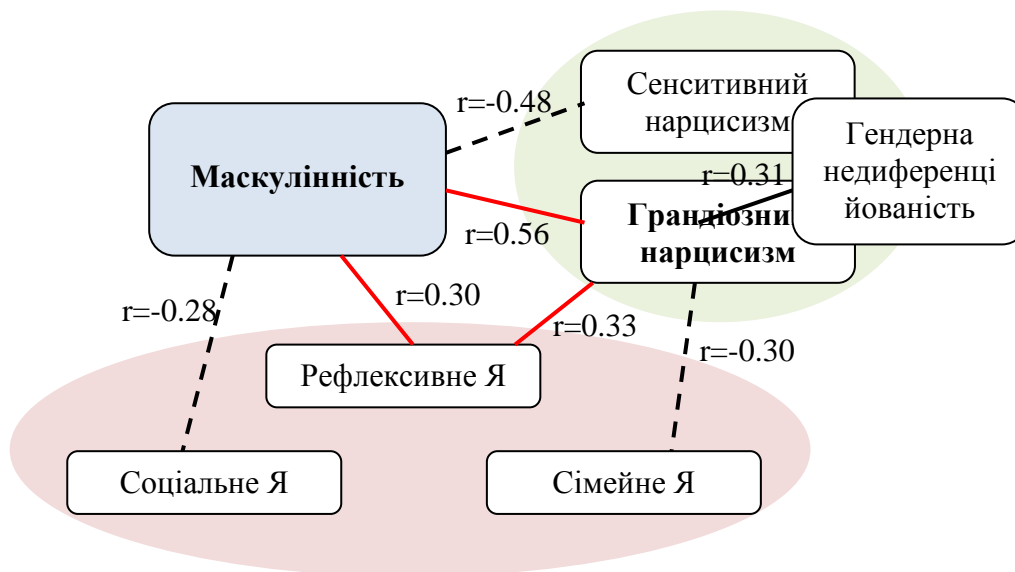

Рис. 4. Кореляційна плеяда особливостей особистісного нарцисизму, гендерної та інших складових ідентичності

Водночас виявлена нами пряма кореляція грандіозного нарцисизму та елементів Я-образу, які не мають чіткої гендерної ідентифікації (ідеться про досліджуваних із низькими показниками як маскулінності, так і фемінності), є певною мірою новим і неочікуваним результатом. З одного боку, “гендерно нейтральні” характеристики, якими описують себе досліджувані, у цілому також є практично виключно позитивними (розумний, симпатичний, коханий), що підтверджує ідею про пряму кореляцію грандіозного нарцисизму з позитивною самооцінкою (Rohmann, Neumann, & Herner, 2012). З другого боку, чимало анкет містять виключно гендерно нейтральні риси, що наводить на думку про можливі труднощі з відчуттям належності до певної статі. Зважаючи на одну з “темних сторін” нарцисизму – втрату внутрішніх меж, їхню розмитість (Rapaport, 2005), можна припустити, що гендерна недиференційованість є однією із форм її прояву. Тож дуже ймовірно, що такий суперечливий результат щодо наявності прямого зв’язку між рівнем грандіозного нарцисизму та маскулінності і гендерною недиференційованістю в Я-образі отримано через недостатню чутливість опитувальника до різних, “світлих” і “темних”, сторін нарцисизму (недаремно останні знайшли відображення в так званій концепції “темної тріади” особистості, що охоплює риси нарцисизму, макіавеллізму та психопатичності (Paulhus, & Williams, 2002)) і розгляд лише певних спільних їхніх рис. І хоча рівень вразливого нарцисизму в досліджуваній групі серед “гендерно недиференційованих” осіб не є максимальним (див. рис. 4), вважаємо, що для перевірки цієї гіпотези необхідні подальші дослідження з використанням інших діагностичних інструментів та із залученням більшої кількості респондентів.

Також було виявлено обернені статистично значущі зв'язки між шкалою “Сімейні ролі” і грандіозним нарцисизмом ($r = -0,30$, $p < 0,05$). Тобто чим більше людина наділяє себе сімейними ролями, тобто розкриває себе через сім'ю, тим меншу роль вона відводить своєму Я, своїм успіхам, і навпаки. Зважаючи на описані вище зв'язки грандіозного нарцисизму і маскулінності, така кореляція також вкладається в цю логіку, адже в умовах типового розподілу соціальних ролей саме маскулінна позиція передбачає незначну увагу до сімейного аспекту життя. До того ж виявлено негативний статистично значущий зв'язок маскулінності і вагомості соціального компонента в Я-образі (шкала “Соціальне Я”, $r = -0,28$, $p < 0,05$), який поєднує різні аспекти соціального функціонування, у тому числі сімейне.

Отримані результати наводять на думку, що позитивний Я-образ з елементами самооцінювання і самовозвеличення є модератором зв'язку грандіозного нарцисизму та маскулінної гендерної ролі. В обох цих конструктів багато спільного, власне, в аспекті образу Я, умовно названого “рефлексивне Я” (що за змістом, на наше переконання, не зовсім відповідає назві): наявність виражених рис грандіозного нарцисизму та маскулінності корелює з більш вираженими тенденціями до позитивного оцінкового ставлення до себе. Імовірно, в обох випадках така позиція пов'язана із прагненням до першості, лідерства, високого статусу, що типово як для маскулінної позиції, так і для нарцисизму. Попри це в деяких аспектах репрезентації образу Я ці особистісні конструкти відрізняються. Зокрема, особи, в яких уявлення про себе визначається крізь призму їхніх сімейних ролей (Я-син, Я-чоловік, Я-дідусь тощо), мають порівняно нижчі показники грандіозного нарцисизму, тоді як менш виражена маскулінність має місце тоді, коли людина більшою мірою репрезентує себе через ширший соціальний контекст: Я-друг, Я-працівник, Я-філолог тощо. Отже, маскулінність як риса визначає прагнення людини до успіху, досягнень, розуміння своєї унікальності в широкому соціальному середовищі (саме тому, імовірно, виразно маскулінні люди не визначають себе через соціальні категорії, намагаючись підкреслити свою унікальність порівняно з іншими). Грандіозний нарцисизм же натомість детермінує своєрідне “змагання за першість” навіть у колі найближчих людей. Намагаючись переконати себе та інших у власній важливості та цінності, нарцистичні особистості можуть вступати в конкуренцію за першість навіть у сімейному колі: свідомо визначити в Я-образі себе через сімейну належність означатиме для них нівелювання власної значущості (несвідомо дотримуючись логіки “навіть у моїй особистості хтось іще має значення, крім мене”) або зрівняння з кимось у подібній ролі, що є неприпустимим в умовах потреби самозвеличення. Можливо також, що таке нівелювання сімейних ролей у Я-образі осіб з високими тенденціями до грандіозного нарцисизму є проявом примітивного захисного механізму знецінення, що є протилежним полюсом ідеалізації – двох найтиповіших захистів таких людей (Кернберг, 2014). У контексті роботи цього механізму єдиний спосіб подолати переживання внутрішньої порожнечі та сорому – переконатися, що інший, близький, той, хто вважався важливим (і до кого водночас людина відчувала заздрість), виявився не ідеальним.

Обмеження дослідження. Найбільшим обмеженням цього дослідження є незначна чисельність досліджуваної групи, її невірноваженість за віком і статтю. Обрана для аналізу проєктивна методика “Хто я?” в контексті інтерпретації не позбавлена певного суб'єктивізму, і результати, отримані з її допомогою, інші автори могли б витлумачити інакше. Для статистичного аналізу даних використовувалися тільки одновимірні методи; можливо, звернення до складніших процедур, наприклад моделювання, дало б більше інформації про взаємозв'язки досліджуваних явищ.

Висновки та перспективи подальших досліджень. З огляду на розподіл значень за шкалами нарцисизму і беручи до уваги те, що в жодного з досліджуваних не було зафіксовано нульових значень за цими показниками, можна з упевненістю підтвердити слушність думки А. Рарпорт (2005): кожен з нас певною мірою нарцистичний (р. 7). Усі ми живемо в епоху, що висуває вимоги успішності та першості, тим самим штовхаючи на шлях самовозвеличення; усі ми переймаємося думкою інших про себе, переживаючи нарцистичну вразливість. Нарцисизм уже давно перестав бути виключно клінічним феноменом, і все

більш очевидним є його особистісний рівень прояву, який, щоправда, не менш багатогранний і складний. Імовірно, певні аспекти такого прояву пов'язані з культурними особливостями досліджуваних: зокрема, виявлена нами дещо вища міра вразливого нарцисизму української молоді може бути пояснена характерною “терплячістю” і “песимістичністю” українського народу (Артюшенко, 2014). Водночас краще осмислити це явище можна було б на індивідуально-психологічному рівні.

Актуальне дослідження фокусує увагу на двох маніфестаціях особистісного нарцисизму – грандіозній і сенситивній (між якими не простежується статистично значущої кореляції) – і демонструє їхній тісний зв'язок з іншими аспектами ідентичності, а саме з гендерною ідентичністю. Емпірично доведено, що чим більшою мірою в особи проявляється маскуліність, тим більше вона є грандіозно нарцистична і тим менше їй властивий сенситивний нарцисизм. Такий результат частково реплікує результати інших дослідників, утім не до кінця узгоджується з ними, зокрема в аспекті найвищого рівня вразливого нарцисизму у фемінних осіб, що потребує більш детального вивчення в ході подальших досліджень. Прикметно, що позитивна кореляція маскуліності і грандіозного нарцисизму “збігається” в аспекті позитивного самоствавлення, наявності в Я-концепції уявлень про себе як про хорошу, добру, успішну людину. Їхні відмінності було простежено перш за все в рольових аспектах Я-образу: якщо особам із грандіозним нарцисизмом не властиво ідентифікувати себе через стосунки з найближчими людьми – членами сім'ї, якщо характеристики себе як сім'янина, батька чи матері, брата чи сестри тощо не є виразними в їхній візії себе, то для маскулітних осіб самоідентифікація меншою мірою пов'язана з окресленням свого соціального становища, належністю до певного соціального класу чи спільноти. Такі відмінності образів Я трактуємо як різномірність мотивів у людей із цими особистісними особливостями: якщо маскулітність як система рис, що вважаються “типово чоловічими”, орієнтує людину на досягнення успіху, незалежність, самостійність шляхом віднайдення власної унікальності в певній сфері (і тоді соціальне порівняння їй не потрібне, ідеться про вирізнення з-поміж інших), то основний мотив нарцисизму – бути кращим, ніж інші, конкурувати за першість, що досягається нерідко шляхом використання примітивного механізму знецінення, нехтування, навіть якщо йдеться про близьких людей.

Результати дослідження поглиблюють уявлення про природу особистісного нарцисизму. Перспективою цього дослідження є можливість вивчення міжкультурних особливостей зв'язку гендера і нарцисизму, адже особливості соціальних ролей у нашому суспільстві можуть бути відмінними від західноєвропейських чи американських, де головню проводяться дослідження взаємозв'язку цих феноменів. Не до кінця з'ясованими залишаються межі особистісного і патологічного нарцисизму. Відтак доцільно визначити особливості взаємозв'язку різних маніфестацій базового нарцисизму з аспектами благополуччя, щоб з'ясувати його ролі в адаптації та підтриманні психологічного здоров'я. Крім того, дані про більш виразний прояв грандіозного нарцисизму у досліджуваних з недиференційованою гендерною ідентичністю привертають увагу психологів та відкривають можливості для вивчення особливостей нарцисизму в контексті явищ гендерної невідповідності.

Список використаних джерел

- Артюшенко, О. (2014). Сучасні риси української ментальності. *Нова парадигма*, 120, 135–142.
- Бем, С. (2004). Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов. Москва: Российская политическая энциклопедия.
- Воронина, О. А. (2000). Социокультурные детерминанты развития гендерной теории в России и на Западе. *Общественные науки и современность*, 4, 49–20.
- Говорун, Т. В. (2002). *Соціалізація статі як фактор розвитку Я-концепції* (Автореф. дис. д-ра психол. наук). Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, Київ.
- Иванова, Н. Л. (2009). *Социальная идентичность: теория и практика*. Москва: Современный гуманитарный ун-т.

- Кернберг, О. (2014). *Тяжелые личностные расстройства. Стратегии психотерапии*. Москва: Класс.
- Клепикова, Н. М. (2011). *Модель операционализации понятия “нарциссизм” в пределах психической нормы* (Автореф. дис. канд. психол. наук). Хабаровск.
- Клецина, И. С. (2004). *Психология гендерных отношений* (Автореф. дис. д-ра психол. наук). Санкт-Петербург.
- Клименко, М. Р. (2017). Особливості саморегуляції “здорового” нарцисизму. *Проблеми сучасної психології*, 37, 142–155.
- Кун, М., & Мак-Партланд, Т. (1984). Эмпирическое исследование установок личности на себя. В Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская (Ред.), *Современная зарубежная социальная психология: тексты* (с. 184-185). Москва: МГУ.
- Поспелова, С. В. (2014). Особливості гендерної соціалізації дівчат з різними типами статеворольових моделей. *Вісник Одеського національного ун-ту ім. І. І. Мечникова*, 1, 262–270.
- Свинаренко, Ю. В. (2016). *Характерологічна регуляція партнерської прихильності у жінок* (Дис. канд. психол. наук). Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна, Харків.
- Соколова Е. Т., & Чечельницкая, Е. П. (2001). *Психология нарциссизма*. Москва: Психология.
- Фоменко, К. І. (2014). Здоровий нарцисизм у характеристиці самосвідомості особистості. *Науковий погляд*, 4(5), 110–118.
- Allroggen, M., Rehmann, P., Schyrch, E., Morf, C. C., & Klüch, M. (2018). The Relationship Between Narcissism and Personality Traits of the Five-Factor-Model in Adolescents and Young Adults: A Comparative Study. *Zeitschrift für Kinder- und Jugendpsychiatrie und Psychotherapie*, 46, 516–522.
- American Psychiatric Association (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.
- Ames, D. R., Rose, P., & Anderson, C. P. (2006). The NPI-16 as a short measure of narcissism. *Journal of Research in Personality*, 40, 440–450.
- Besser, A., & Priel B. (2010). Grandiose Narcissism Versus Vulnerable Narcissism in Threatening Situations: Emotional Reactions to Achievement Failure and Interpersonal Rejection. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 8, 874–902.
- Campbell, W. K., & Foster, J. D. (2007). The narcissistic self: Background, an extended agency model, and ongoing controversies. In C. Sedikides, & S. J. Spencer (Eds.), *Frontiers of social psychology. The self* (pp. 115–138). New York, NY, US: Psychology Press.
- Grijalva, E., Newman, D. A., Tay, L., Donnellan, M. B., Harms, P. D., Robins, R. W., & Yan, T. (2015). Gender differences in narcissism: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 141(2), 261–310.
- Hendin, H. M., & Cheek, J. M. (1997). Assessing Hypersensitive Narcissism: A Reexamination of Murray’s Narcism Scale. *Journal of Research in Personality*, 31, 4, 588–599.
- Joff, W. G., & Sandler J. (1967). Iber einige begriffliche Probleme im Zusammenhang mit dem Studium narziЯtischer Sturungen. *Psyche*, 21, 152–165.
- Kaufman, S. B., Weiss, B., Miller, J. D., & Campbell, W. K. (2018). Clinical correlates of vulnerable and grandiose narcissism: a personality perspective. *Journal of Personality Disorders*, 32, 384, 1–10.
- Miller, J. D., & Campbell K. W. (2008). Comparing Clinical and Social-Personality Conceptualizations of Narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 449–476.
- Miller, J., Hoffman, B., Gaughan, E., Gentile, B., Maples, J., & Campbell, W. (2011). Grandiose and vulnerable narcissism: A nomological network analysis. *Journal of Personality*, 79, 1013–1042.
- Morf, C. C., & Rhodewalt, F. (2001). Unraveling the paradoxes of narcissism: A dynamic self-regulatory processing model. *Psychological Inquiry*, 12, 177–196.
- Paulhus, D. L., Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36 (6), 556–563.
- Rappoport, A. (2005). Co-Narcissism: How We Adapt to Narcissistic Parents. *The Therapist*, 1, 1–8.
- Raskin, R. N., & Hall, C. S. (1979). A narcissistic personality inventory. *Psychological Reports*, 45(2), 590.

Rogoza, R., Żemojtel-Piotrowska, M., Kwiatkowska, M. M., & Kwiatkowska, K. (2018). The Bright, the Dark, and the Blue Face of Narcissism: The Spectrum of Narcissism in Its Relations to the Metatraits of Personality, Self-Esteem, and the Nomological Network of Shyness, Loneliness, and Empathy. *Frontiers of Psychology*, 9:343. doi: 10.3389/fpsyg.2018.00343.

Rohmann, E., Neumann E., & Herner M. (2012). Grandiose and Vulnerable Narcissism. *European Psychologist*, 17, 279–290.

Sedikides, C., Rudich, E. A., Gregg, A. P., Kumashiro, M., & Rusbult, C. (2004). Are normal narcissists psychologically healthy? Self-esteem matters. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87, 400–416.

Twenge J. M., & Campbell W. K. *The narcissism epidemic: Living in the age of entitlement*. New York, NY, US: Free Press; 2009.

Wink, P. (1991). Two Faces of Narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4, 590–597.

Wolven, K. E. (2015). *Grandiose and Vulnerable Narcissism: Where Do the Emotional Differences Lie? Psychology Theses*. Aiken, SC: University of South Carolina.

Zajenkowski, M., & Szymaniak, K. Narcissism between facets and domains. The relationships between two types of narcissism and aspects of the Big Five (2019). *Current Psychology*, pp. 1–10. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s12144-019-0147-1>

References

Allroggen, M., Rehmann, P., Schürch, E., Morf, C. C., & Klüch, M. (2018). The Relationship Between Narcissism and Personality Traits of the Five-Factor-Model in Adolescents and Young Adults: A Comparative Study. *Zeitschrift für Kinder- und Jugendpsychiatrie und Psychotherapie*, 46, 516–522. (in German)

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Publishing. (in English)

Ames, D. R., Rose, P., & Anderson, C. P. (2006). The NPI-16 as a short measure of narcissism. *Journal of Research in Personality*, 40, 440–450. (in English)

Artyushenko, O. (2014). Suchasni rysy ukraïnskoi mentalnosti [Modern features of the mentality of Ukraine]. *Nova paradyhma*, 120, 135–142. (in Ukrainian)

Bem, S. (2004). *Linzy gendera: Transformatsiya vzglyadov na problemu neravenstva polov* [The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality]. Moscow: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya. (in Russian)

Besser, A., & Priel B. (2010). Grandiose Narcissism Versus Vulnerable Narcissism in Threatening Situations: Emotional Reactions to Achievement Failure and Interpersonal Rejection. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 8, 874–902. (in English)

Campbell, W. K., & Foster, J. D. (2007). The narcissistic self: Background, an extended agency model, and ongoing controversies. In C. Sedikides & S. J. Spencer (Eds.), *Frontiers of social psychology. The self* (pp. 115–138). New York, NY, US: Psychology Press. (in English)

Fomenko, K. I. (2014). Zdorovy nartsysyzm u kharakterystytsi samosvidomosti osobystosti [Healthy narcissism in the characterization of personality consciousness]. *Naukovyi pohliad*, 4(5), 110–118. (in Ukrainian)

Grijalva, E., Newman, D. A., Tay, L., Donnellan, M. B., Harms, P. D., Robins, R. W., & Yan, T. (2015). Gender differences in narcissism: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin*, 141(2), 261–310. (in English)

Hendin, H. M., & Cheek, J. M. (1997). Assessing Hypersensitive Narcissism: A Reexamination of Murray's Narcism Scale. *Journal of Research in Personality*, 31, 4, 588–599. (in English)

Hovorun, T. V. (2002). *Sotsializatsiya stati yak faktor rozvytku Ya-kontseptsii: Avtoref. dys. ... dokt. psykhoh. nauk* [Gender socialization as a factor of self-concept development: Abstract of Thesis ... Doctor of Psychological Sciences]. Kyiv. (in Ukrainian)

Ivanova, N. L. (2009). *Sotsialnaya identichnost: teoriya i praktika* [Social Identity: Theory and Practice]. Moscow: Sovremennyy gumanitarnyy universitet. (in Russian)

- Joff, W. G., & Sandler J. (1967). Iber einige begriffliche Probleme im Zusammenhang mit dem Studium narziЯtischer Sturungen. *Psyche*, 21, 152-165. (in German)
- Kaufman, S. B., Weiss, B., Miller, J. D., & Campbell, W. K. (2018). Clinical correlates of vulnerable and grandiose narcissism: a personality perspective. *Journal of Personality Disorders*, 32, 384, 1–10. (in English)
- Kernberg, O. (2014). *Tyazhelyye lichnostnyye rasstroystva. Strategii psikhoterapii* [Severe personality disorders. Psychotherapy strategies]. Moscow: Klass. (in Russian)
- Klepikova, N. M. (2011). *Model operatsionalizatsii ponyatiya “nartsissizm” v predelakh psikhicheskoy normy: avtoref. dis. ... kand. psikhol. nauk* [A model for the operationalization of the concept of “narcissism” within the limits of the mental norm: Abstract of Thesis ... Candidate of Psychological Sciences]. Khabarovsk. (in Russian)
- Kletsina, I. S. (2004). *Psikhologiya gendernykh otnosheniy: Avtoref. dis. ... dokt. psikhol. nauk* [Psychology of gender relations: Abstract. of Thesis ... Doctor of Psychological Sciences]. St. Petersburg. (in Russian)
- Klymenko, M. R. (2017). Osoblyvosti samorehulyatsii “zdorovoho” nartsysyzmu [Features of self-regulation of “healthy” narcissism]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 37, 142–155. (in Ukrainian)
- Kun, M., & Mak-Partland, T. (1984). Empiricheskoye issledovaniye ustanovok lichnosti na sebya [An empirical investigation of self-attitudes]. In G. M. Andreyeva, N. N. Bogomolova, & L. A. Petrovskaya (Eds.), *Sovremennaya zarubezhnaya sotsialnaya psikhologiya: teksty* [Modern foreign social psychology: texts] (s. 184–185). Moscow: MGU. (in Russian)
- Miller, J. D., & Campbell K. W. (2008). Comparing Clinical and Social-Personality Conceptualizations of Narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76, 449–476. (in English)
- Miller, J., Hoffman, B., Gaughan, E., Gentile, B., Maples, J., & Campbell, W. (2011). Grandiose and vulnerable narcissism: A nomological network analysis. *Journal of Personality*, 79, 1013–1042. (in English)
- Morf, C. C., & Rhodewalt, F. (2001). Unraveling the paradoxes of narcissism: A dynamic self-regulatory processing model. *Psychological Inquiry*, 12, 177–196. (in English)
- Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The Dark Triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and Psychopathy. *Journal of Research in Personality*, 36 (6), 556–563. (in English)
- Pospyelova, S. V. (2014). Osoblyvosti hendernoi sotsializatsii divchat z riznymy typamy statevorolovykh modelei [Features of gender socialization of girls with different types of sex role models]. *Visnyk Odeskoho Natsionalnoho universytetu im. I. I. Mechnykova*, 1, 262–270. (in Ukrainian)
- Rappoport, A. (2005). Co-Narcissism: How We Adapt to Narcissistic Parents. *The Therapist*, 1, 1–8. (in English)
- Raskin, R. N., & Hall, C. S. (1979). A narcissistic personality inventory. *Psychological Reports*, 45(2), 590. (in English)
- Rogoza, R., Żemojtel-Piotrowska, M., Kwiatkowska, M. M., & Kwiatkowska, K. (2018). The Bright, the Dark, and the Blue Face of Narcissism: The Spectrum of Narcissism in Its Relations to the Metatraits of Personality, Self-Esteem, and the Nomological Network of Shyness, Loneliness, and Empathy. *Frontiers of Psychology*, 9:343. doi: 10.3389/fpsyg.2018.00343. (in English)
- Rohmann, E., Neumann E., & Herner M. (2012). Grandiose and Vulnerable Narcissism. *European Psychologist*, 17, 279–290. (in English)
- Sedikides, C., Rudich, E. A., Gregg, A. P., Kumashiro, M., & Rusbult, C. (2004). Are normal narcissists psychologically healthy? Self-esteem matters. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87, 400–416. (in English)
- Sokolova, Ye. T., & Chechel'nitskaya, Ye. P. (2001). *Psikhologiya nartsissizma* [Psychology of narcissism]. Moscow: Psikhologiya. (in Russian)
- Svynarenko, Yu. V. (2016). *Kharakterolohichna rehuliatsiia partnerskoi prykhylnosti u zhinok: Dys. ... kand. psykhol. nauk* [Characteristic regulation of partner attachment in women: Abstract of Thesis ... Candidate of Psychological Sciences]. Kharkiv. (in Ukrainian)
- Twenge J. M., & Campbell, W. K. (2009). *The narcissism epidemic: Living in the age of entitlement*. New York, NY, US: Free Press. (in English)

Voronina, O. A. (2000). Sotsiokulturnyye determinanty razvitiya gendernoy teorii v Rossii i na Zapade [Sociocultural determinants of the development of gender theory in Russia and on the West]. *Obshchestvennyye nauki i sovremennost*, 4, 49–20. (in Russian)

Wink, P. (1991). Two Faces of Narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 4, 590–597. (in English)

Wolven, K. E. (2015). *Grandiose and Vulnerable Narcissism: Where Do the Emotional Differences Lie? Psychology Theses*. Aiken, SC: University of South Carolina. (in English)

Zajenkowski, M., & Szymaniak, K. Narcissism between facets and domains. The relationships between two types of narcissism and aspects of the Big Five (2019). *Current Psychology*, pp. 1–10. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s12144-019-0147-1> (in English)

УДК 316.477

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).119](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).119)

Мяленко Вікторія Володимирівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-5527-6958

viktoria.mialenko@ispp.org.ua

ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ БАТЬКІВ ТА ВЧИТЕЛІВ ДО ДІТЕЙ ЛГБТ+

В українському соціумі декларується толерантність щодо ЛГБТ-спільноти. Методологія якісного дослідження та проведені глибинні інтерв'ю дали змогу проаналізувати й диференціювати особливості ставлення до ЛГБТ-дітей їхніх батьків та працівників освіти. Виявлено, зокрема, дисбаланс між раціональним та емоційним компонентами ставлення. На раціональному рівні досліджувані декларують, що ЛГБТ-особи – частина нашого суспільства і повинні мати такі самі права, що й інші українці; при цьому фактор утиску і дискримінації слабо усвідомлюється або й узагалі не диференціюється (вибірка працівників освіти). Зауважено, що утиски та дискримінацію ЛГБТ-спільноти зазвичай не пов'язують з фактом порушення прав людини. Що ж до обізнаності освітян на ЛГБТ-тему, то тут виявлено таку тенденцію: з одного боку – декларування високого рівня поінформованості, упевненості, що вони про “це” все знають, а з другого боку – прихована, неусвідомлювана дискримінація. На емоційному рівні вчителі частіше виказують розгубленість, страхи, незрозуміння, неприйняття, приховану агресію, байдужість, жалість тощо. На думку працівників освіти, допомагати потрібно тим, хто найбільше страждає (дітям, бездомним тваринам, людям похилого віку, воїнам АТО). Найчастіше повторювані думки та переживання батьків ЛГБТ-дітей – це, звичайно, питання безпеки їхніх дітей та сім'ї загалом. Батьки, які прийняли орієнтацію своєї дитини, доволі часто сприймають ЛГБТ-молодь як більш талановиту, творчу, здібну, цікаву, перспективну тощо порівняно з їхніми гетеросексуальними однолітками. При цьому частина батьків геїв і лесбійок не сприймають іншу частину “спектра” ЛГБТ-людей (наприклад, не розуміють трансгендерності, небінарності тощо). Не менш важлива тенденція – бажання батьків ЛГБТ-дітей бути частиною прийнятої більшості; вони також мають болісний досвід дискримінації. Порівняно з працівниками освіти батьки ЛГБТ-дітей продемонстрували більш високий рівень інформаційної компетентності. У ході подальших досліджень передбачено розроблення соціально-психологічної технології, спрямованої на підвищення рівня толерантності українського соціуму до різноманітності та інакшості.

Ключові слова: спільнота; ЛГБТ-спільнота; дискримінація.

Viktoria V. Mialenko

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher,
Laboratory of Masses and Communities Psychology,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-5527-6958
viktoria.mialenko@ispp.org.ua

FEATURES OF PARENTS' AND TEACHERS' ATTITUDES TOWARDS LGBT+ CHILDREN

Abstract. Ukrainian society declares tolerance towards the LGBT+ community. Qualitative research methodology and in-depth interviews allowed to analyze and differentiate the peculiarities of parents' and educators' attitudes towards LGBT+ children. In particular, an imbalance between rational and emotional components of attitude is found. At the rational level, researchers declare that LGBT+ individuals are part of our society and should have the same rights as other Ukrainians. The factor of oppression and discrimination is poorly understood or not differentiated at all (sample of educators). It is noted that harassment and discrimination against the LGBT+ community are not usually associated with human rights abuses. There is a tendency of educators' awareness of LGBT+ issues: on the one hand, declaring a high level of awareness, confidence that they know everything about it, and on the other hand, hidden, unconscious discrimination. At the emotional level, teachers are more likely to express confusion, fears, misunderstandings, rejection, latent aggression, indifference, pity, etc. According to educators, it is necessary to help those who suffer most (children, homeless animals, elderly people, ATO soldiers). The most frequently repeated thoughts and experiences of parents of LGBT+ children are, of course, issues of safety for their children and their families in general. Parents who have accepted their child's orientation often perceive LGBT+ youth as more talented, creative, capable, interesting, promising, etc. compared to their heterosexual peers. At the same time, some parents of gays and lesbians do not accept the other part of the "spectrum" of LGBT+ people (for example, they do not understand transgender, non-binary, etc.). Equally important is the desire of parents of LGBT+ children to be a part of the adopted majority. They also have painful experience of discrimination. Parents of LGBT+ children demonstrated a higher level of information competence in comparison with educators. Further research envisages the development of socio-psychological technologies aimed at enhancing the tolerance of Ukrainian society towards variety and diversity.

Keywords: community; LGBT community; discrimination.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство змінюється, деякі спільноти стають більш видимі для більшості, що викликає неоднозначну зворотну реакцію. Доволі часто можна почути, що ЛГБТ-людей останнім часом стало більше і що все це – "вплив Заходу", поганого виховання тощо. Відтак процеси самовизначення та ефективного функціонування молоді особи значно ускладнюються через гетеронормативність, тиски, нетолерантність.

Негативні настановлення щодо гомо- і бісексуальності утруднюють формування позитивної его-ідентичності у ЛГБ-підлітків, можуть призводити до стигматизації та маргіналізації молодих людей. Визнаючи важливість зазначеного вікового періоду у формуванні здорової особистості, вважаємо за необхідне враховувати можливі наслідки нинішньої ситуації і такого соціокультурного впливу на особистісне становлення підлітка.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, наразі майже немає ґрунтовних академічних вітчизняних досліджень проблеми ставлення до ЛГБТ-спільноти і до того, що відбувається з особою, яка проходить соціалізацію в такому середовищі. Якщо ж аналізувати публікації західних колег, то вони пропонують значний масив даних про поширеність серед гомо- і бісексуалів афективних розладів, форм ризикованої поведінки і суїцидальних проявів (Hatzenbuehler et al., 2010; Kann et al., 2011; Ryana, Legateb, & Weinstein, 2015). При цьому

більшість авторів пов'язує виникнення психологічних труднощів ЛГБТ-людей не з гомосексуальністю як такою, а з наслідками соціального тиску (Кон, 1998; Строкова, 2013; Ryana et al., 2015). Однією з найбільш вразливих ЛГБТ-груп є особи підліткового і юнацького віку – 12-20 років (Kann et al., 2011; Ryana et al., 2015).

І хоча в науковій картині світу початку XXI ст. гомо- і бісексуальність розглядають як результат еволюції і один з варіантів нормального розвитку сексуальності людини, а ЛГБТ-ідентичність – як один з можливих видів психосексуальної ідентичності, дискримінація і утиски не зменшуються (Кон, 1998; Луковицкая, 2003). Так, є чимало даних про те, наскільки руйнівний вплив на психіку ЛГБТ-дорослих чиниться в умовах дії дискримінаційних законів. М. Хаценбюлер з колегами порівняли дані про психічне здоров'я ЛГБТ-пацієнтів, які проживають у штатах, де дозволено і де заборонено одностатеві шлюби. Дослідники показали, що в штатах, де є така заборона, у ЛГБТ-осіб частіше виникають генералізовані тривожні розлади, поганий настрій, пристрасть до алкоголю і супутні психіатричні захворювання. У штатах, де таку заборону скасовано, рівень захворюваності не відрізняється від рівня захворюваності гетеросексуалів (Hatzenbuehler et al., 2010). Наведені дані засвідчують, як існування в соціальному середовищі з інституційною дискримінацією може погіршувати психічний стан ЛГБТ-спільноти.

Р. Джонсон із співавторами аналізують широке коло джерел про психічне здоров'я ЛГБТ-студентів коледжів у США і країнах Європи (Johnson et al., 2013). Вони стверджують, що ЛГБТ-підлітки значно частіше, ніж їхні гетеросексуальні однолітки, стикаються з відкиданням з боку батьків і друзів, а також із фізичним і вербальним насильством, частіше стають жертвами булінгу і переслідування в разі розкриття своєї сексуальної орієнтації – добровільне (камінг-аут) або насильницьке (аутинг). Це призводить до того, що навіть ті молоді люди, які не піддавалися насильству, переїжджаючи в кампус, побоюються за власну безпеку, якщо раптом про їхню ідентичність стане відомо іншим.

За даними, які наводить І. Кон, від 20 до 35% юнаків-геїв здійснюють спробу самогубства (Кон, 1998). Л. Канн з колегами у 2011 р. проаналізувала дані статистики про здоров'я школярів 9–12-х класів у США. З'ясувалося, що суїцидальні ризики вищі в тих учнів, які мали досвід сексуального потягу до людей своєї статі або які відносять себе до ЛГБТ. Вони більш схильні до ризикованої поведінки, ніж їхні гетеросексуальні однолітки, а також пізніше і рідше звертаються по допомогу в ситуації насильства або зараження хворобами, що передаються статевим шляхом (Kann et al., 2011). На жаль, щодо українських гомо- і бісексуальних підлітків і молодих людей розгорнутої статистики наразі немає.

Мета статті: з огляду на малодослідженість становища ЛГБТ-спільноти в українському соціумі дати відповідь на низку питань, а саме: поінформованість суспільства щодо ЛГБТ-тематики (права людини, формування сексуальної орієнтації); ставлення до дискримінації ЛГБТ-спільноти; драйвери та бар'єри в сприйнятті геїв, лесбійок і трансгендерних людей; особливості інформаційного впливу на сприйняття ЛГБТ-людей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб з'ясувати особливості ставлення батьків та працівників освіти до ЛГБТ-дітей, було проведено 20 глибинних інтерв'ю. Їхніми учасниками стали працівники освіти (педагоги, шкільні психологи) і матері геїв, лесбійок і трансгендерних людей; вік інтерв'юваних становив від 34 до 60 років. Польові роботи проводилися з 10 вересня по 5 жовтня 2019 р., кожне інтерв'ю тривало близько 1,5 години.

Слід зазначити, що загалом ставлення до ЛГБТ-осіб більш емоційне, ніж раціональне. Емоційно люди виказують зазвичай розгубленість, страхи, нерозуміння, неприйняття, приховану агресію тощо, раціонально ж пояснюють, що приймають різних людей.

Емоційне ставлення до представників ЛГБТ-спільноти виявляється по-різному. Здебільшого це:

- невизнання дискримінації – заперечення ущемлення або неусвідомлений утиск прав ЛГБТ-людей: *“У нас немає ніякої дискримінації. Ну, може, ромів трохи дискримінують, але це було, коли я ще малий був” (м. Івано-Франківськ);*

- неприйняття і байдужість – сприйняття ЛГБТ-людини як хворої, ущербної, травмованої тощо та відсторонення від неї: *“Це якась травма дитинства. Але відрази до них у мене немає, я ставлюся спокійно”* (м. Кропивницький); *“Коли бачу їх (мається на увазі трансгендерних людей) по телевізору, завжди сміюся”* (Волинська обл.); *“Не розумію їхніх парадів – ну чого вони хочуть добитися?! Це ж викликає зворотну реакцію”* (м. Полтава); *“Ну був би вже гей, навіщо змінювати стать, це вже якась хвороба”* (м. Київ);

- жалість – сприйняття їх як соціально ізольованих: *“Хочеться обійняти, допомогти, розумію, що пережили і далі переживають. Але це добра жалість!”* (м. Київ);

- бажання допомогти – усвідомлення складного становища ЛГБТ-людини, небажання стояти осторонь: *“Хочеться їм допомогти. Живуть з внутрішньою трагедією. Важко було йти до себе”* (м. Полтава).

Як приклади раціонального ставлення ми виокремили такі думки:

- ЛГБТ-спільнота – частина нашого суспільства: *“Такі самі люди, як усі інші”* (м. Полтава);

- ЛГБТ-особи повинні мати такі ж самі права, як і всі інші: *“А як же ж, у них повинні бути такі самі права”* (Івано-Франківськ);

- ЛГБТ-люди не мають прав: *“Вони ж не можуть ні одружитися, ні дитину завести, та й за руки на вулиці їм небезпечно триматися”* (м. Кропивницький).

Працівники освіти *декларують* доволі високий рівень поінформованості щодо ЛГБТ-тематики. Вони вважають, що інформації на цю тему і про “таких осіб” у медійному просторі навіть забагато. Більшість опитуваних (90%) визнали факт дискримінації ЛГБТ-осіб, проте при ранжуванні дискримінованих груп ЛГБТ-люди здебільшого не потрапляють у першу трійку.

Частина працівників освіти продемонструвала низький рівень обізнаності щодо ВІЛ і страх заразитися. Вони вважають, що ЛГБТ-особа високоїмовірно може бути носієм такої загрози: *“Він буде йти із закривавленою рукою і візьметься цією рукою за ручку в під’їзді, а потім за цю ручку візьмуться мої діти і заразяться. Я не хочу жити з ними в одному під’їзді!”* (м. Кропивницький).

Працівники освіти *декларують*, що ЛГБТ-люди мають право на створення сім’ї, народження/усиновлення дитини, заповіт/успадкування майна. Проте частина з них не готова до спілкування, не може і не хоче їх розуміти, не звернеться до спеціаліста, якщо він ЛГБТ-особа. Слід зазначити, що всі педагоги обов’язково декларують: “Я толерантний”. Утім, можна виокремити три групи працівників освіти, які відрізняються рівнем поінформованості щодо ЛГБТ-теми:

- працівники з низьким рівнем поінформованості, упевнені, що орієнтація обирається та пов’язана з духовністю людини (таких до 30%);

- працівники із середнім рівнем поінформованості, яким знання замінюють міфи про ЛГБТ (геї манірні і жіночні, лесбійки маскулінні тощо (таких близько 60%);

- працівники з доволі високим рівнем поінформованості, у яких високий рівень прийняття іншого, які виявляють готовність прийняти, допомогти тощо (до 10%).

Що ж до соціальної активності працівників освіти, то вони здебільшого мають доволі значний досвід участі в різних видах соціальної активності і залучають до громадської діяльності учнівську молодь. Усі вчителі визнали необхідність допомагати всім, хто потребує допомоги.

Серед основних мотивів допомоги іншим можна виділити такі:

- адресна допомога (“у нашій школі ми завжди допомагаємо нашим дітям, наприклад з ДЦП. Нещодавно ось знову збирали гроші”; “допомагаю, коли бачу, що участь дає результат”);

- контакти з ЛГБТ-спільнотою та особисте запрошення (“прийду, якщо запросить друг, подруга або друзі”);

- власна соціальна значущість, отримання подяки тут і зараз (“допомагаю, коли моя допомога важлива”; “нешасні діти більш вдячні. Благополучні діти не ловлять кожного твого слова чи погляду”);
- патріотизм (“потрібно виховувати відповідальність, патріотизм, щоб не були байдужі до власної країни. Ми завжди допомагаємо учасникам АТО, долучилися до проєкту “Будуємо Україну разом”);
- споглядання чужих страждань (“я не байдужа людина – завжди допомагаю, коли бачу, що хтось страждає”);
- жалість (“дуже шкода таких дітей; знаю, що їм допоможе і моє слово, і копійчина, й одяг я їм приносила”; “Жаль цих людей, хочу, щоб їм стало радісніше”);
- власні страхи через соціальну незахищеність, страх захворіти на невиліковну хворобу (“і дітям допомагаємо, і вчителям; нещодавно збирали гроші на одного хлопчика – рак крові, страшно. Я допомагав би усім!”);
- копіювання поведінки більшості, мода, демонстративність, створення образу благодійника (“прибрати в парку, зняти на відео, виставити на ютубі і в інстаграмі, зробити такий флешмоб”);
- соціальна активність як інструмент (“потрібно бути на одній хвилі з молоддю, бути в курсі трендів, знайти спільну мову. Ось разом і робили проєкт “Серце матері”);
- професійне реноме (“я учитель, тому готова підтримувати будь-кого; це справді потрібно”);
- приклад для дітей (“навчати власним прикладом”).

Ставлення батьків до ЛГБТ-молоді дещо відрізняється від ставлення до неї працівників освіти:

- батьки кажуть, що ЛГБТ-люди такі самі, як і інші;
- вони сприймають ЛГБТ-молодь як більш талановиту, творчу, здібну, цікаву, перспективну тощо порівняно з їхніми гетеросексуальними однолітками;
- частина батьків геїв і лесбійок не сприймають іншу частину спектра ЛГБТ-людей (наприклад, не розуміють трансгендерності, небінарності тощо);
- значна частина розмов батьків стосується усвідомлення та переживання небезпеки щодо ЛГБТ-дитини, інших дітей і себе.

Батьки ЛГБТ-дітей демонструють доволі високий рівень поінформованості щодо ЛГБТ-теми. Багато хто з них намагався розібратися, чому їхні діти такі, а тому багато читали. У їхньому сприйнятті не їхні діти становлять загрозу для суспільства, а нетолерантне суспільство є загрозою для їхніх дітей. Батьки вважають, що їхні діти мають право на створення сім'ї, народження/усиновлення дитини, заповіт/успадкування майна. Вони зазначають, що зміни в суспільстві відбудуться, коли будуть ухвалені відповідні закони.

Соціально активні батьки, які вважають себе активістами і займають відкриту позицію, істотно відрізняються від батьків-неактивістів. Батьки-активісти вважають, що потрібно “голосно” захищати права власних дітей, вимагати законодавчих змін. Батьки-неактивісти перш за все намагаються наперед розгледіти можливу небезпеку для власних дітей і для себе.

Серед мотивів соціальної активності останніх ми виокремили такі:

- прагнення, намір захистити власних дітей (“хочеться кричати, що всі рівні”; “моя дитина має право на життя”; “не хочу боятися говорити хто я”; “було страшно, але якщо не я, то хто?”);
- прагнення забезпечити права для ЛГБТ-людини на створення сім'ї, всиновлення/народження дитини, заповіт/успадкування майна;
- соціальна значущість, особисте звернення-запрошення (“якщо попросять; якщо це потрібно”; “потрібно допомагати людині”; “робити те, що корисно для суспільства і людей”);
- можливість бути частиною групи, яка тебе приймає і розуміє (“насправді Терго – як сім'я”);

- бажання висловити свою позицію (“ми маємо право висловитися щодо своєї позиції!”); “мені потрібно висловити свою думку, це внутрішнє бажання”);
- можливість вплинути на майбутнє країни і безпечно майбутнє власних дітей;
- потреба допомагати тим, хто цього потребує (“розумію, що їх кривдять, хочеться допомогти!”);
- небажання миритися з несправедливістю (“не люблю несправедливість, готова боротися з дискримінацією”; “ставляться як до другого сорту”).

Якщо порівнювати територіальну специфіку ставлення до ЛГБТ-осіб, то найвищий рівень прийняття продемонструвала Центральна Україна. Учасники інтерв'ю з Полтавської області та Києва сприймають ЛГБТ-людей більш емоційно позитивно. Найнижчий рівень толерантності очікувано виявили жителі Східної України, які впевнені, що все залежить від виховання, сім'ї, цінностей і не розуміють “як таке можна робити”.

Є суттєва різниця у ставленні до ЛГБТ-людей серед міських і сільських мешканців. Містяни виявляють вищий рівень готовності продемонструвати толерантне ставлення, піти на “Прайд” тощо. Сільські мешканці зазначають, що це небезпечно, їх можуть звільнити з роботи, не зрозуміти, піддати остракізму.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У ставленні до ЛГБТ-спільноти працівників освіти і батьків знайшли відображення тенденції, характерні для всього українського суспільства. Разом з тим слід звернути увагу на дисбаланс між емоційним і раціональним компонентами ставлення. Так, на рівні когніцій опитувані визнають, що ЛГБТ-особи – це частина нашого суспільства і повинні мати ті самі права, що й інші українці. Проте фактор дискримінації щодо ЛГБТ-осіб наразі слабо диференціюється та усвідомлюється. Учителі західних регіонів України, наприклад, заперечують наявність утисків щодо ЛГБТ-спільноти. Загалом територіальна специфіка відобразила очікуване ставлення: найвищий рівень толерантності проявляють представники Центральної України, найнижчий – Західної України.

Основна когніція та переживання батьків ЛГБТ-дітей – це, звичайно, питання безпеки їхніх дітей та сім'ї загалом. Не менш важлива тенденція – бажання бути частиною прийнятої більшості, адже в нашій країні наразі непросто вирізнятися. Ще одна важлива тенденція, яка є тлом для всього іншого, – суб'єктивне відчуття, що допомагати потрібно тим, хто найбільше страждає. На думку працівників освіти, найбільше наразі страждають діти, бездомні тварини, люди похилого віку, воїни АТО. Батьки ЛГБТ-дітей вважають, що найбільше потерпають і потребують допомоги люди похилого віку, люди, які мають проблеми зі здоров'ям, і бездомні тварини.

Утиски і дискримінацію ЛГБТ-спільноти більшість наших громадян не пов'язують із фактом порушення прав людини – таке відчуття, що “виплеснули з водою дитину”. Ком'юніті ЛГБТ+ часто звинувачують у тому, що вони “голосно страждають”, хоча насправді все не так і погано.

Що ж до обізнаності на ЛГБТ-тему, то слід звернути увагу на таку тенденцію серед працівників освіти: декларується високий рівень поінформованості, проголошується, що всі вони про “це” знають, але на противагу цим деклараціям має місце прихована, неусвідомлювана дискримінація. Батьки ЛГБТ-дітей порівняно з працівниками освіти мають більш високий рівень інформаційної компетентності

Оцінюючи соціальну активність освітян, слід наголосити, що це важливий аспект їхньої професійної ідентифікації. За суб'єктивними настановленнями, вони – флагмани, вони формують молоду особистість, впливають на дітей, вони активні (точніше, мають демонструвати соціально схвалювальну активність). Тому ця група надзвичайно чутлива щодо тих типів соціальної активності, де можуть виявитися їхня соціальна значущість і важливість. Нагадаємо, усі вчителі запевнили, що “прийдуть, візьмуть участь, зроблять” – якщо їх запросить “друг”. Ідеться, отже, про важливість особистого звернення – звернення особи, до якої вони ставляться емоційно позитивно, якій вони довіряють.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в розробленні соціально-психологічної технології підвищення толерантності українського соціуму щодо різноманітності та інакшості.

Список використаних джерел

- Кон, И. С. (1998). *Лунный свет на заре. Лики и маски однополрой любви*. Москва: Олимп; АСТ.
- Луковицкая, Е. Г. (2003). Восприятие гомосексуальности. В И. Н. Клецина (Ред.), *Практикум по гендерной психологии* (с. 415–426). Санкт-Петербург: Питер.
- Строкова, С. С. (2013). Изменение модели гомосексуальности в психодинамическом подходе (обзор зарубежных исследований). *Современная зарубежная психология*, 2(3), 81–92.
- Hatzenbuehler, M. L., McLaughlin, K. A., Keyes, M., Katie, A., Katherine, M., & Hasin, D. S. (2010). The impact of institutional discrimination on psychiatric disorders in lesbian, gay, and bisexual populations: a prospective study. *American Journal of Public Health*, 100(3), 452–459.
- Johnson, R. B., Oxendine, S., Taub, D. J., & Robertson, J. (2013). Suicide prevention for LGBT students. *New Directions for Student Services. Special Issue: Preventing College Student Suicide*, 141, 55–69.
- Kann, L., O'Malley Olsen, E., McManus, T., Kinchen, S., Chyen, D., Harris, W. A., & Wechsler, H. (2011). Sexual identity, sex of sexual contacts, and health-risk behaviors among students in grades 9–12 – Youth Risk Behavior Surveillance, Selected Sites, United States, 2001–2009. *Surveillance Summaries*, 60(SS07), 1–133.
- Ryana, W. S., Legateb, N., & Weinstein, N. (2015). Coming out as lesbian, gay, or bisexual: The lasting impact of initial disclosure experiences. *Self and Identity*, 14(5), 549–569.

References

- Hatzenbuehler, M. L., McLaughlin, K. A., Keyes, M., Katie, A., Katherine, M., & Hasin, D. S. (2010). The impact of institutional discrimination on psychiatric disorders in lesbian, gay, and bisexual populations: a prospective study. *American Journal of Public Health*, 100(3), 452–459. (in English)
- Johnson, R. B., Oxendine, S., Taub, D. J., & Robertson, J. (2013). Suicide prevention for LGBT students. *New Directions for Student Services. Special Issue: Preventing College Student Suicide*, 141, 55–69. (in English)
- Kann, L., O'Malley Olsen, E., McManus, T., Kinchen, S., Chyen, D., Harris, W. A., & Wechsler, H. (2011). Sexual identity, sex of sexual contacts, and health-risk behaviors among students in grades 9–12 – Youth Risk Behavior Surveillance, Selected Sites, United States, 2001–2009. *Surveillance Summaries*, 60(SS07), 1–133. (in English)
- Kon, I. S. (1998). *Lunnyy svet na zare. Liki i maski odnopoloy lyubvi* [Moonlight at dawn. Faces and masks of same-sex love]. Moscow: Olimp/AST. (in Russian)
- Lukovitskaya, E. G. (2003). Vospriyatiye gomoseksualnosti [Perception of homosexuality]. In I. N. Kletsina (Ed.), *Praktikum po gendernoy psikhologii* [Practical course in gender psychology] (pp.415–426). St. Petersburg: Piter. (in Russian)
- Ryana, W. S., Legateb, N., & Weinstein, N. (2015). Coming out as lesbian, gay, or bisexual: The lasting impact of initial disclosure experiences. *Self and Identity*, 14(5), 549–569. (in English)
- Strokovaya, S. S. (2013). Change of the model of homosexuality in psychodynamic approach (review of foreign literature references). *Sovremennaya zarubezhnaya psikhologiya*, 2(3), 81–92. (in Russian)

УДК 316.6.159.061.2

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).120](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).120)

Вінков Веніамін Юрійович

молодший науковий співробітник

лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-1237-0637

ven.vinkov@gmail.com

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПІДТРИМЦІ СТИГМАТИЗОВАНИХ МЕНШИН

Уточнено зміст понять “стигматизація”, “самостигматизація”, “дестигматизація”. Розглянуто стигматизацію як особливий тип соціальної взаємодії між представниками більшості, що є носіями загальноприйнятих норм, і представниками меншин як носіями стигми. Визначено, що стигматизовувана меншина – це група осіб, що характеризується ознаками (стигмою), які є неприйнятними для більшості та викликають з її боку осуд. Етнічні, культурні, вікові, гендерні, фізичні ознаки, за якими меншини відрізняються від більшої частини суспільства, можуть ставати причиною їх стигматизації. Самостигматизацію представлено як наслідок стигматизації представників меншин з боку їхнього оточення, що проявляється у сформованому негативному ставленні до них і вчиненні дій, які призводять до поглиблення їхньої ізоляції від суспільства. З’ясовано, що зворотним щодо стигматизації процесом, що має на меті відновлення прав і соціального статусу меншин, є дестигматизація. Звернено увагу на те, що важливу роль у підтримці стигматизовуваних меншин і дестигматизації відіграють громадські організації. Означено кілька напрямів роботи громадських організацій, завданням яких є подолання наслідків стигматизації: 1) надання різного роду допомоги представникам стигматизовуваних меншин, що має на меті подолання самостигматизації; 2) створення соціально-психологічних умов для забезпечення процесу дестигматизації, а саме організація груп взаємодопомоги, що мають надавати всебічну підтримку представникам стигматизовуваних меншин; 3) проведення інформаційних кампаній з участю ЗМК та різноманітних заходів, які мають змінити ставлення суспільства до вразливих верств населення, покращити їхній образ у масовій свідомості. Наголошується, що в роботі громадських організацій важливу роль відіграють волонтери, участь яких сприяє підвищенню ефективності процесу дестигматизації.

Ключові слова: стигматизація; самостигматизація; дестигматизація; підтримка; громадські організації; меншини.

Veniamin Yu. Vinkov

Junior Researcher,

Laboratory of Psychology of Masses and Communities,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ven.vinkov@gmail.com

THE ROLE OF PUBLIC ORGANIZATIONS IN SOCIO-PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF STIGMATIZED MINORITIES

Abstract. It is clarified the content of the “stigmatization”, “self-stigmatization”, “destigmatization” concepts. Stigmatization is considered as a special type of social interaction between representatives of the majority who are the carriers of accepted norms, and representatives of minorities as the stigma carriers. It is determined that a stigmatized minority is a group of persons

which is characterized by signs (stigma) that are unacceptable by the majority, and cause the condemnation. Ethnic, cultural, age, gender, and physical characteristics that differ minorities from most of society may become the reason for stigma. Self-stigmatization is considered a consequence of minorities' stigmatization by their surrounding, which manifests in the formed negative attitude towards themselves and commits actions that lead to the deepening of their isolation from society. It is defined that the reverse process of stigmatization is destigmatization, which is aimed at restoring the rights and social status of minorities. The attention is drawn to the public organizations' important role in supporting of stigmatized minorities and in their destigmatizing. There are identified the several directions of public organizations' work, the task of which is to overcome the consequences of stigmatization: (1) providing of a various types of assistance to overcome self-stigmatization among representatives of stigmatized minorities; (2) creation of socio-psychological conditions to ensure the process of destigmatization (organization of peer-to-peer support groups to make the all-round assistance for the representatives of stigmatized minorities); (3) conduction of information campaigns by means of mass media and various events, which have to change the society's attitude towards the vulnerable population and improve the image of stigmatized minorities in the mass consciousness. It is emphasized that volunteers play an important role in the work of public organizations, by helping to increase the efficiency of the destigmatization process.

Keywords: stigmatization; self-stigmatization; destigmatization; support; public organizations; minorities.

Постановка проблеми. З розвитком демократії в Україні все більшої ваги набирають різноманітні громадські організації, об'єднання, партії, метою діяльності яких є забезпечення та дотримання прав і свобод громадян. Безумовно, проблема стигми за етнічними, культурними, віковими, гендерними ознаками досі залишається актуальною для українського суспільства, хоч, можливо, і не в таких загрозливих масштабах. Водночас усе частіше набувають розголосу факти вчинення насильства щодо представників ЛГБТ-меншин через їхню сексуальну орієнтацію або факти булінгу в школі щодо тих учнів, котрі не в змозі самотійно захистити себе від своїх однолітків. Держава як інститут хоч і гарантує дотримання прав кожного громадянина, що прописано в чинному законодавстві, однак реально не завжди може надати захист усім громадянам. Тому цю прогалину намагаються "закрити" громадські організації, напрям діяльності яких загалом збігається з трендом розвитку гуманітарної і правової політики держави. Залучення громадян до громадської діяльності позитивно впливає на формування їхньої життєвої позиції, підвищує їхню спроможність спільними зусиллями розв'язувати різноманітні суспільні проблеми. Тому дослідження ролі громадських організацій у підтримці меншин, що зазнають стигматизації, виявлення проблем залучення й підготовки волонтерів і фахових спеціалістів, що могли б надавати кваліфіковану допомогу, дасть змогу в подальшому розробити технології, спрямовані на формування у громадян психологічної готовності до взаємодії з представниками стигматизованих меншин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На сьогодні проблема стигматизації досить широко представлена в науковій літературі. Найбільший досвід вивчення стигми має медицина. Це пов'язано з історією боротьби з епідеміями таких невиліковних у період середньовіччя хвороб, як чума, холера, туберкульоз, коли єдиним способом убезпечення від епідемій були карантин та ізоляція хворих від оточення, навішування ярликів, що допомагало розпізнавати небезпеку. Поява у XX ст. такого нового вірусу, як ВІЛ, призвела до яскраво вираженої стигматизації хворих із цим діагнозом. Наразі дослідження стигматизації активно проводяться по всьому світу (Иванюшкин, 2010; Хрянин и др., 2019). У психіатрії звертають увагу на проблему стигматизації осіб, що мають психічні розлади (Бовина, & Якушенко, 2015; Косенко, Красильников, Косенко, & Агеев, 2015; Руженкова, Руженков, Пономаренко, & Чурносова, 2017).

Проте стигматизація не обмежується тільки особами, що є носіями невиліковних фізичних або психічних хвороб, а й поширюється на інші соціальні групи, що суттєво відрізняються від більшості людей за етнічними, культурними, віковими, гендерними ознаками. В історії людства чимало трагічних прикладів, коли сумніву піддавалося існування

цілих народів, таких як роми, євреї, українці, кримські татари, бо, на переконання панівної верхівки, ці народи не мають підстав для існування в майбутньому. Або згадаймо знищення представників певних соціальних груп, полювання на відьом у середньовіччі в Західній і Центральній Європі, або переслідування гугенотів як релігійної групи вірян, що становила, як вважали тоді, загрозу для представників католицького світу. Тому предметом дослідницької уваги часто стає власне соціальний аспект стигматизації, де соціальні ознаки відіграють головну роль у появі стигми (Бовина, & Бовин, 2013а; 2013б; Елсуков, 2014; Мамедов, & Липай, 2011).

Мета статті – з'ясувати роль громадських організацій у підтримці меншин, що зазнають стигматизації, та визначити напрямки роботи громадських організацій щодо надання допомоги таким меншинам.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під стигматизацією в сучасній психології розуміють процес приписування особам на основі певних їхніх особливостей (як фізичних, так і інших), що можуть бути пов'язані з певними соціальними групами, тих ознак, що насправді не є характерними для них, і вироблення на основі цих особливостей певного ставлення, зазвичай негативного.

Термін “стигматизація” походить від грецького слова “стигма”, що означає відмітку або знак, якими позначали різні предмети. У рабовласницькому суспільстві стигмою мітили (таврували) людей, що втратили з певних причин свою свободу, і цей знак втілював у собі статус раба, який зневажали вільні греки (Гофман, 1963).

Стигма – це риса або ознака особи, яка визначається іншими як неприйнятна, негативна, неприємна (Кнуф, & Эпов, 2006а). Стигматизовувана група – це група людей, що характеризується ознакою (стигмою), що є неприйнятною для більшості. А. Кнуф і Л. Епов виділяють три умови для появи стигматизованої групи: 1) вона має бути меншістю, 2) вирізнятися наявністю неприйнятних ознак, 3) з боку більшості мають бути застосовані щодо меншості дії, що утискають її права. Проте не завжди ці умови є визначальними, аби меншість стала стигматизованою. Проблеми для меншості з'являються тоді, коли представники більшості починають приписувати їй ті риси, що для неї не є характерними, і на основі своїх припущень здійснювати дії, що мають на меті принизити або покарати меншість, а не інтегрувати її в суспільство.

І. Гофман (1963) виділяє три типи стигми:

- стигма тілесних вад, пов'язана з наслідками певних захворювань;
- недоліки індивідуального характеру як результат нездатності контролювати власні дії, стримувати свої пристрасті, що призводить до неприйнятних форм поведінки;
- родова стигма, що передається з покоління в покоління і пов'язана з расою, національністю, релігією тощо.

А. Мамедов і Т. Липай (2011) соціальну стигматизацію пов'язують з рівнем розвитку моральної сфери як окремої особи, так і суспільства в цілому. Прояви цього явища свідчать про низький рівень моральної самосвідомості, втрату почуття гідності, честі, співчуття, обов'язку, сумління, які є основними регуляторами взаємин. Несхожість представників певних меншин на більшу частину суспільства, що проявляється у своєрідному способі мислення, поведінці, є підставою для більшості навішувати ярлики, формувати стигму.

Стигматизацію можна розглядати як особливий тип взаємодії між представниками більшості, що є носіями загальноприйнятих норм, і представниками меншості, що за певних обставин порушують ці норми і викликають осуд з боку більшості. Порушення норм спричинює неоднозначну реакцію з боку більшості і залежить від належності меншості до певної соціальної групи. З боку більшості реакцією може бути страх, що трансформується в агресію щодо меншості та прагнення до вчинення певних дій щодо неї. Стигматизація – це результат застосування санкцій з боку суспільства, що має на меті повернути представників меншості до більшості, зробити їх схожими на більшість. Залежно від реакції меншості за нею закріплюються різні соціальні ролі. Нав'язування певних загальноприйнятих правил шляхом заборон та обмежень, щоб меншини набули загальноприйнятих рис, призводить до

появи опору з боку цих меншин, якщо вони відчують у собі силу, або ж до уникнення контактів з більшістю, якщо вони відчують брак сил, аби протистояти цій більшості. Тому замість інтеграції результатом такого впливу більшості стають, навпаки, ізоляція меншини і дезінтеграція суспільства.

Стигматизація, як результат втрати соціального статусу або символічного капіталу, відображає рівень володіння різними формами капіталу, що є ресурсом для оточення. Символічний капітал демонструє, що особа уособлює риси успішності, а його брак – ознаки неуспіху, аутсайдерства. Негативна реакція оточення щодо осіб, які не володіють символічним капіталом, а отже не мають соціального статусу, набуває агресивних форм тоді, коли це оточення схильне до самоствердження за рахунок іншого.

Особі достатньо мати ознаки меншості для того, аби її було піддано стигматизації. У деяких представників більшості складається хибна думка, що вони мають право виносити присуд щодо тих, чия поведінка не вписується в загальноприйняті уявлення; вони прагнуть переробити їх і намагаються застосовувати щодо них санкції, які мають змусити їх бути як більшість. За цим криється нерозуміння й спрощене бачення проблем меншості. Для деякої частини більшості стає привабливою думка про те, що становище меншості має залишатися тим самим, яким воно було й досі.

Проте за цим можуть критися дві тенденції, одна з яких – що меншість у своїх рисах має залишатися такою самою, як і раніше, а більшість повинна змиритися з нею. За цією тенденцією приховуються співчуття та емпатія, на основі яких формується толерантність до несхожих на себе людей, відбувається певною мірою ідентифікація себе з меншістю внаслідок проникнення в її проблеми.

Друга тенденція полягає в прагненні закріпити становище меншості задля задоволення своєї потреби в самоствердженні й домінуванні. Особам, що піддаються стигматизації, відводиться певна роль, якої вони мають дотримуватися і відхід від неї викликає зустрічні санкції. Проте на відміну від санкцій, які змушують людину дотримуватися загальноприйнятих правил і ролей, яких тримається більшість, санкції щодо стигматизовуваних меншин спрямовані на закріплення за ними тих ролей, що мають на меті приниження людини, а не повернення її до соціуму. Будь-які прагнення вирватися з цього принизливого становища будуть наштовхуватися на придушення й утиски з боку оточення.

Характерною рисою тих, хто піддає стигматизації меншини, є егоцентричність. Ця частина суспільства вірить у те, що їхня думка є правильною і більшість суспільства думає так само, як і вони. Це вселяє в них упевненість, що вони мають право чинити із стигматизовуваною меншиною так, як би, на їхню думку, вчинила більшість. Тому все, що ця частина зробить, вона вважатиме правильним. Щоб підтвердити свою позицію, представники цієї частини посилаються на певні положення або вибірково використовують факти як з наукових, так і псевдонаукових джерел, вислови людей, що здобули авторитет у суспільстві, спираються на традиції, яких дотримується певна частина суспільства.

Дослідники стигматизації зазначають, що більшість, стикаючись із тими, хто не відповідає загальноприйнятим нормам і правилам, переживає такі емоції, як гнів, страх, роздратування, відраза, що в підсумку призводить до агресії (Гофман, 1963; Кнуф, & Эпов, 2006а). За І. Гофманом, в основі стигматизації лежить механізм опанування людиною свого страху, коли їй доводиться зустрічатися з тими, хто має ознаки, що відрізняються від прийнятої в суспільстві норми. А. Кнуф і Л. Епов (2006а) говорять про те, що страх більшості перед стигматизовуваними меншинами трансформується в агресію і підштовхує їх до соціальної ізоляції цих меншин.

Наслідком цієї агресії для меншин, що зазнають стигматизації, крім негативного ставлення з боку більшості, стає переживання негативних емоційних станів і закріплення негативних форм поведінки, що викликають згодом інші типи реакцій з боку їхнього оточення, справляючи негативний вплив і на самі меншини. Ці негативні форми поведінки представників стигматизовуваних меншин щодо самих себе називають самостигматизацією. Вона проявляється у виробленні ставлення до себе на основі засвоєного ставлення оточення

до них і вчинення дій, що призводять до поглиблення ізоляції від суспільства. Самостигматизація є кінцевим наслідком стигматизації, коли негативне ставлення до самого себе стає засобом підтримки власної ідентичності, хоч і негативної. Така форма деформованої ідентичності призводить до самообмеження у своїх прагненнях, самоізоляції від оточення та вкорінення переконаності у власній нікчемності. Життєва позиція такої людини проявляється у відмові від прагнення щось змінювати у своєму житті, знеціненні своїх прав та униканні неоднозначних ситуацій у своєму житті, що викликають тривогу.

Отже, явище стигматизації належить розглядати як одну із форм соціальної взаємодії меншин, що зазнають засудження та утисків з боку представників певної частини суспільства. Підґрунтям для таких дій є переконаність у тому, що ця частина має право від імені більшості застосовувати певні дії щодо меншості. Наслідком таких дій стає самостигматизація меншин як результат тривалої дії стигматизації.

Зворотним щодо стигматизації процесом, що має на меті відновлення прав і соціального статусу представників меншин, є дестигматизація. Дія стигматизації пов'язана зі стереотипами та упередженнями щодо осіб, які мають неприйнятні для більшості ознаки. Тому способом послаблення дії стигми має бути індивідуалізація особи, що є носієм атрибуту стигми, а ініціювання вироблення у більшості нового бачення представників меншин, формування нового уявлення про них має відбуватися через комунікацію (Бовина, & Бовин, 2013б). А. Кнуф і Л. Епов вважають, що дестигматизації можна досягти шляхом застосування цілеспрямованих технологій, що мають впливати як на окрему особу, що піддавалася стигматизації, так і на її оточення, що здійснювало такий вплив. Серед інших чинників, що суттєво можуть впливати на становище стигматизовуваних меншин, дослідники виокремлюють деінституалізацію, підвищення рівня суспільної толерантності, антистигматизаційні кампанії, подолання самостигматизації, створення груп самопомоги, підтримку громадських організацій, професійну допомогу, реалізацію психоосвітніх програм, психотерапевтичне зниження стигматизації, ефективне функціонування робочих команд, використання можливостей офіційної психіатрії (Кнуф, & Эпов, 2006б).

Отже, узагальнюючи вищесказане, можна стверджувати, що допомога стигматизовуваним меншинам має охоплювати кілька напрямів роботи, серед яких:

1. Робота безпосередньо з представниками стигматизовуваних меншин, що має на меті подолання самостигматизації як сукупності дій щодо самих себе та наслідків стигматизації з боку оточення. Цей напрям залежно від складності проблеми, з якою стикаються представники меншин, базується на різних за своєю метою програмах. Відповідно до них можуть надаватися різні види допомоги:

- психологічна, завданням якої є поліпшення ставлення до себе і до світу загалом, покращення психоемоційного стану, налагодження взаємин з оточенням, адаптація тощо;
- професійна, пов'язана з професійним самовизначенням і самореалізацією, здійсненням супроводу під час пошуку нової роботи та адаптації до неї тощо;
- юридична, завдяки якій представники меншин можуть дізнатися про свої права і свободи, про соціальний захист з боку держави.

2. Створення соціально-психологічних умов для забезпечення процесу дестигматизації, що полягає в організації роботи різного роду фахівців, які можуть надати всебічну підтримку представникам стигматизовуваних меншин. Особи, що потерпають від стигматизації, особливо потребують підтримки з боку найближчого оточення. Брак такої підтримки можуть частково компенсувати громадські організації та уповноважені державні органи влади у вигляді сімейних служб, центрів допомоги, фахівці яких можуть надати в разі потреби кваліфіковану допомогу. Крім цих фахівців, суттєву підтримку можуть надати також особи, які мають успішний життєвий досвід подолання наслідків стигматизації, що може стати ресурсом для стигматизовуваної меншини. Забезпечення умов дестигматизації покладається також на самих представників стигматизовуваних меншин. Ідеться про формування груп психологічної підтримки і взаємодопомоги, де кожний учасник зможе поділитися своїм досвідом долання проблеми і знайти потрібне розв'язання для себе в досвіді інших.

3. Інформаційні кампанії в ЗМК та різноманітні масові заходи, що мають на меті змінити ставлення суспільства до вразливих верств населення, поліпшити їхній образ у масовій свідомості, прищепити толерантність до інакшості.

Ефективність процесу дестигматизації меншин значною мірою залежить від діяльності громадських організацій, що беруть на себе забезпечення їхніх прав, коли держава з тих чи інших причин не в змозі повною мірою виконувати покладені на неї обов'язки.

Є. Пожидаєв (2007) вважає, що державі вигідно співпрацювати з громадськими організаціями з кількох причин:

- більшість цих організацій створюють для розв'язання тих же проблем, що стоять і перед державними та муніципальними органами;
- у деяких випадках дії цих організацій є більш успішними і більш економічними, ніж дії державних установ;
- функціонування неурядових організацій впливає на розроблення матеріалів державними інституціями.

Громадські організації, вивчаючи й озвучуючи суспільні потреби, пропонуючи державним інститутам нові ідеї, варіанти дій, відіграють стратегічно важливу роль у формуванні сучасного громадянського суспільства в Україні, у становленні демократії, захисті прав і свобод громадян. Громадські організації об'єднують людей, що прагнуть займати активну життєву позицію в суспільстві, шляхом залучення до громадської діяльності.

Громадська діяльність, за визначенням О. Чолій (2010), це сукупність дій із забезпечення інтересів людей як членів певної громади чи громадського об'єднання. О. Кін (2016) трактує таку діяльність як діяльність громадян, що здійснюється ними добровільно і безкорисливо, відповідно до їхніх потреб та інтересів, індивідуально або колективно на основі вільного та усвідомленого вибору на користь третіх осіб або суспільства в цілому і спрямована на збереження й зміцнення гуманістичних цінностей, розв'язання актуальних соціальних проблем, сприяння особистісному розвитку та вдосконаленню соціуму.

Залежно від того, які інтереси або права прагнуть забезпечити для себе представники певної спільноти, будуть суттєво різнитися й цілі організації, до яких звертаються ці представники. Крім проблем, які можна розв'язати тільки в юридичній площині, трапляються й складні життєві обставини, в яких опиняються представники цілих меншин, коли важливу роль відіграє психологічна робота. До таких обставин належить віднести стигматизацію певної соціальної групи з боку оточення.

Залежно від пріоритетності надання психологічної допомоги різним суб'єктам у громадській організації можна виділити дві моделі психологічної служби: екстремальну, де представникам стигматизовуваних меншин надається невідкладна допомога, і стабільну, що має на меті поступову і планову роботу з тими, хто потребує допомоги (Кияшко, & Мозолева, 2013). У другому випадку цей різновид допомоги потрібний, крім представників стигматизовуваних меншин, ще й колективу самої громадської організації, що дасть змогу поліпшити соціально-психологічний клімат у ній, підвищити ефективність її діяльності. У такому випадку сама організація стає інструментом психологічної допомоги, адже для стигматизовуваних осіб та особливо для тих, хто зазнав дискримінації, важливим є пошук підтримки серед оточення, а прийняття колективом громадської організації представників меншин такими, якими вони є, без засудження і докорів, має позитивний психологічний ефект (покращення ставлення до самого себе, відновлення довіри до людей, віднайдення потрібного рішення у своїй життєвій ситуації, набуття нового життєвого досвіду тощо). Коли колектив громадської організації стає референтною групою для представників меншин, яким надається підтримка, це сприяє набуттю нового досвіду, яким ділиться цей колектив.

Крім спеціалістів, які роблять свій внесок у забезпечення прав і свобод стигматизовуваних меншин, не менш важливу роль відіграють волонтери, котрі значною мірою підвищують цінність роботи громадської організації для представників цих меншин. З огляду на вимоги часу постає потреба в розробленні технологій розвитку компетентності співробітників і волонтерів громадських організацій, формуванні у них психологічної

готовності до взаємодії з представниками стигматизованих меншин, що сприятиме ефективному розв'язанню проблем останніх.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, роль громадських організацій у підтримці меншин, що зазнають стигматизації, полягає в проведенні роботи за кількома напрямками: робота безпосередньо з представниками стигматизованих меншин, що має на меті подолання самостигматизації як сукупності дій щодо самих себе та наслідків стигматизації з боку оточення; створення соціально-психологічних умов для забезпечення процесу дестигматизації, що полягає в організації роботи різного роду фахівців і груп взаємодопомоги, здатних надати всебічну підтримку представникам стигматизованих меншин; інформаційні кампанії в ЗМК та різноманітні масові заходи, що мають на меті змінити ставлення суспільства до вразливих верств населення, покращити їхній образ у масовій свідомості. Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні технологій формування психологічної готовності до взаємодії з представниками стигматизованих меншин як у різного роду спеціалістів, так і у волонтерів, залучених до громадської діяльності.

Список використаних джерел

- Бовина, И. Б., & Бовин, Б. Г. (2013). Стигматизация: социально-психологические аспекты (Ч. 1). *Психология и право*, 3, 1–10.
- Бовина, И. Б., & Бовин, Б. Г. (2013). Стигматизация: социально-психологические аспекты (Ч. 2). *Психология и право*, 4, 1–12.
- Бовина, И. Б., & Якушенко, А. В. (2015). Стигматизация психически больных людей и борьба с ней: социально-психологическое измерение проблемы. *Вестник РУДН. Серия "Педагогика и психология"*, 2, 14–23.
- Гофман, И. (1963). Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью. Взято из https://www.hse.ru/data/2011/11/15/1272895702/Goffman_stigma.pdf
- Елсуков, А. Н. (2014). Стигматизация как средство омассовления информации. *Социологические исследования*, 2, 3–10.
- Иванюшкин, А. Я. (2010). Стигма как "вторая болезнь": исторический контекст. *Российский психиатрический журнал*, 1, 36–41.
- Кияшко, Л. О., & Мозолева, Г. О. (2013). Система психологічного супроводу та підтримки молодіжних громадських організацій. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 14, 125–134.
- Кін, О. М. (2016). Науково-теоретична характеристика проблеми громадської діяльності студентської молоді. *Теорія та методика навчання та виховання*, 39, 80–89.
- Кнуф, А., & Эпов, Л. Ю. (2006а). Стигма: теория и практика. *Знание. Понимание. Умение*, 2, 149–153.
- Кнуф, А., & Эпов, Л. Ю. (2006б). Стигма: теория и практика. *Знание. Понимание. Умение*, 3, 116–122.
- Косенко, Н. А., Красильников, Г. Т., Косенко, В. Г., & Агеев, М. И. (2015). Истоки психиатрической стигматизации и ее перспективы. *Кубанский научный медицинский вестник*, 3 (152), 58–61.
- Мамедов, А. К., & Липай, Т. П. (2011). Социальная стигматизация: генезис и детерминанты становления. *Социологический альманах*, 2, 128–137.
- Пожидаев, С. О. (2007). Неурядові організації у суспільно-політичному житті України: межі участі та пріоритети діяльності. *Стратегічні пріоритети*, 4 (5), 19–26.
- Руженкова, В. В., Руженков, В. А., Пономаренко, А. О., & Чурносова, О. И. (2017). Сравнительные характеристики отношения студентов медиков старших курсов к лицам с психическими расстройствами и к пациентам с суицидальным поведением. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Медицина. Фармация*, Вып. 38, № 12 (261), с. 63–71.
- Хрянин, А. А., Решетников, О. В., Бочарова, В. К., Шпикс, Т. А., Русских, М. В., Евстропов, А. Н., & Маринкин, И. О. (2019). Стигма и дискриминация в отношении людей, живущих с ВИЧ: взгляд студентов-медиков. *Journal of Siberian Medical Sciences*, 1, 78–87.

Чолій, С. (2010). Громадська діяльність у структурі соціальної активності особистості. *Соціальна психологія*, 1, 51–62.

References

- Bovina, I. B., & Bovin, B. G. (2013a). Stigmatizatsiya: sotsialno-psikhologicheskiye aspekty. Chast 1 [Stigmatization: the socio-psychological aspects. Part 1]. *Psychology and Law*, 3, 1–10. (in Russian)
- Bovina, I. B., & Bovin, B. G. (2013b). Stigmatizatsiya: sotsialno-psikhologicheskiye aspekty. Chast 2 [Stigmatization: the socio-psychological aspects. Part 2]. *Psychology and Law*, 4, 1–12. (in Russian)
- Bovina, I. B., & Yakushenko, A. V. (2015). Stigmatizatsiya psikhicheski bolnykh lyudey i borba s ney: sotsialno-psikhologicheskoye izmereniye problemy [Stigmatisation of Mentally Ill People and Their Destigmatisation: Social-Psychological Dimension]. *RUDN Journal of Psychology and Pedagogics*, 2, 14–23. (in Russian)
- Czoli, S. (2010). Hromadska diialnist u strukturi sotsialnoi aktyvnosti osobystosti [Activism in the Structure of Social Activity of the Individual]. *Social Psychology*, 1, 51–62. (in Ukrainian)
- Elsukov, A. I. (2014). Stigmatizatsiya kak sredstvo omassovleniya informatsii [Stigmatization as a means for information massification]. *Sociological Studies*, 2, 3–10. (in Russian)
- Goffman, I. (1963). *Stigma: Zametki ob upravlenii isporchennoy identichnostyu* [Stigma: notes on the management of spoiled identity]. N.Y.: Prentice – Hall. Retrieved from https://www.hse.ru/data/2011/11/15/1272895702/Goffman_stigma.pdf. (in Russian)
- Ivanyushkin, A. Ya. (2010). Stigma kak “vtoraya bolezni”: istoricheskiy kontekst [Stigma as a “second illness”: a historical context]. *Russian Journal of Psychiatry*, 1, 36–41. (in Russian)
- Khryanin, A. A., Reshetnikov, O. V., Bocharova, V. K., Shpiks, T. A., Russkikh, M. V., Evstropov, A. N., & Marinkin, I. O. (2019). Stigma i diskriminatsiya v otnoshenii lyudey, zhivuschikh s VICH: vzglyad studentov-medikov [Stigma and Discrimination against People Living with HIV: the View of Medical Students]. *Journal of Siberian Medical Sciences*, 1, 78–87. (in Russian)
- Kin, O. M. (2016). Naukovo-teoretychna kharakterystyka problemy hromadskoi diialnosti studentskoi molodi [Scientific-Theoretical Characteristics of the Problem of Student Youth’s Civic Activity]. *Theory and methods of training and education*, 39, 80–89. (in Ukrainian)
- Knuf, A., & Epov, L. Yu. (2006a). Stigma: teoriya i praktika [Stigma: Theory and Practice]. *Knowledge. Understanding. Skill*, 2, 149–153. (in Russian)
- Knuf, A., & Epov, L. Yu. (2006b). Stigma: teoriya i praktika [Stigma: Theory and Practice]. *Knowledge. Understanding. Skill*, 3, 116–122. (in Russian)
- Kosenko, N. A., Krasilnikov, G. T., Kosenko, V. G., & Ageev, M. I. (2015). Istoki psihiatricheskoy stigmatizatsii i eye perspektivy [Origins of Psychiatric Stigma and Its Prospects]. *Kuban Scientific Medical Bulletin*, 3 (152), 58–61. (in Russian)
- Kyiasheko L. O., & Mozoleva, G. O. (2013). Systema psikhologichnoho suprovodu ta pidtrymky molodizhnykh hromadskykh orhanizatsii [System of psychological support of youth NGOs]. *Problemy politychnoi psikhologii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy*, 14, 125–134. (in Ukrainian)
- Mamedov, A. K., & Lipay, T. P. (2011). Sotsialnaya stigmatizatsiya: genesis i determinanty stanovleniya [Social Stigmatization: Genesis and Formation Determinants]. *Almanac of the Sociological*, 2, 128–137. (in Russian)
- Pozhidayev, E. O. (2007). Neuriadovi orhanizatsii u suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy: mezhi uchasti ta priorityety diialnosti [NGOs in social and political life Ukraine: Scope and Participation Priorities]. *Strategic Priorities*, 4 (5), 19–26. (in Ukrainian)
- Ruzhenkova, V. V., Ruzhenkov, V. A., Ponomarenko, A. O., & Churnosova, O. I. (2017). Sravnitelnyye kharakteristiki otnosheniya studentov medikov starshikh kursov k litsam s psikhicheskimi rassroystvami i k patsientam s suitsidalnyim povedeniem [Comparative Analysis of Senior Medical Students’ Attitude Toward Mentally Deranged Persons and Patients with Suicidal Behavior]. *Belgorod State University Scientific Bulletin. Medicine. Pharmacy*, vol. 38, № 12 (261), pp. 63–71. (in Russian)

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

УДК 316.6: [159.922]-057.75

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).121](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).121)

Лигомина Тетяна Анатоліївна

аспірантка кафедри практичної психології,

Інститут людини Київського університету імені Бориса Грінченка,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-8476-8938

t.lyhomyna@kubg.edu.ua

СЕМАНТИЧНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПОНЯТТЯ “СУЧАСНИЙ ПСИХОЛОГ” У СПРИЙНЯТТІ ПЕДАГОГІВ І БАТЬКІВ

Висвітлюється проблематика розуміння та розроблення понять “імідж”, “імідж психолога”, “образ психолога”. Звертається увага на те, що в сучасній соціально-психологічній літературі немає єдиного підходу до розуміння та визначення поняття “імідж”. Акцентовано проблему браку ґрунтовних досліджень іміджу практичного психолога в умовах професійної діяльності. Розглянуто особливості формування професійного іміджу загалом та іміджу практичного психолога зокрема. З’ясовано, що професійний імідж психолога будується на підставі знань про образ ідеального (в очах реципієнтів) психолога. Проаналізовано роботи, в яких розглядається формування іміджу практичного психолога у свідомості різних соціальних груп. Як основний інструмент дослідження значеннєвої характеристики образу психолога використано метод психосемантики – метод семантичного диференціала. Образ психолога досліджувався на прикладі представників певних соціальних груп, а саме педагогічних працівників та батьків учнів закладів загальної середньої освіти і вихованців закладів дошкільної освіти м. Києва та Київської обл. Наведено результати експериментального дослідження, у якому взяли участь 125 осіб. Дослідження змістового аспекту образу психолога дало змогу виділити й описати характерні особливості семантичної диференціації педагогічними працівниками та батьками учнів/вихованців закладів освіти ключового поняття – “сучасний психолог”. Виявлено загальну тенденцію позитивного оцінювання образу психолога. На підставі факторного аналізу визначено особливості оцінювання сучасного психолога його потенційними клієнтами.

Ключові слова: імідж; імідж психолога; семантичний диференціал; психосемантика; сучасний психолог.

Tetiana A. Lyhomyna

Ph.D. student of the Chair of Practical Psychology,

Institute of Human Sciences, Borys Hrinchenko Kyiv University,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-8476-8938

t.lyhomyna@kubg.edu.ua

SEMANTIC DIFFERENTIATION OF THE “MODERN PSYCHOLOGIST” CONCEPT IN THE PERCEPTION OF TEACHERS AND PARENTS

Abstract. There are revealed the problems of understanding and developing the concepts of “image”, and “image of psychologist”. Attention is drawn to the lack of a unified approach and a single definition of the “image” concept in contemporary socio-psychological literature. It is

highlighted the problem of the lack of thorough researches on the image of a practical psychologist in the context of professional activity. There are overviewed the features of the creation of a professional image in general and the image of practicing psychologists in particular. It is determined that the professional image of the psychologist is based on knowledge of the image of the ideal psychologist in the eyes of the recipient. There are analyzed the studies on the image of a practicing psychologist in the minds of different social groups. As the main tool for studying the meaning characteristic of the psychologist's image, the method of the semantic differential was used. The psychologist's image was researched on the example of various social groups, namely, pedagogical workers, and parents of students of secondary schools and pupils of the kindergartens in Kyiv and the region. It is shown the results of the experimental study, in which 125 people have participated. The study of the meaning aspect of the psychologist's image made possible to identify and describe the semantic differentiation characteristics of the key concept "modern psychologist" by pedagogical workers and parents of students/pupils of educational institutions. It is revealed the general tendency of positive assessment of psychologist's image. On the basis of factor analysis, the features of the evaluation of the modern psychologist in the eyes of his potential clients are determined.

Keywords: image; image of psychologist; semantic differential; psychosemantics; modern psychologist.

Постановка проблеми. В оновленні освіти особлива роль належить психологічній службі. Перед практичним психологом закладу освіти стоять складні завдання: сприяти індивідуальному розвитку кожного вихованця та його підготовці до самостійного свідомого життя, допомогти дитині з вибором професії, беручи до уваги її ціннісні орієнтації, здібності, життєві плани і можливості. Психолог має вчасно надати психологічну допомогу, бути організатором психологічної просвіти серед колег-педагогів, батьків та учнів, реалізовувати психологічну складову під час підготовки різноманітних виховних заходів, згуртовувати навколо себе психологів-однодумців тощо. Професійна позиція психолога багато в чому визначає успішність та ефективність життєдіяльності групи, психологічний клімат і міжособові стосунки в колективі. Саме психолог здатний впливати на процеси самоорганізації колективу, зближувати особистісні та колективні інтереси членів групи, відображати інтереси й потреби колективу в зовнішній взаємодії. Щоб успішно справлятися з професійними завданнями, важливо бути достатньо авторитетним, справляти враження людини, яка здатна повести за собою і якій можна довіряти.

Багатовекторність професійної діяльності спонукає практичних психологів закладів освіти до постійного пошуку ефективних технологій удосконалення власної професійної діяльності і формування привабливого професійного іміджу як умови покращення професійних результатів. Затребуваність споживачами послуг певних професійних якостей вимагає від практичного психолога, аби він постійно коректував власний професійний імідж та збагачував його надбаннями, що в кінцевому підсумку сприяє підвищенню ефективності професійної діяльності. Потреба нарощування своєї професійної спроможності, і в тому числі управління власним професійним іміджем, набуває особливої гостроти в переломні моменти реформування освітньої галузі.

У зв'язку з цим актуалізується роль нової галузі теоретичного і прикладного знання – іміджології. Об'єктивними умовами її актуалізації в сучасному суспільстві є нерозробленість основних умов і закономірностей, засобів і методів формування іміджу, його структурних компонентів.

Щоб сформувати власний професійний імідж, психологу потрібно розуміти, як його сприймає оточення – колеги, батьки, адміністрація. Наше дослідження покликане проаналізувати образ психолога в очах його потенційних клієнтів, що дає психологу змогу більш ефективно формувати власний професійний імідж.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Імідж фахівців різноманітного профілю досліджувало багато науковців, зокрема Г. Андреева, Ю. Дзядевич, І. Ніколаеску, О. Панасюк, О. Попова, І. Симонова, В. Шепель та ін. Спільним у визначенні іміджу зазначеними авторами є погляд на імідж як на емоційно забарвлений образ сприйняття, що складається у свідомості людей щодо конкретної особи і спонукає до певної соціальної поведінки.

У доробку зарубіжних авторів можна виокремити наукові розвідки П. Берда, М. Спіллейн, Б. Швальбе, які пов'язують імідж насамперед із зовнішнім виглядом людини. У галузі корпоративного іміджу акцент робиться на сприйнятті компанії чи її товарів суспільством (Ф. Котлер, М. Мескон, Ф. Хедоур). Дехто з авторів звертає увагу на те, що категорія іміджу відрізняється від традиційного для психології трактування образу як такого і належить до сфери соціального пізнання (О. Донцов, А. Калюжний, О. Ковальова, О. Перелигіна та ін.).

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Наразі публікації щодо іміджу психолога більшою мірою відображають дослідження професійного іміджу студентів-психологів (Л. Зотова, А. Кривцова, О. Купріна, Ю. Нетесана, С. Салманова, Л. Новікта та ін.). Утім, відомо, що на етапі професійного навчання формування іміджу майбутнього спеціаліста лише розпочинається, тоді як в умовах професійної діяльності з'являються безмежні можливості для його розширення, поглиблення, деталізації. Імідж практичного психолога освітнього закладу значною мірою визначає ефективність його взаємодії з учасниками освітнього процесу, є важливою умовою побудови довірливих взаємин, допомагає визначати вектори власного професійного розвитку (В. Бозаджієв, А. Калюжний, М. Кузьміна).

Незважаючи на значний прогрес у наукових дослідженнях проблеми іміджу, вивчення питання професійного іміджу, і зокрема професійного іміджу практичного психолога, перебуває лише на початкових етапах і потребує належної уваги. Наразі мається на увазі вивчення значення смислів, якими наповнюють образ психолога його потенційні клієнти – батьки та педагоги.

Мета статті – визначити особливості семантичної диференціації поняття “сучасний психолог” педагогами та батьками учнів/вихованців закладів освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Імідж професіонала має два складники: уявлення професіонала про себе і уявлення про нього з боку оточення. Так само формується і професійний імідж психолога. Спочатку практичний психолог пізнає для себе образ ідеального психолога, який є у суспільстві, шляхом безпосереднього сприйняття або з інших джерел (думки колег, інших людей, література, ЗМІ тощо). Цей образ немовби застигає в психіці фахівця; далі в процесі професійної діяльності відбувається співвіднесення образу психолога-професіонала з власною системою цінностей, особистісними особливостями, формується уявлення про себе як про фахівця. Починають діяти певні соціально-психологічні механізми, такі як атрибуція, стереотипізація, генералізація настановлення, механізм когнітивного дисонансу, навіювання. З часом відбувається ревізія і корекція власних особистісних рис характеру, професійних якостей та акцентується увага на індивідуальних яскравих позитивних сторонах. Психолог “програє” окремі елементи бажаного іміджу та намагається використовувати ці елементи у своїй професійній діяльності, тобто відбувається “вживання” в образ. І завершальний етап – це формування практичним психологом уже власного позитивного іміджу (Лигоміна, 2018).

Уявлення оточення про професіонала багато в чому пов'язане з образом конкретних людей і їхньою професійною біографією, певними професійними цінностями. Проте основним джерелом інформації про професії та професіоналів є засоби масової інформації, інтернет і кінематограф. Вважаємо, що в суспільній свідомості існує певний стереотипний образ психолога, більш-менш усталений, сформований, найімовірніше, під впливом засобів масової комунікації, які й роблять досвід багатьох людей ідентичним.

Один із цікавих напрямів дослідження професії психолога представлений у працях В. Бозаджієва (2009), який проаналізував формування іміджу практичного психолога в різних соціальних групах. Дослідник розглядає той набір професійних, поведінкових та інших характеристик психолога, завдяки яким створюється імідж психолога-консультанта у свідомості людей. Відзначимо також доробок О. Донцова і Г. Белокрилової (Донцов, 1999) та Н. Шаньгіної (2007), де аналізуються уявлення про психолога в студентському середовищі.

Предметом нашого дослідження став образ психолога у свідомості представників певних соціальних груп, а саме педагогічних працівників та батьків учнів закладів загальної середньої освіти і вихованців закладів дошкільної освіти м. Києва та Київської обл. В експериментальному дослідженні взяли участь 125 осіб (21 респондент – чоловічої статі, 104 – жіночої). Вік респондентів – від 26 до 69 років. У ході дослідження було виділено дві групи досліджуваних: педагогічні працівники (серед яких були також представники адміністрації закладів освіти) – 83 особи, і батьки учнів/вихованців – 42 особи.

За основний інструмент дослідження значеннєвих характеристик образу психолога було обрано метод психосемантики, презентований у нашому дослідженні методикою семантичного диференціала. Семантичний диференціал як процедура аналізу психосемантики значень належить до методів латентного аналізу, тобто це процедура виявлення прихованих змінних (ознак), а також внутрішньої структури зв'язків між ними. Ч. Осгуд запропонував і розробив метод семантичного диференціала для психосоматичного аналізу особистісного смислоутворення.

Метод семантичного диференціала спрямований не тільки на пошук семантичного простору й аналіз покладених у його основу факторів, а й на вивчення взаємного розташування об'єктів у цьому просторі, тобто розбіжностей у сприйманні цих об'єктів респондентом. Обраний метод дає змогу знаходити усереднені показники, виділяти типи людей, що мають схоже сприймання розглянутого об'єкта. Застосування цього методу забезпечує належною мірою строгу формалізацію експерименту, що дає змогу одержати більш-менш адекватну інформацію про досить тонкі психологічні структури свідомості (Василькевич, 2009).

Семантичний диференціал використовується як комбінація методу контрольованих асоціацій і процедури шкалювання. Для диференціювання пропонувалося поняття (декілька понять), а також біполярні шкали, задані прикметниками. Респондент мав дати оцінку диференційованому об'єктові за кожною із запропонованих біполярних семибальних шкал. У відповідь на слово в респондента виникала певна реакція, котра виявляла певну подібність до реакції поведінкової, свого роду готовність до поведінки, дещо опосередковуючи поведінку. Асоціація респондента зі стимулом спрямовувалася заданими біполярними шкалами. Функції цих шкал такі: вони допомагають вербалізувати реакції на той чи той стимул; сприяють концентрації уваги на певних властивостях цього стимула, які становлять інтерес для дослідження; з їх допомогою можна провести порівняння оцінок, які респонденти дають різним об'єктам (Шмелев, 2002).

Оцінки понять за різними шкалами загалом корелюють одна з одною, і за допомогою факторного аналізу можна виділити пучки таких шкал високої кореляції, згрупувати їх у фактори (Лозова, 2011). Фактор можна розглядати як значеннєвий інваріант змісту вхідних у нього шкал, і в цьому сенсі фактори є формою узагальнення прикметників-антонімів, на базі яких будується семантичний диференціал, а його факторна структура відображає структуру антонімії в лексиці. Групування шкал у фактори дає змогу перейти від опису об'єктів за допомогою ознак, заданих шкалами, до більш об'ємного опису за допомогою меншого набору категорій-факторів і представити смисл об'єкта у вигляді сукупності факторів з різними коефіцієнтами ваги (Гафіатуліна, 2017).

З огляду на завдання дослідження ми розробили власний частковий семантичний диференціал. Респондентам було запропоновано оцінити “сучасного психолога” за допомогою 21 пари антонімів-прикметників, таких як компетентний-некомпетентний; відповідальний-безвідповідальний; стриманий-емоційний; презентує себе – в тіні; опікується власним іміджем – байдужий до власного іміджу та ін.

Процедура побудови семантичного простору, який описує і диференціює уявлення про психологічні особливості досліджуваного, передбачала реалізацію трьох послідовних етапів. Перший етап – проведення процедури оцінювання; другий – математичне опрацювання отриманих емпіричних даних за допомогою факторного аналізу; третій етап – змістовий аналіз даних, отриманих після математичного опрацювання й створення

семантичного простору. Інтерпретація виокремлених факторів здійснювалася на основі пошуку смислових інваріантів, які поєднували шкали, що належали до певного фактору. На основі комп'ютерної програми SPSS 20.0 за допомогою методу головних компонентів проводилася факторизація отриманих експериментальних даних. Для всіх досліджуваних груп було встановлено рівень статистичної значущості факторів при показниках не нижче 5% поясненої дисперсії і статистичної значущості шкал – 0,50.

У результаті факторизації поняття “сучасний психолог” педагогічними працівниками виділилося шість факторів (частка поясненої дисперсії – 52,83%). Перший фактор (частка поясненої дисперсії – 19,79%) містив у собі шкали: “компетентний” (0,749), “ерудований” (0,781), “опікується власним іміджем” (0,533), що дало підстави визначити зміст фактору як *професіоналізм*. Другий (частка, відповідно, 11,63%) відображав шкалу “постійно розвивається” (0,601). Це фактор *розвитку*. Третій фактор (8,7%) утворили шкали “досвідчений” (0,778), “успішний” (0,633). Відповідно, фактор – *успіх і досвід*. Четвертий фактор (6,8%) – категорія “уважний” (0,758) – дістав назву *увага до клієнта*. П'ятий фактор (6,5%) увібрав одну категорію – “допомагає” (0,645). Це – *позитивний результат професійної діяльності*. Шостий фактор (5,9%) відповідав категорії “чутливий до сигналів ззовні” (0,840). Фактор – *сприйнятливий*.

Отже, серед педагогічних працівників спостерігаємо позитивне ставлення до сучасного практичного психолога. Це відображено в зазначених вище характеристиках, якими респонденти наділяли психологів, а саме: професіоналізм; успіх у результатах професійної діяльності; увага до клієнтів; досвідченість та успішність; постійний розвиток і сприйняття сигналів ззовні.

За результатами факторизації поняття “сучасний психолог” батьками, діти яких відвідують заклади дошкільної освіти та навчаються в закладах системи загальної середньої освіти, було виділено п'ять факторів (частка поясненої дисперсії – 97,12%). Перший фактор (частка поясненої дисперсії – 46,94%) утворили шкали: “компетентний” (0,808), “постійно розвивається” (0,932), “ерудований” (0,836), “уважний” (0,758), “опікується власним іміджем” (0,950). Фактор витлумачено як *яскравий професіонал*. Другий фактор (22,28%) відображав шкали: “допомагає” (0,750), “стриманий” (0,836), “чутливий до сигналів ззовні” (-0,947). Фактор було прочитано як *сприйнятливий та ефективний у роботі*. Третій фактор (11,61%) був утворений однією категорією – “досвідчений” (0,886). Фактор характеризується як *досвід*. Четвертий фактор (8,54%) пов'язаний зі шкалою “успішний” (0,758). Відповідно, його було інтерпретовано як *успіх*. П'ятий фактор (7,8%) відображав категорію “уважний” (0,632). Він був прочитаний як *увага до клієнта*.

Отже, батьки учнів/вихованців наділяють психолога такими характеристиками: успішний; уважний; досвідчений; емоційно стриманий; професіонал, який дбає про свій імідж та має позитивні результати професійної діяльності. У психосемантичній характеристиці свідомості респондентів образ психолога є, безсумнівно, позитивним, що підтверджується семантичним наповненням факторів. На підставі результатів методики семантичного диференціала можна зробити висновок, що обидві групи досліджуваних позитивно оцінюють семантизовану категорію “сучасний психолог”. В обох групах не було зафіксовано негативних характеристик, що свідчить не лише про високий рівень довіри, а й високий рівень очікувань респондентів щодо професійної діяльності практичних психологів.

Насамкінець з'ясуємо особливості змістового інтерпретування двома групами респондентів факторної картини оцінок категорії “сучасний психолог”.

Змістова наповненість першого фактору є основною, адже це головний фактор, який охоплює найбільшу частку дисперсії. Обидві групи досліджуваних в основу сприйняття образу психолога покладають компетентність, загальну ерудицію та бажання опікуватися власним іміджем. Проте група батьків доповнила цей фактор ще такими характеристиками, як “постійно розвивається” та “уважний”.

На особливу увагу заслуговує другий фактор – “сприйнятливий та ефективний у роботі”, який визначила група батьків. Фактор уміщує три характеристики: “допомагає”,

“стриманий” і “чутливий до сигналів ззовні”. Це означає, що згадані конструкти є близькими в семантичному полі сприйняття у батьків щодо професійної діяльності практичних психологів.

Вважаємо за доцільне зауважити, що більшість факторів мають схоже, фактично майже однакове змістове наповнення. Наприклад, на такі характеристики, як “досвідчений” та “успішний”, “уважний”, “допомагає”, “стриманий”, натрапляємо у факторній картині оцінок обох груп респондентів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, результати проведеного нами психосемантичного дослідження дають підстави стверджувати, що обидві групи досліджуваних позитивно оцінюють поняття “сучасний психолог”. Спільним для обох груп респондентів є те, що сучасний психолог сприймається ними як компетентний, ерудований професіонал, який опікується власним іміджем, виявляє емоційну стриманість, досвідчений та успішний. Проте, на відміну від педагогів, група батьків до образу психолога, крім професіоналізму, додає ще й такі характеристики, як “постійний розвиток” та “увага до клієнта”.

Перспективою подальших наукових розвідок є розширене вивчення психосемантичного поля “сучасний психолог”, а саме проведення дослідження серед практичних психологів системи освіти та порівняння результатів з отриманими раніше висновками.

Список використаних джерел

- Бозаджиев, В. Л. (2009). *Имидж психолога*. Москва: Академия Естествознания.
- Василькевич, Я. З. (2009). Семантичний диференціал як метод психологічного аналізу особистісного смислоутворення. *Психолінгвістика*, (3), 34–40.
- Гафіатуліна, А. В. (2017). Семантична диференціація ключового поняття національної самосвідомості студентів. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія*, (2). Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_2_4.
- Донцов, А. И., & Белокрылова, Г. М. (1999). Профессиональные представления студентов-психологов. *Вопросы психологии*, (2), 42–50.
- Лигомина, Т. А. (2018). Імідж практичного психолога: теоретичний екскурс. *Гуманітарний вісник ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”. Тематичний випуск “Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання”*, (37), 66–74.
- Лозова О. М. (2011). *Методологія психосемантичних досліджень етносу*. Київ: Слово.
- Шаньгіна, Н. В. (2007). *Динамика образа психолога и личностных особенностей студентов Уральского региона*. (Дис. канд. психол. наук), Санкт-Петербург.
- Шмелев, А. Г. (2002). *Психодиагностика личностных черт*. Санкт-Петербург: Речь.

References

- Bozadzhyev, V. L. (2009). *Imidzh psikhologa*. Moscow: Akademiya Estestvoznaniya. (in Russian)
- Dontsov, A. I., & Belokrylova, G. M. (1999). Professionalnyye predstavleniya studentov-psikhologov. *Voprosy psikhologii*, (2), 42–50. (in Russian)
- Hafiatulina, A. V. (2017). Semantychna dyferentsiatsiia kliuchovoho poniattia natsionalnoi samosvidomosti studentiv. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Serii: Psykholohiia*, (2). Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2017_2_4. (in Ukrainian)
- Lozova, O. M. (2011). *Metodolohiia psykhosemantychnykh doslidzhen etnosu*. Kyiv: Slovo. (in Ukrainian)
- Lyhomya, T. A. (2018). Imidzh praktychnoho psykholoha: teoretychnyi ekskurs. *Humanitarnyi visnyk DVNZ “Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Hryhoriia Skovorody”*. *Tematychnyi vypusk “Mizhnarodni Chelpanivski psykholoho-pedahohichni chytannia”*, (37), 66–74. (in Ukrainian)

Shangina, N. V. (2007). *Dinamika obraza psikhologa i lichnostnykh osobennostey studentov Uralskogo regiona* Dis. kand. psikhol. nauk [Dynamics of character of psychologist and personality features of students of the Ural region]. Candidate's thesis. St. Petersburg. (in Russian)

Shmelev, A. G. (2002). *Psikhodiagnostika lichnostnykh chert*. St. Petersburg: Rech. (in Russian)

Vasylkevych, Ya. Z. (2009). Semantychnyi dyferentsial yak metod psykholohichnoho analizu osobystisnoho smysloutvorennia. *Psykholinhivistyka*, (3), 34–40. (in Ukrainian)

УДК [159.923.2+316.37]:378.4

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).122](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).122)

Bogusław Stelcer

Philosophy Doctor, Assistant Professor at the Department of Human Nutrition and Hygiene,
Poznan University of Life Sciences,
Poznan, Poland
ORCID:0000-0002-8133-4154
stelcer@up.poznan.pl

Marcin Cybulski

Philosophy Doctor, Assistant Professor at the Department of Clinical Psychology,
Poznan University of Medical Sciences,
Poznan, Poland
ORCID: 0000-0002-5492-9558
cybulski@ump.edu.pl

Iryna Kryvenko

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor at the Department of Psychology
and Psychotherapy,
Ukrainian Catholic University,
Lviv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-7558-5440
i.horbal@ucu.edu.ua

Olha Yurtsenyuk

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor at the Department of Nervous Diseases,
Psychiatry and Medical Psychology,
Bukovinian State Medical University,
Chernivtsi, Ukraine
ORCID: 0000-0002-1450-1530
yurtsenyuk.olga@bsmu.edu.ua

Marta Kachmarska

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor at the Department of Psychiatry
and Psychotherapy,
Danylo Halytsky Lviv National Medical University,
Lviv, Ukraine
ORCID: 0000-0003-1104-3420
kachmarskamarta@gmail.com

Nataliya Ryshkovska

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor,
Department of Psychiatry and Psychotherapy,
Danylo Halytsky Lviv National Medical University,
Lviv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-0426-5490
ryshkovska@gmail.com

Halyna Katolyk

Candidate of Psychological Sciences, Professor at the Department of Psychology,
Lviv State University of Life Safety,
Lviv, Ukraine
ORCID: 0000-0002-2169-0018
katolyk@hotmail.com

Przemysław Lisiński

Philosophy Doctor, dr. hab., Associate Professor at the Department of Rehabilitation
and Physiotherapy,
Poznan University of Medical Sciences,
Poznan, Poland
ORCID: 0000-0002-3551-7347
plisinski@vp.pl

**PERSONAL AND BEHAVIOURAL HEALTH RESOURCES IN UKRAINIAN
STUDENTS PURSUING HEALTHCARE DEGREES:
PRELIMINARY STUDY**

The aim of the study was to explore health behaviours, general self-esteem and sense of coherence, as well as the relationships between them, in Western Ukrainian students pursuing health care degrees. The research sample was composed of students of three Ukrainian Universities in Lviv and Chernivtsi (N=193). Each participant was asked to fill in several questionnaires, namely, the Self-Esteem Scale (SES), the Health Behaviours Inventory (IZZ), and the Sense of Coherence Scale (SOC-29). The collected data were entered and analyzed using IBM SPSS 25. For all purposes, the criteria of significance were considered at $p < 0,01$ & $< 0,05$. Generally, according to the question's responses, subjects show adequate health resources and self-esteem. There was no significant difference in health resources in the context of the place of origin or the age of the respondents. There are differences between men and women in terms of health practices and a healthy eating style. Ukrainian young men tend to take less care of their health, however, they score higher in two of three dimensions of the sense of coherence, comparing to women. A strong correlation was found between the level of self-esteem and a healthy lifestyle, and sense of coherence. A strong link between the sense of coherence, health behaviours, and self-esteem proves that Ukrainian students have resources to deal with the stress accompanying studies at universities. It may also be viewed as a good indicator for their effective future career in the healthcare sphere. Though, men are inclined to treat their health with less responsibility and not to ask for help until the situation with their health becomes critical. Self-esteem was proved to be crucial for higher scores of the sense of coherence and a tendency to behave in a healthy manner. Further work is planned on the cultural adaptation of tools in the field of health psychology.

Keywords: health behaviours; health resources; sense of coherence; self-esteem; education; students.

Богуслав Стельцер

доктор філософії, викладач кафедри харчування та гігієни людини,
Познанський університет природничих наук,
Познань, Польща
ORCID:0000-0002-8133-4154
stelcer@up.poznan.pl

Марцін Цибульські

доктор філософії, викладач кафедри клінічної психології,
Познанський університет медичних наук,
Познань, Польща
ORCID: 0000-0002-5492-9558
cybulski@ump.edu.pl

Ірина Кривенко

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та психотерапії,
Український католицький університет,
Львів, Україна
ORCID: 0000-0002-7558-5440
i.horbal@ucu.edu.ua

Ольга Юрценюк

кандидат медичних наук, доцент кафедри нервових хвороб,
психіатрії та медичної психології ім. С. М. Савенка,
Буковинський державний медичний університет,
Чернівці, Україна
ORCID: 0000-0002-1450-1530
yurtsenyuk.olga@bsmu.edu.ua

Марта Качмарська

кандидат медичних наук, доцент кафедри психіатрії та психотерапії,
Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
Львів, Україна
ORCID: 0000-0003-1104-3420
kachmarskamarta@gmail.com

Наталія Ришковська

кандидат медичних наук, доцент кафедри психіатрії та психотерапії,
Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
Львів, Україна
ORCID: 0000-0002-0426-5490
ryshkovska@gmail.com

Галина Католик

кандидат психологічних наук, професор кафедри психології,
Львівський державний університет внутрішніх справ,
Львів, Україна
ORCID: 0000-0002-2169-0018
katolyk@hotmail.com

Пшемислав Лісінські

доктор філософії, доктор габілітований, доцент кафедри реабілітації та фізіотерапії,
Познанський університет медичних наук,
Познань, Польща
ORCID: 0000-0002-3551-7347
plisinski@vp.pl

**ОСОБИСТІСНІ ТА ПОВЕДІНКОВІ РЕСУРСИ ЗДОРОВ'Я
УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТІВ, ЯКІ ВИВЧАЮТЬ НАУКИ
ПРО ЗДОРОВ'Я: ПЛОТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Ця наукова розвідка мала на меті дослідити поведінку щодо здоров'я, загальну самооцінку та почуття когерентності, а також зв'язок між ними у студентів Західної України, які здобувають освіту у сфері наук про здоров'я. Опитування проводилося серед

студентів трьох львівських та чернівецьких університетів (N=193). Кожен учасник дослідження відповідав на запитання методик, а саме: Шкали самооцінки, Опитувальника поведінки щодо здоров'я, Шкали почуття когерентності. Для статистичного аналізу отриманих даних було використано пакет IBM SPSS 25, статистична значущість визначалася при $p < 0,01$, $p < 0,05$. Отримані результати свідчать про адекватні в цілому ресурси здоров'я та адекватну самооцінку респондентів. Значущих відмінностей щодо ресурсів здоров'я залежно від місця проживання чи віку досліджуваних не виявлено. З'ясовано, що є певні відмінності серед чоловіків і жінок у здійсненні практик щодо здоров'я та в способі харчування. Так, українські чоловіки молодого віку зазвичай менше дбають про своє здоров'я, водночас у них за двома із трьох вимірів почуття когерентності вищі показники, порівняно із жінками. Суттєві кореляції встановлено між рівнем самооцінки і здоровим способом життя, а також почуттям когерентності. Наявність тісного зв'язку між почуттям когерентності, поведінкою щодо здоров'я та самооцінкою студентів свідчить про те, що студенти мають ресурси для подолання стресу, який супроводжує навчання в університеті. Це також можна трактувати як хороший індикатор ефективності їхньої майбутньої діяльності у сфері охорони здоров'я. Чоловікам властиво, утім, менш відповідально ставитися до здоров'я і не просити про допомогу, доки ситуація зі здоров'ям не стане критичною. Самооцінку визначено як ключовий чинник вищих показників почуття когерентності та схильності поводитися здоров'яорієнтовано. Подальші дослідження плануються в контексті культурної адаптації методик у сфері психології здоров'я.

Ключові слова: поведінка щодо здоров'я; ресурси здоров'я; почуття когерентності; самооцінка; навчання; студенти.

The problem statement. Health issues are intertwined with social life. The scope of health-related phenomena is on the rise and this is becoming increasingly relevant in demographic, economic and political terms, and primarily in people's daily lives. For years, intensive research has been carried out in the field of health psychology, the aim being to identify the psychological determinants of health-related behaviours. It has been shown that human health depends primarily on individual lifestyles and characteristics of the physical and psychosocial environment and to a lesser extent on medical factors. Based on the data contained in the so-called Lalonde report of 1974, it was estimated that lifestyle is responsible for our health in approximately 50%. Lifestyle includes among others physical activity and recreation, eating habits, use of stimulants and mental hygiene. Health is also affected by the living environment (20%), hereditary factors (also 20%) and health care (only 10%). The main task of modern health psychology is therefore to identify health determinants resulting from psychological phenomena (Lalonde, 1974; Wysocki, Miller, 2003).

Analysis of recent studies and publications. The formation of health behaviours results both from an individual's commitment and from external factors. However, an individual's commitment to health care results from personality traits and temperament, attitudes, habits, needs and beliefs, which are also subject to external influences in the processes of a person's development and upbringing. The literature indicates the influence of family systems, peer groups and upbringing processes on health behaviours in later developmental periods (Zadworna-Cieślak, 2010; Tabak, Jodkowska, Oblacińska, Mikiel-Kostyra, 2012; Babicz-Zielińska, Jeżewska-Zychowicz, 2015). Cultural influences, comprising both media influences (Pilch, 1995; Evans, 2006; Strzelecki, Cybulski, Strzelecka, Dolczewska, 2007; Syrkiewicz-Światła, Holecki, Wojtynek, 2014; Babicz-Zielińska, Jeżewska-Zychowicz, 2015) and those related to religious systems, are also an important factor modelling health behaviours (Jedlecka, 2016). The influence of sociodemographic factors on health behaviours is defined by variables such as gender, age, level of education and material status. Behaviours related to health care are more often manifested by women (Zielińska, 2008; Królikowska, 2011). Increased interest in preserving health resources is also age-related, the relationship being directly proportional (Kubiak, 2009; Tiszchenko, Surmach, Pieciewicz-Szczęśna, 2009). At the same time higher material status and higher level of education contribute to a higher health awareness and adherence to the principles of healthy living, primarily thanks to financial resources and knowledge (Ślusarska, Dobrowolska, Zarzycka, 2013). Among the psychological

factors influencing pro-health attitudes, one can mention self-esteem, emotional maturity, resistance to stress factors, fear and anxiety (Ogińska-Bulik, 2010). In the area of pro-health involvement of psychological predispositions, one can also mention the locus of control (Strzelecki, Cybulski, Strzelecka, 2009) and the sense of coherence (Hakanen, Feldt, Leskinen, 2007).

Self-esteem is one of the most important psychological structures that helps individuals to define themselves. It is recognized as a predictor of physical health and longevity (Łaguna, Lachowicz-Tabaczek, Dzwonkowska, 2007). These relationships probably result from the fact that it is related to the intensity of experiencing negative emotions as a consequence of life events occurring in the life of the individual. One of the assumptions of cognitive psychology is to find the sources of people's behaviours as a result of processing information about themselves and the surrounding world. Therefore, health behaviours appear to be related to knowledge about oneself and self-esteem (Pervin, 2002; Łaguna, Lachowicz-Tabaczek, Dzwonkowska, 2007).

The salutogenic approach, seeking the sources of health, is based, among others, on the belief that this construct allows an individual to maintain physical health and good mental condition despite strain. The creator of the salutogenic approach, Aaron Antonovsky, sought common features in individuals who, despite straining and stressful life experiences, were enjoying optimum health, paying attention to their health resources, which is known as the sense of coherence. The sense of coherence is defined as a global orientation of an individual expressing a firm belief that the stimuli coming from both the internal and external environment are predictable and have a semantic structure (comprehensibility). Such individual is also convinced that he or she has the resources to deal with the challenges of the environment (manageability). The third component of coherence is the belief that life has meaning from an emotional point of view and that the challenges faced by the individual are worth the effort and commitment (meaningfulness). Studies on the sense of coherence have demonstrated the key significance of this construct in explaining the sources of mental and physical health of people affected by stressful and critical events (Antonovsky, 1995).

The health-related personality resources of Ukrainian students are crucial for migration movements in Europe. They allow taking into account Ukrainians' needs and attitudes in shaping central & western countries health policies (Stola, 2019). Universities are responsible for ensuring that graduates are knowledgeable, skillful, and professional. To achieve these goals, higher schools typically use a curriculum of didactic lectures, modeling, supervised practice, mentoring, and hands-on experience to augment individual study (Hojat, Glaser, Xu, Veloski, Christian, 1999; Darling, McWey, Howard, Olmstead, 2007). Unfortunately, some aspects of the educating process have unintended negative consequences on students' personal health resources. Studies suggest that students experience a high incidence of personal distress with potentially adverse effects on academic performance, competency, professionalism, and health (Darling, McWey, Howard, Olmstead, 2007; Fila, Eatough, 2018). It seems to be critical for academic educators to understand the prevalence and causes of student distress, potential adverse personal and professional consequences, and institutional factors that can positively and negatively influence student health (Ostrowska, 1999; Wnuk, Hędzerek, Marcinkowski, 2009; Romanowska-Tołoczko, 2011).

The sources of stress for students vary by year in education. The first-year student is faced with the challenges of being uprooted from family and friends and adapting to a demanding new learning environment. Human cadaver dissection is well-recognized stress for many students, but other sources of distress, such as a substantially increased scholastic workload and concern for academic performance, also characterise this transition (Hojat, Glaser, Xu, Veloski, Christian, 1999; Wnuk, Hędzerek, Marcinkowski, 2009; Romanowska-Tołoczko, 2011).

Although sources of stress related to the training experience have been the focus of most research on student distress, students also experience numerous personal life stressors common to individuals their age. In a study of more than 1000 medical students, many reported experiencing the death of a family member (15%), personal illness or injury (25%), or change of health in a relative (42%) within the past year (Hojat, Glaser, Xu, Veloski, Christian, 1999). These life events would be expected to adversely affect students' quality of life and professional development, their effect has not been well studied. Personal factors also play a huge role in developing health

resources. A stable personality structure and individual coping skills, as well as a high level of motivation, seem to be leading in this context (Ostrowska, 1999; Szymczak, 2005).

The goal of the current study was to find out the peculiarities of health behaviours, general self-esteem and sense of coherence, as well as the relationships between them, in Western Ukrainian students pursuing health care degrees.

The statement of the main research material.

Methodology and methods. Measurements took place between February and March 2019. 193 Ukrainian students participated in the research, all of them studying so called health sciences by which we mean that they prepare to become professionals in health-related areas – medicine, clinical psychology, physiotherapy and ergotherapy. The group of respondents included 106 medicine students from Danylo Halytsky Lviv National Medical University and 56 students from Bukovinian State Medical University in Chernivtsi, and 31 clinical psychology and physiotherapy and ergotherapy students from Ukrainian Catholic University in Lviv. For further details, see Table 1. The research was carried out using “paper and pencil” questionnaires while supervised by the academic staff.

Table 1

Descriptive statistics – a group characteristics

Variables	<i>n=193 (%)</i>
Sex	
Female	130 (67%)
Male	63 (33 %)
Age	
Min	17
Max	38
<i>M</i>	20,47
<i>SD</i>	1,95
Place of origin	
Village	65 (34%)
Town/city	128 (66%)
University	
Lviv National Medical University	106 (55%)
Ukrainian Catholic University	31 (16%)
Chernivtsi National University	56 (29%)

Source: own calculations

The differences between health behaviours and the sense of coherence depending on age, sex, place of residence and the level of self-esteem among students were described. The results obtained by the questionnaires were analyzed: the Health-related Behaviours Inventory (IZZ) by Juczyński (Juczyński, 2012), the Self-Esteem Scale (SES) by Rosenberg (Łaguna, 2008; Dzwonkowska, Lachowicz-Tabaczek, Łaguna, 2008) and the Sense of Coherence scale (SOC-29) by Antonovsky (Antonovsky, 1999; Pasikowski, 2001). Questionnaires were translated into Ukrainian by translator under the supervision of a competent judge – a psychologist. Due to lack of Ukrainian standards (norms), raw results were used to describe the results. In the analyses of age groups (younger & older) and the level of self-esteem groups (lower & higher), median (Me) was used as a caesura (Me 20 years for age, and Me 29 pts for self-esteem).

The Health Behaviours Inventory (IZZ) contains 24 statements describing various types of health-related behaviours. It allows obtaining a health behaviours intensity general rate, as well as results referring to particular categories of these behaviours (i.e. adequate eating habits, preventive behaviours, positive psychological attitudes and health practices).

The Self-Esteem Scale (SES) is a one-dimensional tool which allows assessment of the level of general self-esteem – a relatively constant disposition defined as a conscious attitude (positive or

negative) towards the self. It consists of 10 diagnostic statements. The respondent has the task to indicate on a four-level scale, to what extent he agrees with each of these statements.

The Sense of Coherence scale (SOC-29) is used to assess the salutogenic concept of coherence. The SOC consists of at least three dimensions: comprehensibility, manageability and meaningfulness. It consists of 29 statements (Antonovsky, 1995; Pasikowski, 2001).

The IBM SPSS Statistics 25 for data analysis was used as a statistical tool. Due to the lack of normal distribution, non-parametric tests were proposed.

Results. *Personal health resources in the research group of female and male students.* Table 2 presents the differences in health-related behaviours among men and women.

Table 2

Sex vs dependent variables – U Mann-Whitney test

Variable	Sex		U Mann-Whitney	P
	Female (N=130)	Male (N=63)		
	M (SD)	M (SD)		
Self-esteem (SES)	28,65 (4,25)	29,78 (3,94)	-1,65	0,099
Adequate eating habits (IZZ)	18,35 (4,37)	16,44 (4,46)	-2,76**	0,006
Preventive behaviours (IZZ)	17,48 (3,72)	17,37 (3,96)	-0,67	0,505
Positive psychological attitudes (IZZ)	20,19 (3,47)	20,21 (3,96)	-0,04	0,966
Health practices (IZZ)	19,65 (3,31)	18,57 (3,82)	-2,06*	0,040
Comprehensibility (SOC-29)	41,92 (7,50)	44,76 (8,49)	-2,12*	0,034
Manageability (SOC-29)	47,44 (7,60)	50,16 (6,17)	-2,30*	0,022
Meaningfulness (SOC-29)	42,02 (7,18)	42,00 (6,25)	-0,28	0,776

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$; Source: own calculations

The results obtained using the Mann-Whitney U test, presented in Table 2, show significant differences between women and men in terms of Adequate Eating Habits, Health Practices, Comprehensibility and Manageability, that are four of eight measured dimensions. Women are characterized by a higher level of Adequate Eating Habits, Health Practices, while men are characterized by a higher level of Comprehensibility and Manageability. Results also show that surveyed male students present higher global sense of coherence than women.

Personal health resources in relations to the place of origin. A separate statistical analysis has been submitted to detect the way of answering questions of the research questionnaires depending on the place of origin of the surveyed students.

Table 3

Place of origin vs dependent variables – U Mann-Whitney test

Variable	Place of residence		U Mann-Whitney	P
	Village (N=65)	Town/city (N=129)		
	M (SD)	M (SD)		
Self-esteem (SES)	28,25 (3,11)	29,40 (4,57)	-1,95	0,051
Adequate Eating habits (IZZ)	18,29 (4,45)	17,49 (4,49)	-0,96	0,336
Preventive behaviours (IZZ)	17,60 (3,48)	17,38 (3,94)	-0,25	0,801
Positive psychological attitudes (IZZ)	20,60 (3,61)	20,01 (3,61)	-0,84	0,403
Health practices (IZZ)	19,74 (3,65)	19,11 (3,43)	-0,80	0,421
Comprehensibility (SOC-29)	42,34 (6,88)	43,09 (8,39)	-0,95	0,343
Manageability (SOC-29)	47,78 (7,47)	48,62 (7,14)	-0,53	0,596
Meaningfulness (SOC-29)	41,42 (6,85)	42,40 (6,92)	-1,08	0,279

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$; Source: own calculations

The results obtained using the Mann-Whitney U test, presented in Table 3, indicate that there are no significant differences between the respondents living in the countryside and in the city in terms of the variables studied. However, it is worth noting that the result for Self-esteem is on the verge of significance, it is possible that if more people from rural areas were examined, the differences would turn out to be significant, it would indicate a slightly higher self-assessment of people living in the city. The study showed an existing statistical tendency concerning the place of residence and its relation to the level of self-esteem in the studied population.

Personal health resources in relations to the age. In the next step, the surveyed students were divided into two age groups (up to and including 20 years and over 20 years old) for comparing their health resources. The division into two age groups referred to the theses taken in the theory of psychosocial development by Erik Erikson (2004). The aim was to analyze the groups of adolescents and people entering the stage of life called early or young adulthood. Table 4 contains data informing about the method of responses to survey questions by both groups.

Table 4

Age vs dependent variables – U Mann-Whitney test

Variable	Age		U Mann-Whitney	P
	younger (≤20 yrs) (N=109)	Older (>20 yrs) (N=85)		
	M (SD)	M (SD)		
Self-esteem (SES)	28,77 (4,31)	29,33 (3,91)	-0,67	0,503
Adequate eating habits (IZZ)	17,52 (4,42)	18,06 (4,57)	-0,62	0,533
Preventive behaviours (IZZ)	17,37 (3,82)	17,56 (3,76)	-0,13	0,896
Positive psychological attitudes (IZZ)	20,06 (3,53)	20,40 (3,73)	-0,91	0,365
Health practices (IZZ)	19,01 (3,45)	19,72 (3,57)	-1,52	0,128
Comprehensibility (SOC-29)	42,52 (7,58)	43,25 (8,35)	-0,04	0,965
Manageability (SOC-29)	47,93 (7,10)	48,87 (7,43)	-1,07	0,285
Meaningfulness (SOC-29)	41,86 (6,84)	42,33 (6,99)	-0,43	0,670

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$; Source: own calculations

The results obtained using the Mann-Whitney U test, presented in Table 4, show that there are no significant differences between younger and older students in terms of the variables studied.

Personal health resources in relations to the self-esteem of the research group of students. The next step was to investigate how to answer the questions of IZZ and SOC-29 questionnaires in people with different levels of self-esteem. In the group of people with low self-esteem ($Me \leq 29$ pts), there were 102 students tested, while a high level of self-esteem ($Me > 29$ pts) was presented by 92 subjects. The results are shown in Table 5.

The results obtained using the Mann-Whitney U test, are presented in Table 5. Data show significant differences between respondents with a lower and higher level of Self-esteem. Differences are observed in terms of Preventative Behaviour, Positive Psychological Attitudes, Health Practices. Self-esteem also correlates with Sense of Coherence all three dimensions are statistically different. People with higher self-assessment are characterized by a higher level of all the above-mentioned variables.

Discussion. The questions of attitudes towards health and health-related resources are very urgent in Ukraine. According to statistics, Ukrainians live much shorter lives than EU citizens. E.g., in 2013 the expected live longevity of the new-born Ukrainians was 66,3 years for men and 76,2 years for women. The same indexes, e.g., for Sweden, are 14 years for men and 8 years for women higher, for Poland – 7 and 5 years higher. For Ukrainian men who reached 20 years old, the expected live longevity is even shorter, only 47,3 years comparing to 60+ in Sweden, Switzerland, Spain, 53,7 in Poland. The biggest losses in live longevity happen in young and middle, working

age – the middle shortening of life among Ukrainians is 5,4 years, comparing to 2,8 years in Poland and 1,2 in Sweden (for more details see Левчук, 2017). Although one of the big factors of mortality of the young generation in Ukraine for the past few years is the military conflict in Donbass region, numerous other factors are also important, namely those connected to health attitudes and health-related behaviours, and everyday stresses, including those connected with study process.

Table 5

Self-esteem vs dependent variables – U Mann-Whitney test

Variable	Self-esteem		U Mann-Whitney	P
	Lower (Me≤29 pts) (N=102)	Higher (Me>29) (N=92)		
	M (SD)	M (SD)		
Adequate eating habits (IZZ)	17,43 (4,37)	18,12 (4,61)	-0,96	0,339
Preventive behaviours (IZZ)	16,84 (3,87)	18,13 (3,59)	-2,22*	0,026
Positive psychological attitudes (IZZ)	19,19 (3,75)	21,34 (3,10)	-3,93**	0,000
Health practices (IZZ)	18,78 (3,54)	19,91 (3,39)	-2,43*	0,015
Comprehensibility (SOC-29)	39,12 (6,57)	46,97 (7,22)	-6,93**	0,000
Manageability (SOC-29)	45,11 (7,09)	51,92 (5,54)	-6,62**	0,000
Meaningfulness (SOC-29)	39,23 (7,04)	45,22 (5,16)	-6,30**	0,000

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$; Source: own calculations

It is twice more important to investigate health resources and related personal aspects of those who prepare to become healthcare workers, those who are expected “the most valuable resource for health” (Joseph, Joseph, 2016, p.71). But do these people have what to share in terms of health and personal resources? Everyday meeting with people’s troubles is a stressful condition itself, so good personal resources for coping are needed for effective work. Thus, the article focused on the aspects related to health of Ukrainian future healthcare workers.

This study demonstrated differences in health resources and certain health behaviours between women and men. Ladies showed greater discipline in terms of dietary behaviours and general health practices. This result is generally coordinated with other researchers, e.g. with the statement that women have higher terminal health value, tend to take care of their health earlier and visit doctors for prevention more often than men do etc. (Волюшко, 2011). The data may seem to be inconsistent first, given the higher results obtained by the examined men in terms of two dimensions of the sense of coherence (sense of manageability and comprehensibility) constituting personal health resources, while the third dimension (meaningfulness) was more intense in the group of women. This means that men feel the environment as structured and predictable and evaluate their resources as adequate for dealing with stressful and conflict situations rather than women do. In the area of health-related behaviours, these results, however, make sense in accordance to the fact that ladies are more tendentious to ask for help for help in solving their health troubles, than gentlemen do – as stated above, women visit doctors more often, they also ask for advices concerning health in non-specialists, discussing problems with relatives, friends etc., when men are predisposed to ignore their health troubles (Гурвич, 1999) probably thinking that they may solve them independently, being more passive in treating health threats and asking for help only when having serious disease or acute pain symptoms (Волюшко, 2011). Scoring higher in meaningfulness among women also corresponds this logic: they find it significantly more important to put effort and commitment in overcoming everyday difficulties and to consistently pursue their life goals, e.g., plan some preventive activities instead of treatment.

The report does not show whether the place of origin of the respondents is related to health behaviours and the sense of coherence of the studied population. This problem requires further detailed analysis by assessing the dynamics and structure of family systems. Literature to date indicates the influence of family systems, peer groups and upbringing processes on health

behaviours in later developmental periods (Zadworna-Cieślak, 2010; Tabak, Jodkowska, Oblacińska, Mikiel-Kostyra, 2012; Babicz-Zielińska, Jeżewska-Zychowicz, 2015). However, the received result may be explained also by the fact that all of the respondents now live in the city being students at least for a year or longer, so the current life circumstances of those born and grown in the rural areas have changed. One of the factors for higher sense of coherence is having personal interests and hobbies, actualizing one's creativity (Буланов, 2012), and city life gives much more opportunities for it. So students of different origin but similar actual life conditions may be quite close in their scores so that the place of origin factor does not play a key role here.

Age of the subjects constitutes a separate context of statistical analysis. The students were in a transitional phase of life from adolescence to early adulthood as the next stage of psychosocial development (Erikson, 2004). The obtained results showed a lack of relationship between the age of the students and the level of the sense of coherence and health behaviours. The majority of the studied population were 20-year-olds. Homogeneity of the studied group was a probable cause of the lack of variation in the results. Unfortunately, this study project did not include analysis of changes in health behaviours, self-esteem and sense of coherence in subsequent years of the subjects' university course. Published data indicate that the period of university education should be associated with initiation of alcohol abuse and cigarette smoking (Kamińska, Dąbrowska, Baranowska et al., 2011). Other studies show changes in health resources expressed as a decrease in the sense of coherence among students in final years of medical studies (Sójka, Stelcer, Roy, Mojs, Pryliński, 2019). Reports on stress and health resources of medical students indicate a negative relationship between the level of sense of coherence and somatic stress-related ailments (Kamińska, Dąbrowska, Baranowska et al., 2011). Other publications point to an opposite relationship. Increased interest in preserving health resources is age-related, the relationship being directly proportional (Kubiak, 2009; Tiszczenko, Surmach, Pieciewicz-Szczęсна, 2009).

An interesting correlation between the level of self-esteem and other variables has been demonstrated. All variables positively correlated with each other except for the variable Adequate eating habits, which does not depend on self-esteem. In other cases, an increase in self-esteem positively correlated with engaging in health behaviours, as well as with a higher level of all three components of the sense of coherence. This is indicative of the fact that self-esteem is an important health factor in the studied population. The development of health behaviours results from the commitment of an individual, his or her traits of character and external factors. At the same time, the individual's commitment to health care results from personality traits and temperament, attitudes, habits, needs and beliefs, which are also subject to external influences in the processes of development of the individual and upbringing. Self-esteem is located in the area of psychological factors affecting pro-health attitudes. Its role was studied next to emotional maturity, resistance to stress factors, fear and anxiety (Ogińska-Bulik, 2010). The sense of coherence analyzed in this study project and the locus of control of events are the subject of numerous reports (Hakanen, Feldt, Leskinen, 2007; Strzelecki, Cybulski, Strzelecka, 2009). The results obtained in the quoted studies confirm the importance of the sense of coherence as an important health resource for students.

The personal resources consisting of positive, slightly overestimated self-esteem and self-acceptance, general self-confidence, optimism and self-efficacy positively influence the ability of an individual to cope with difficult situations (Poprawa, 1996). In this context, the results of self-esteem and sense of coherence obtained in this study allow us to conclude that the group of Ukrainian students have personal resources to deal with stressors.

The limitation of the study concerns the low number of respondents and lack of well evaluated psychological tools in Ukrainian language. In forthcoming studies, the results of Polish students of health and other sciences should be also be analyzed comparatively. It is also strongly recommended to work on the cultural adaptation of diagnostic tools in health psychology.

Personal contributions of the authors. Bogusław Stelcer designed research, collected the data and co-wrote the paper (25% of work done). Marcin Cybulski, collected & statistically analysed the data and co-wrote the paper (25%). Iryna Kryvenko, collected the data and co-wrote the paper, corresponding author (25%). Olha Yurtsenyuk, Marta Kachmarska and Nataliya

Ryshkovska collected the data (5% each). Halyna Katolyk and Przemysław Lisiński supervised the research (5% each).

Conclusions and prospects for further research. To sum up, it is important to stress on a confirmation of the need to establish assistance and support centers for students at universities which would operate in the context of real needs. Another conclusion drawn from this study is the legitimacy of undertaking nutrition education and coping with stress as essential elements of psychological support and assistance for students (Skrzypek, Piątkowski, Brysiewicz, Wszędyrówny, 2001; Muirhead, Locker, 2008; Marcinkowska, Lau, Joško-Ochojska, 2013). Academic teachers need to be aware of the manifestations, causes, and consequences of student distress, as well as personal health resources, and medical schools need to develop and evaluate programs to support struggling students and promote student health well-being. Additional research is necessary to identify individual and program factors that promote student health resources, coping styles and well-being and explore its potential to enhance competency (Hojat, Glaser, Xu, Veloski, 1999). Stress-management programs that inform students about the effects of stress on physiological and psychological functioning and teach students how to identify sources of stress, and cope with stress and reduce tension and anxiety and simultaneously increase awareness, positive coping strategies, self-esteem and sense of coherence (Hojat, Glaser, Xu, Veloski, 1999; Wnuk, Hędzulek, Marcinkowski, 2009).

The presented study of health resources of students of universities in western Ukraine could be supplemented in an interesting way by making comparisons with a group of students of Polish universities. This would enable analysis of factors modeling health behaviours such as cultural influences, including both media influences and those related to belief systems and religious affiliation (Pilch, 1995; Evans, 2006; Strzelecki, Cybulski, Strzelecka, Dolczewska, 2007; Syrkiewicz-Świątła, Holecki, Wojtynek, 2014; Babicz-Zielińska, Jeżewska-Zychowicz, 2015; Jedlecka, 2016). One more research perspective drawn from this study is the possible comparison of students studying health sciences and other sciences to understand their specific personal and health resources deeply.

References

- Antonovsky, A. (1995). *Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować* [Unraveling the secret of health. How to deal with stress and not get sick]. Warszawa: Fundacja Instytutu Psychiatrii i Neurologii. (in Polish)
- Antonovsky, A. (1999). The structure and properties of the sense of coherence scale. *Social Science and Medicine*, 36(6), 725–733. (in English)
- Babicz-Zielińska, E., & Jeżewska-Zychowicz, M. (2015). *Wpływ czynników środowiskowych na wybór i spożycie żywności* [Impact of environmental factors on food selection and consumption]. *Handel Wewnętrzny*, 2(355), 5–18. (in Polish)
- Bulanov, V. A. (2012). *Psychologichni osnovy salutohenetychnoi spryamovanosti osobystosti* [Psychological bases of salutogenetic orientation of personality]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Psykholohiya*, 42(1), 21–30. (in Ukrainian)
- Darling, C. A., McWey, L. M., Howard, S. N., & Olmstead, S. B. (2007). College student stress: the influence of interpersonal relationships on sense of coherence. *Stress and Health*, 23, 215–229. (in English)
- Dzwonkowska, I., Lachowicz-Tabaczek, K., Łaguna, M. (2008). *SES – Skala Samooceny Rosenberga* [RSE – Rosenberg Self-Esteem Scale]. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa, Psychologicznego. (in Polish)
- Erikson, H. E. (2004). *Tożsamość a cykl życia* [Identity and the life cycle]. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka. (in Polish)
- Evans, W. D. (2006). How social marketing works in health care. *BMJ*, 332(7551), 1207–1210. (in English)
- Fila, M. J., Eatough, E. (2018). Extending knowledge of illegitimate tasks: Student satisfaction, anxiety, and emotional exhaustion, *Stress and Health*, 34, 152–162. (in English)

Hakanen, J. J., Feldt, T., & Leskinen, E. (2007). Change and stability of sense of coherence in adulthood: Longitudinal evidence from the Healthy Child study. *J Res Pers*, 41, 602–617. (in English)

Hojat, M., Glaser, K., Xu, G., Veloski, J. J., & Christian, E. B. (1999). Gender comparisons of medical students' psychosocial profiles. *Medical Education*, 33, 342–349. (in English)

Hurvych, Y. N. (1999). *Sotsialnaya psikhologiya zdorovya* [Social health psychology]. St. Petersburg: Yuventa. (in Russian)

Jedlecka, W. (2016). Wegetarianizm we współczesnych religiach światowych. Zarys problemu [Vegetarianism in modern world religions. Outline of the problem]. *Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna*, 5(1), 263–278. (in Polish)

Joseph, B., & Joseph, M. (2016). The health of the healthcare workers. *Indian Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 20(2), 71–72. (in English)

Juczyński, Z. (2012). Inwentarz Zachowań Zdrowotnych (IZZ) [Inventory of the Health Behaviours]. In Z. Juczyński (Ed.), *Narzędzia pomiaru w promocji i psychologii zdrowia* (pp. 116–122). Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego. (in Polish)

Kamińska, M. S., Dąbrowska, O., Baranowska, E. et al. (2011). Analiza porównawcza ryzykownych zachowań zdrowotnych studentów Wydziału Prawa Uniwersytetu Szczecińskiego oraz Wydziału Prawa Uniwersytetu Technicznego w Luleå w Szwecji [Comparative analysis of risky health behavior of students of the Faculty of Law of the University of Szczecin and the Faculty of Law of the Technical University in Luleå in Sweden]. *Zdr Publ*, 121(2), 151–156. (in Polish)

Królikowska, S. (2011). Nierówności w stanie zdrowia między kobietami a mężczyznami w kontekście płci biologicznej oraz społeczno-kulturowej [Inequalities in the state of health between women and men in the context of biological and socio-cultural sex]. *Annales University Lodz Sociology*, 39, 33–52. (in Polish)

Kubiak, M. (2009). Psychologia zachowań zdrowotnych [Psychology of health behaviour]. *Pieleg Polozna*, 2(32), 128–132. (in Polish)

Łaguna, M., Lachowicz-Tabaczek, K., & Dzwonkowska, L. (2007). Skala Samooceny Morrisa Rosenberga – polska adaptacja metody [Morris Rosenberg's Self-Assessment Scale – Polish adaptation of the method]. *Psychologia Społeczna*, 2(4), 164–176. (in Polish)

Łaguna, M. (2008). *SES – Skala Samooceny Rosenberga* [RSE – Rosenberg Self-Esteem Scale]. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego. (in Polish)

Lalonde, M. (1974). *A new perspective on the health of Canadians*. Ottawa, ON: Minister of Supply and Services Canada. Retrieved from <http://www.phac-aspc.gc.ca/ph-sp/pdf/perspect-eng.pdf>. (in English)

Levchuk, N. M. (2017). Zdorovya i tryvalist zhyttia v Ukraini u konteksti formuvannya peredumov innovatsiinoi zainiatosti [Health and life expectancy in Ukraine in the context of creating prerequisites for innovative employment]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, 1(29), 54–65. (in Ukrainian)

Marcinkowska, U., Lau, K., Joško-Ochojska, J. (2013). O potrzebie kształcenia studentów medycyny w aspekcie wiedzy o stresie – w ramach zajęć fakultatywnych [On the need to educate medical students in the aspect of knowledge about stress - as part of optional classes]. *Hygeia Public Health*, 48(2), 152–155. (in English)

Muirhead, V., & Locker, D. (2008). Canadian dental students' perceptions of stress and social support. *European Journal Dental Education*, 12, 144–148. (in English)

Ogińska-Bulik, N. (2010). Czynniki sprzyjające rozwojowi zachowań kompulsywnych związanych z wykonywaniem czynności [Factors conducive to the development of compulsive behaviors related to the performance of activities]. In N. Ogińska-Bulik (Ed.), *Zachowania ryzykowne i szkodliwe dla zdrowia* (pp. 23–42). Łódź: AH-E. (in Polish)

Ostrowska, A. (1999). *Styl życia a zdrowie. Z zagadnień promocji zdrowia* [Lifestyle and health. On health promotion issues]. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN. (in Polish)

Pasikowski, T. (2001). Kwestionariusz Poczucia Koherencji dla Dorosłych [Adult Sense of Coherence Questionnaire]. In H. Sęk, T. Pasikowski (Eds.), *Zdrowie – Stres – Zasoby* (pp.71–85). Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora. (in Polish)

Pervin, L. A. (2002). *Psychologia osobowości* [Personality psychology]. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwa Psychologiczne. (in Polish)

- Pilch, T. (1995). Grupa rówieśnicza jako środowisko wychowawcze [Peer group as an educational environment]. In T. Pilch, I. Lepalczyk (Eds.), *Pedagogika społeczna* (pp. 174–185). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie ŻAK. (in Polish)
- Poprawa, R. (1996). Zasoby osobiste w radzeniu sobie ze stresem [Personal resources in dealing with stress]. In G. Dolińska-Zygmunt (Ed.), *Elementy psychologii zdrowia* (pp. 101–136). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. (in Polish)
- Romanowska-Tołłoczko, A. (2011). Styl życia studentów oceniany w kontekście zachowań zdrowotnych [Student lifestyle assessed in the context of health behaviors]. *Hygeia Public Health*, 46(1), 89–93. (in Polish)
- Sójka, A., Stelcer, B., Roy, M., Mojs, E., & Pryliński, M. (2019). Is there a relationship between psychological factors and TMD? *Brain and Behavior*, 9(9), 1–11. (in English)
- Strzelecki, W., Cybulski, M., Strzelecka, M., & Dolczewska, A. S. (2007). Zmiana wizerunku medialnego kobiety, a zaburzenia odżywiania we współczesnym świecie [Changing the media image of a woman and eating disorders in the modern world]. *Nowiny Lekarskie*, 76(2), 173–181. (in Polish)
- Strzelecki, W., Cybulski, M., & Strzelecka, M. (2009). Rola poczucia umiejscowienia kontroli w kształtowaniu wybranych zachowań zdrowotnych adolescentów [The role of the sense of locating control in shaping selected health behaviors of adolescents]. *Nowiny Lekarskie*, 78, 18–22. (in Polish)
- Ślusarska, B., Dobrowolska, B., & Zarzycka, D. (2013). Metateoretyczny kontekst zachowań zdrowotnych w paradygmatach zdrowia [Metatheoretical context of health behaviors in health paradigms]. *Problemy Higieny Epidemiologii*, 94(4), 667–674. (in Polish)
- Stola, K. (2019). Ukrainian economic immigration in Poland. Health and socio-economic approach. In *Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Zdorovia u multidystyplinarnomu dyskursi»* [Health in a multidisciplinary discourse] (pp. 102–104). Lviv, Ukraine: UCU. (in English)
- Skrzypek, M., Piątkowski, W., Brysiewicz, A., & Wszędrywny, M. (2001). Analiza jakości życia studentów w kontekście stylu radzenia sobie ze stresem. Raport z badań [Analysis of students quality of life in the context of coping with stress. Research report]. *Annales Universitatis Marie Curie – Skłodowska Lublin – Polonia*, 26(21), 261–275. (in Polish)
- Syrkiewicz-Światła, M., Holecki, T., & Wojtynek, E. (2014). Znaczenie mass mediów w promocji zdrowia [The importance of mass media in health promotion]. *MONZ*, 20(2), 171–176. (in Polish)
- Szymczak, J. (2005). Poczucie koherencji u osób przyjętych na studia medyczne na Akademii Medycznej w Gdańsku przed rozpoczęciem nauki i w latach przedklinicznych [Sense of coherence among people admitted to medical studies at the Medical University of Gdańsk before starting education and in the preclinical years]. *Annales Academiæ Medicalæ Gedensis*, 35, 187–197. (in Polish)
- Tabak, I., Jodkowska, M., Oblacińska, A., Mikiel-Kostyra, K. (2012). Czy spożywanie wspólnych posiłków z rodziną może chronić nastolatki przed otyłością? [Can eating meals with family protect teenagers from obesity?] *Developmental Period Medicine*, 16(4), 313–321. (in Polish)
- Tiszczenko, E., Surmach, M., & Pieciewicz-Szczęśna, H. (2009). Zachowania zdrowotne jako kluczowy czynnik zdrowia [Health behaviors as a key health factor]. *Zdrowie Publiczne*, 119(1), 86–89. (in Polish)
- Voloshko, N. I. (2011). Determinanty stavlennia do zdorovia i zdorovoho sposobu zhyttia [Determinants of Attitudes to Health and Healthy Lifestyle]. *Problemy suchasnoi psykhologii: zbirnyk naukovykh prats Kamyanets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiyenka, Instytutu psykhologii imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrainy*, 11, 115–124. (in Ukrainian)
- Wnuk, M., Hędzerek, M., Marcinkowski, J. T. (2009). Porównanie poziomu szczęścia oraz poczucia koherencji wśród studentów nieużywających, eksperymentujących i nadużywających narkotyków [Comparison of the level of happiness and a sense of coherence among students not using, experimenting and abusing drugs]. *Polskie Forum Psychologiczne*, 14(2), 218–232. (in Polish)
- Wysocki, M. J., Miller, M. (2003). Paradygmat Lalonde’a, Światowa Organizacja Zdrowia i Nowe Zdrowie Publiczne [Lalonde’s paradigm, World Health Organization and New Public Health]. *Przegląd Epidemiologiczny*, 57, 505–512. (in Polish)
- Zadworna-Cieślak, M. (2010). Rola rodziny w kształtowaniu zachowań ryzykownych dla zdrowia młodzieży [The role of the family in shaping risky behaviors for the health of youth]. In N. Ogińska-Bulik (Ed.). *Zachowania ryzykowne i szkodliwe dla zdrowia* (pp. 43–58). Łódź: AH-E. (in Polish)

Zielińska, M. (2008). Społeczne uwarunkowania zachowań zdrowotnych łódzkich kobiet w wieku prokreacyjnym [Social determinants of health behaviors of women in reproductive age in Łódź]. *Problemy Higieny Epidemiologii*, 89(3), 367–372. (in Polish)

Список використаних джерел

Буланов, В. А. (2012). Психологічні основи салютогенетичної спрямованості особистості. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*, 42(1), 21–30.

Волошко, Н. І. (2011). Детермінанти ставлення до здоров'я і здорового способу життя. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 11, 115–124.

Гурвич, И. Н. (1999). *Социальная психология здоровья*. Санкт-Петербург: Ювента.

Левчук, Н. М. (2017). Здоров'я і тривалість життя в Україні у контексті формування передумов інноваційної зайнятості. *Демографія та соціальна економіка*, 1(29), 54–65.

Antonovsky, A. (1995). *Rozwikłanie tajemnicy zdrowia. Jak radzić sobie ze stresem i nie zachorować*. Warszawa: Fundacja Instytutu Psychiatrii i Neurologii.

Antonovsky, A. (1999). The structure and properties of the sense of coherence scale. *Social Science and Medicine*, 36(6), 725–733.

Babicz-Zielińska, E., & Jeżewska-Zychowicz, M. (2015). *Wpływ czynników środowiskowych na wybór i spożycie żywności*. *Handel Wewnętrzny*, 2(355), 5–18.

Darling, C. A., McWey, L. M., Howard, S. N., Olmstead, S. B. (2007). College student stress: the influence of interpersonal relationships on sense of coherence. *Stress and Health*, 23, 215–229.

Dzwonkowska, I., Lachowicz-Tabaczek, K., & Łaguna, M. (2008). SES – Skala Samooceny Rosenberga. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.

Erikson, H. E. (2004). *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.

Evans, W. D. (2006). How social marketing works in health care. *The BMJ*, 332(7551), 1207–1210.

Fila, M. J., & Eatough, E. (2018). Extending knowledge of illegitimate tasks: Student satisfaction, anxiety, and emotional exhaustion. *Stress and Health*, 34, 152–162.

Hakanen, J. J., Feldt, T., Leskinen, E. (2007). Change and stability of sense of coherence in adulthood: Longitudinal evidence from the Healthy Child study. *Journal of Research Personality*, 41, 602–617.

Hojat, M., Glaser, K., Xu, G., Veloski, J. J., & Christian, E. B. (1999). Gender comparisons of medical students' psychosocial profiles. *Medical Education*, 33, 342–349.

Jedlecka, W. (2016). Wegetarianizm we współczesnych religiach światowych. Zarys problemu. *Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna*, 5(1), 263–278.

Joseph, B., & Joseph, M. (2016). The health of the healthcare workers. *Indian Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 20(2), 71–72.

Juczyński, Z. (2012). Inwentarz Zachowań Zdrowotnych (IZZ). In Z. Juczyński (Ed.), *Narzędzia pomiaru w promocji i psychologii zdrowia* (pp. 116–122). Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.

Kamińska, M. S., Dąbrowska, O., Baranowska, E. et al. (2011). Analiza porównawcza ryzykownych zachowań zdrowotnych studentów Wydziału Prawa Uniwersytetu Szczecińskiego oraz Wydziału Prawa Uniwersytetu Technicznego w Luleå w Szwecji. *Zdrowie Publiczne*, 121(2), 151–156.

Królikowska, S. (2011). Nierówności w stanie zdrowia między kobietami a mężczyznami w kontekście płci biologicznej oraz społeczno-kulturowej. *Annales University Lodz Sociology*, 39, 33–52.

Kubiak, M. (2009). Psychologia zachowań zdrowotnych. *Pieleg Polozna*, 2(32), 128–132.

Łaguna, M., Lachowicz-Tabaczek, K., & Dzwonkowska, L. (2007). Skala Samooceny Morrisa Rosenberga – polska adaptacja metody. *Psychologia Społeczna*, 2(4), 164–176.

Łaguna, M. (2008). *SES – Skala Samooceny Rosenberga*. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych Polskiego Towarzystwa Psychologicznego.

Lalonde, M. (1974). *A new perspective on the health of Canadians*. Ottawa, ON: Minister of Supply and Services Canada. Retrieved from <http://www.phac-aspc.gc.ca/ph-sp/pdf/perspect-eng.pdf>.

- Marcinkowska, U., Lau, K., & Joško-Ochojska, J. (2013). O potrzebie kształcenia studentów medycyny w aspekcie wiedzy o stresie – w ramach zajęć fakultatywnych. *Hygeia Pub. Health*, 48(2), 152–155.
- Muirhead, V., & Locker, D. (2008). Canadian dental students' perceptions of stress and social support. *European Journal Dental Education*, 12, 144–148.
- Ogińska-Bulik, N. (2010). Czynniki sprzyjające rozwojowi zachowań kompulsywnych związanych z wykonywaniem czynności. In N. Ogińska-Bulik (Ed.), *Zachowania ryzykowne i szkodliwe dla zdrowia* (pp. 23–42). Łódź: AH-E.
- Ostrowska, A. (1999). *Styl życia a zdrowie. Z zagadnień promocji zdrowia*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Pasikowski, T. (2001). Kwestionariusz Poczucia Koherencji dla Dorosłych. In H. Sęk, T. Pasikowski (Eds.), *Zdrowie – Stres – Zasoby* (pp. 71–85). Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Pervin, L. A. (2002). *Psychologia osobowości*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwa Psychologiczne.
- Pilch, T. (1995). Grupa rówieśnicza jako środowisko wychowawcze. In T. Pilch, I. Lepalczyk (Eds.), *Pedagogika społeczna* (pp. 174–185). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie ŻAK.
- Poprawa, R. (1996). Zasoby osobiste w radzeniu sobie ze stresem In G. Dolińska-Zygmunt (Ed.), *Elementy psychologii zdrowia* (pp. 101–136). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Romanowska-Tołłoczko, A. (2011). Styl życia studentów oceniany w kontekście zachowań zdrowotnych. *Hygeia Public Health*, 46(1), 89–93.
- Sójka, A., Stelcer, B., Roy, M., Mojs, E., & Pryliński, M. (2019). Is there a relationship between psychological factors and TMD? *Brain and Behavior*, 9(9), 1–11.
- Strzelecki, W., Cybulski, M., Strzelecka, M., & Dolczewska, A. S. (2007). Zmiana wizerunku medialnego kobiety, a zaburzenia odżywiania we współczesnym świecie. *Nowiny Lekarskie*, 76(2), 173–181.
- Strzelecki, W., Cybulski, M., & Strzelecka, M. (2009). Rola poczucia umiejscowienia kontroli w kształtowaniu wybranych zachowań zdrowotnych adolescentów. *Nowiny Lekarskie*, 78, 18–22.
- Ślusarska, B., Dobrowolska, B., & Zarzycka, D. (2013). Metateoretyczny kontekst zachowań zdrowotnych w paradygmatach zdrowia. *Problemy Higieny i Epidemiologii*, 94(4), 667–674.
- Stola, K. (2019). Ukrainian economic immigration in Poland. Health and socio-economic approach. In *Materialy Mizhnarodnoi naukowo-praktychnoi konferentsii «Zdorovia u multidystsyplinarnomu dyskursi» [Health in a multidisciplinary discourse]* (pp. 102–104). Lviv, Ukraine: UCU.
- Skrzypek, M., Piątkowski, W., Brysiewicz, A., & Wszędyrówny, M. (2001). Analiza jakości życia studentów w kontekście stylu radzenia sobie ze stresem. Raport z badań. *Annales Universitatis Marie Curie – Skłodowska Lublin – Polonia*, 26(21), 261–275.
- Syrkiewicz-Świątła, M., Holecki, T., & Wojtynek, E. (2014). Znaczenie mass mediów w promocji zdrowia. *MONZ*, 20(2), 171–176.
- Szymczak, J. (2005). Poczucie koherencji u osób przyjętych na studia medyczne na Akademii Medycznej w Gdańsku przed rozpoczęciem nauki i w latach przedklinicznych. *Annales Academiæ Medical Gedenesis*, 35, 187–197.
- Tabak, I., Jodkowska, M., Oblacińska, A., & Mikiel-Kostyra, K. (2012). Czy spożywanie wspólnych posiłków z rodziną może chronić nastolatki przed otyłością? *Developmental Period Medicine*, 16(4), 313–321.
- Tiszczenko, E., Surmach, M., & Pieciewicz-Szczęsna, H. (2009). Zachowania zdrowotne jako kluczowy czynnik zdrowia. *Zdrowie Publiczne*, 119(1), 86–89.
- Wnuk, M., Hędzerek, M., & Marcinkowski, J. T. (2009). Porównanie poziomu szczęścia oraz poczucia koherencji wśród studentów nieużywających, eksperymentujących i nadużywających narkotyków. *Polskie Forum Psychologiczne*, 14(2), 218–232.
- Wysocki, M. J., & Miller, M. (2003). Paradygmat Lalonde'a, Światowa Organizacja Zdrowia i Nowe Zdrowie Publiczne. *Przegląd Epidemiologiczny*, 57, 505–512.
- Zadworna-Cieślak, M. (2010). Rola rodziny w kształtowaniu zachowań ryzykownych dla zdrowia młodzieży In N. Ogińska-Bulik (Ed.), *Zachowania ryzykowne i szkodliwe dla zdrowia* (pp. 43–58). Łódź: AH-E.
- Zielińska, M. (2008). Społeczne uwarunkowania zachowań zdrowotnych łódzkich kobiet w wieku prokreacyjnym. *Problemy Higieny i Epidemiologii*, 89(3), 367–372.

УДК 316.614

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).123](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).123)

Сидоркіна Марина Юріївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології політичної участі молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-8303-8762
marina.sidorkina@gmail.com

СОЦІАЛЬНИЙ ІНТЕРЕС ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ

Проаналізовано феномен “соціального інтересу” як чинник розвитку громадянської компетентності молоді. На основі досліджень Ф. Одіже в структурі громадянської компетентності виокремлено такі складники: когнітивні компетенції, етичні компетенції і ціннісний вибір (мотиваційно-ціннісний аспект громадянської компетентності), соціальні компетенції (здатність до дії). До них додано низку рефлексивних компетенцій, зокрема здатність аналізувати, критично осмислювати результати різноманітних форм громадянської активності, власні внески у процес та результат суспільно-політичної взаємодії, інформацію суспільно-політичного характеру. До складників громадянської компетентності, які визначають позиціонування себе суб’єктом у процесі громадянської взаємодії та ставлення до цього процесу, віднесено: здатність налагоджувати ефективну взаємодію та співпрацю з метою вирішення актуальних суспільно-політичних питань, здатність конструктивно вирішувати конфлікти, почуття солідарності, зорієнтованість на суспільний добробут, почуття відповідальності, співпричетності. Розглянуто основні положення концепції соціального інтересу А. Адлера та низку інших важливих положень його теорії, зокрема щодо стилю життя особистості та чинників, які зумовлюють його формування. У структурі соціального інтересу за прикладом Г. Тулітбаєвої виокремлено такі складники: когнітивний, емоційно-регулятивний, комунікативно-поведінковий, мотиваційно-ціннісний; уточнено сутність кожного з них у контексті дослідження соціального інтересу як чинника громадянської компетентності молоді.

Ключові слова: громадянська компетентність; соціальний інтерес; співпричетність; практики; суспільно-політична взаємодія; відповідальність.

Maryna Yu. Sydorkina

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher
of the Laboratory of Psychology of Political Behavior of Youth,
Institute for Social and Political Psychology of NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-8303-8762
marina.sidorkina@gmail.com

SOCIAL INTEREST AS A FACTOR OF YOUTH CIVIC COMPETENCE FORMATION

Abstract. It is analysed the “social interest” phenomenon as a socio-psychological factor of youth civic competence development. According to F. Odizhe’s studies there are revealed such components in the structure of civic competence: cognitive competences, ethical competences and value choice (motivational-value aspect of civic competence), social competences (ability to act). There are also added the range of reflective competences, particularly, the ability to analyze, to think

critically on the results of various forms of civic activity, to make personal contributions to the process and the outcomes of socio-political interaction, and to reflect on the essence of socio-political information. There are outlined the youth civic competence's components which determine the positioning of the subject as an actor in the civic interaction and the attitude towards this process. These components are the following: the ability to establish an effective interaction and cooperation in order to resolve actual socio-political issues, the ability to constructively resolve the conflicts, the sense of solidarity, the focus on a common good, the sense of responsibility, the sense of commonality. There are considered the main principles of the "social interest" concept defined by A. Adler and a number of other important provisions of his theory, in particular, concerning personal lifestyle and factors that determine its formation. In the structure of social interest (following G. Tulitbayeva) there are outlined such components: cognitive, emotional-regulatory, communicational-behavioral, motivational-value; each of them are clarified in the context of social interest exploring as a factor of youth civic competence.

Keywords: civic competence; social interest; commonality; practices; socio-political interaction; responsibility.

Постановка проблеми. Майбутнє суспільства залежить від виховання компетентних та свідомих громадян, здатних розважливо оцінювати суспільно-політичні реалії, готових брати на себе відповідальність за вирішення суспільно-політичних питань, схильних обирати конструктивні стратегії суспільно-політичної взаємодії. Розвиток громадянської компетентності як мета громадянської освіти передбачає розвиток усієї сукупності здібностей, що дають громадянину змогу активно, відповідально та ефективно реалізовувати весь комплекс громадянських прав та обов'язків у демократичному суспільстві.

Тому особливого значення набуває пошук чинників та розроблення соціально-психологічних стратегій розвитку громадянської компетентності молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. До проблеми формування громадянської компетентності звертаються у своїх працях Р. Даль, І. Жадан, Х. Мюнклер, С. Позняк, О. Пометун, Е. Слабунова, Т. Шевчук та інші науковці. Х. Мюнклер, зокрема, визначає громадянську компетентність як сукупність якостей і кваліфікаційних характеристик, які зумовлюють партиципативну здатність і партиципативну готовність, інтерес до примноження не лише особистих, а й спільних надбань, тобто орієнтацію на суспільний добробут або почуття солідарності, що свідчить про готовність до вчинків, дій, зусиль, щодо яких не передбачається матеріальної компенсації або ж вона є незначною (Münkler, 1997). На основі досліджень Ф. Одіже у структурі громадянської компетентності можна виокремити такі складники компетенції: когнітивні, етичні, соціальні (здатність до дії) (див. Позняк, 2013), а також додати до виокремлених ним компонентів групу рефлексивних компетенцій. *Когнітивні* компетенції передбачають правову і політичну освіченість громадян, передусім знання та розуміння принципів і цінностей прав людини та демократичної взаємодії, розуміння механізмів захисту прав людини на всіх рівнях. *Етичні компетенції і ціннісний вибір* (мотиваційно-ціннісний аспект громадянської компетентності) стосуються ціннісного підґрунтя взаємовідносин особи з іншими людьми в суспільстві, зокрема таких цінностей, як відповідальність, свобода, рівність, повага тощо. *Здатність до дії, або соціальні компетенції*, визначають спроможність реалізовувати себе в суспільному житті через співпрацю з іншими шляхом обговорення та розв'язання конфліктів відповідно до принципів демократичного права. До групи *рефлексивних компетенцій* відносимо здатність аналізувати, критично осмислювати інформацію суспільно-політичного характеру, а також результати різноманітних форм громадянської активності та власних внесків у процес та результат суспільно-політичної взаємодії. Передумовою розвитку громадянських чеснот (в умовах невеликих спільнот), на думку Р. Даля, є співпричетність, яка передбачає здатність поставити себе на місце іншого, подивитися на світ очима іншого (Даль).

Отже, важливими складниками громадянської компетентності, які визначають позиціонування себе суб'єктом у процесі громадянської взаємодії та ставлення до цього

процесу, є: здатність налагоджувати ефективну взаємодію та співпрацю з метою вирішення актуальних суспільно-політичних питань, конструктивно вирішувати конфлікти; почуття солідарності; зорієнтованість на суспільний добробут; почуття відповідальності, співпричетності тощо. Перелічені чинники згідно з теорією А. Адлера значною мірою зумовлюються рівнем розвитку *соціального інтересу* особистості.

За даними дослідження комунікативного потенціалу розвитку громадянської компетентності молоді, проведеного І. Жадан, наскрізною у всіх комунікативних практиках молоді є тема власного інтересу (вигоди) від громадянської ідентифікації. Понад половину тих, хто вибудовує свою ідентичність з уявлення про громадянську активність як ознаку зрілості особистості, відповідальність за те, що відбувається в державі, покладають виключно на владу, а переважна більшість (близько 80%) бачать свою роль у тому, щоб контролювати владу. Як зазначає І. Жадан (2019), у молоді спостерігається “брак готовності до співробітництва на засадах довіри, а отже і компетентної громадянської поведінки”.

У зв'язку з цим актуальним вважаємо комплексне вивчення соціально-психологічних чинників розвитку громадянської компетентності молоді. Недослідженим наразі залишається і вплив соціального інтересу на громадянську компетентність сучасної молоді.

Метою статті є аналіз феномену “соціального інтересу” як чинника розвитку громадянської компетентності молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін “соціальний інтерес” є одним з найбільш усталених перекладів запропонованого А. Адлером терміна “Gemeinschaftsgefühl”. Іншими синонімічними варіантами перекладу цього терміна є “почуття спільності”, “почуття солідарності”, “почуття належності”. До речі, у роботах А. Адлера визначення соціального інтересу пройшло ряд трансформацій. Його спроби операціоналізувати визначення соціального інтересу варіювали від дуже простого визначення – як “кооперація між індивідами”, “здатність цікавитися іншими людьми, дбати про них” – до вдосконаленого “зацікавленість у спільності, прагнення бути частиною спільноти такого рівня, який міг би бути можливим, якби людство досягло мети досконалості” (див. John, 1995, р. 5-6). Відомий перекладач праць А. Адлера Х. Ансбахер стверджував, що слід розрізняти “почуття спільності” (community feeling) і “соціальний інтерес” (social interest) (див. Johnson-Migalski, Нuo, & Sesso-Osburn). *Почуття спільності* – це вроджена здатність ідентифікувати себе з більшою спільнотою, а зрештою – з усім людством, розглядаючи проблеми, з якими стикається більшість, як такі, які нічим не відрізняються від власних. Х. Ансбахер підкреслював, що почуття спільності є *пасивним* процесом, який свідчить про загальне вроджене почуття до себе, інших, спільноти, всесвіту і майбутнього. *Соціальний інтерес* пов'язаний з почуттям спільності, проте розглядається як *активний* процес, який може спрямовувати та скеровувати поведінку людей, орієнтовану на інших і на всесвіт, і є діяльним проявом почуття спільності (там само). У широкому розумінні соціальний інтерес розглядають як “інтерес в інтересах людства”, як активний інтерес до покращення добробуту людства.

Адлер осмислював соціальний інтерес як чинник розвитку здатності людини до соціального життя, що сприяє формуванню об'єктивних можливостей людини робити внесок і співпрацювати з іншими людьми, а також здатності розуміти і проявляти співчуття до інших. У процесі розвитку особистості соціальний інтерес може переходити на рівень суб'єктивного, оцінного ставлення, що визначає вибір і взаємодію людини з іншими (Ansbacher, 1991). А. Адлер розглядав здатність “бачити очима іншого, чути вухами іншого, відчувати серцем іншого” як ключовий чинник, завдяки якому відбувається щойно згаданий процес трансформації ідентичності (Johnson-Migalski, Нuo, & Sesso-Osburn, 2017). Досвід ідентифікації та співпереживання дає людині змогу співпрацювати з іншими й може стати основою такого конструктивного світоглядного ціннісного настановлення, як “сприяння всьому людству” (Yuen, 2010, р. 2048).

А. Адлер наголошував, що соціальний інтерес не є вродженим. Проте в його основі лежить вроджена здібність, яку потрібно свідомо розвивати. Розвиток соціального інтересу

зумовлюється впливами соціального середовища. Вагому роль у процесі розвитку соціального інтересу відіграє виховання. Досвід, переживання та почуття в період раннього дитинства можуть сприяти або перешкоджати розвитку соціального інтересу (Дубовицкая, & Тулитбаева, 2014). Стосунки батьків з дітьми в сім'ї є базисом формування почуття належності, яке підвищує рівень довіри та надії, заохочує долучатися до взаємодії, співпраці, спонукає надавати допомогу, сприяє розвитку емпатії та здатності розуміти інших, розвитку почуття відповідальності (Alizadeh, Dreikurs Ferguson, Murphy, & Fariba, 2017).

Кожна дитина, особливо на початку життя, відчуває природну, фізіологічно зумовлену недосконалість і, відповідно, залежність від піклування батьків. Відчуття власної недосконалості або неповноцінності, згідно з теорією А. Адлера, може в деяких людей ставати надмірним і переростати відтак у комплекс неповноцінності. Це може статися в трьох випадках: 1) у разі неповноцінності органів, 2) через надмірне піклування (опіки) або ж 3) унаслідок відторгнення дитини батьками. Як відповідь на розвиток комплексу неповноцінності у людини може розвинутися комплекс зверхності, в основі якого лежить соціально непродуктивне прагнення до домінування (*striving for superiority*) – прагнення особистої переваги над іншими, що стає ключовою мотивацією таких людей. Це сприяє формуванню невротичного стилю життя. (Поняття “стиль життя” в концепції А. Адлера вміщує в себе те “значення, яке для людини має світ і її власне місце в ньому, а також її цілі, спрямованість її прагнень та підходи, які вона використовує для розв’язання життєвих проблем” (Adler, 1932, p. 48). Психологічно здорові люди вмотивовані нормальним почуттям власної недосконалості і високим рівнем соціального інтересу. Вони прагнуть успіху, що базувався б на досконалості та завершеності, корисних для всіх. Прагнення успіху – мотивація людей із добре розвинутим соціальним інтересом, в основі якої лежить прагнення досконалості з користю для всіх. Адлер вважав, що соціальний інтерес і стиль життя формуються до 5 років і надалі майже не змінюються, їх дуже складно коригувати.

Усі дослідження феномену “соціального інтересу” в психології ґрунтуються на засадах теорії А. Адлера. Дослідники, які присвячують свої наукові пошуки вивченню можливостей цілеспрямованого формування соціального інтересу, часом розширюють свій методологічний апарат, поєднуючи методологічні засади теорії Адлера з іншими методологіями.

Цікавим прикладом у цьому контексті є дослідження Т. Дубовицької та Г. Тулітбаєвої, метою якого було вивчення можливостей розвитку соціального інтересу задля підвищення рівня професійної компетентності майбутніх психологів. Серед ключових методологій, які стали базисом їхніх досліджень, окрім концепції соціального інтересу, – методологія суб’єктно-діяльнісного і компетентнісного підходів; концепції розвитку особистості студента-психолога в освітньому процесі. Вдалим видається запропоноване Т. Дубовицькою і Г. Тулітбаєвою визначення *соціального інтересу* як форми спрямованості особистості, як її життєвого настановлення, яке зумовлює готовність і бажання людини до конструктивної і продуктивної взаємодії з іншими людьми задля добробуту їх самих і всього суспільства (Дубовицкая, & Тулитбаева, 2014). Проведене ними дослідження показало можливість формування соціального інтересу у студентів – майбутніх психологів – у процесі спеціально організованих занять (там само).

Можливість цілеспрямованого розвитку соціального інтересу в ув’язнених в умовах виправних закладів під впливом спеціально організованого навчання було доведено завдяки дослідженню Ж. Добревої-Стойкової (Dobreva-Stoykova, 2017).

Соціальний інтерес є багатовимірним феноменом. Як і Г. Тулітбаєва, виокремлюємо в структурі соціального інтересу такі компоненти: когнітивний, емоційно-регулятивний, комунікативно-поведінковий, мотиваційно-ціннісний (Тулітбаєва, 2016). Розгляньмо кожен із цих компонентів у контексті їхнього впливу на громадянську компетентність і громадянську взаємодію.

Когнітивний компонент соціального інтересу зумовлює оцінне ставлення людини до життя, що визначає вибір та особливості взаємодії людини з іншими; відображає здатність

людини проявляти “інтерес в інтересах людства”. У випадку розвиненого соціального інтересу когнітивний компонент є позитивним соціально-перцептивним настановленням особистості щодо інших людей (там само). Отже, цей компонент визначає загальну налаштованість суб’єкта на взаємодію з іншими з метою розв’язання спільних суспільно-політичних проблем, сприяння спільному добробуту, зумовлює настановлення щодо партнерів на громадянську взаємодію; частково зумовлює позиціонування себе суб’єктом у політичній картині світу; визначає налаштованість на здобуття знань щодо механізмів впливу громадянина на владні інституції і щодо стратегій розв’язання суспільно-політичних проблем; частково визначає “призму”, крізь яку суб’єкт осмислює суспільно-політичну інформацію, події і власну роль у громадянській взаємодії.

Емоційно-регулятивний компонент соціального інтересу відповідає за здатність людини ідентифікуватися з іншими людьми, відчувати спільність із ними (почуття людини не лише до її найближчого оточення, а й до всього людства), поділяти їхні почуття; за здатність до співчуття, емпатії, саморегуляції свого емоційного стану. Отже, у контексті громадянської компетентності цей компонент впливає на здатність налагоджувати та підтримувати стосунки в процесі взаємодії, вирішувати конфлікти в процесі громадянської взаємодії; визначає почуття співпричетності; опосередковано впливає на здатність ефективно діяти в ситуаціях психоемоційного напруження; опосередковано впливає на оцінку громадянином подій та взаємодії, свого внеску та внеску інших.

Комунікативно-поведінковий компонент – асертивність, комунікативні навички, вміння будувати стосунки, що базуються на довірі, турбота про інших, що проявляється у ставленні та активності, спрямованій на покращення добробуту інших. Цей компонент безпосередньо визначає здатність обирати конструктивні стратегії взаємодії; визначає особливості стосунків суб’єктів громадянської взаємодії.

Мотиваційно-ціннісний компонент – це усвідомлення і прийняття цінності позитивних взаємовідносин, прагнення допомагати іншим людям; налаштованість людини на вирішення життєвих завдань, які передбачають взаємодію з іншими, шляхом співробітництва. Цей компонент визначає цінності і пріоритети суб’єкта громадянської взаємодії та його налаштованість на надання допомоги іншим, а також співробітництво з партнерами по взаємодії.

Отже, соціальний інтерес є важливим чинником розвитку громадянської компетентності. Подальше емпіричне дослідження ми плануємо присвятити комплексному вивченню особливостей впливу соціального інтересу на окремі компетенції в структурі громадянської компетентності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Соціальний інтерес формується насамперед під впливом взаємодії та виховання в сім’ї, хоч його можна цілеспрямовано розвивати й поза межами сім’ї в більш пізньому віці. Рівень розвитку соціального інтересу впливає на ефективність громадянської діяльності, на готовність та здатність до конструктивної та ефективної суспільно корисної взаємодії з іншими (спрямованої, зокрема, і на вирішення питань, пов’язаних із спільним добробутом). Підсумовуючи проведений теоретичний аналіз, можна стверджувати, що рівень розвитку соціального інтересу впливає на рівень розвитку громадянської компетентності. Перевірка цього концептуально обґрунтованого твердження вимагає проведення подальших емпіричних досліджень, що й має стати завданням наступних наукових розвідок. Перспективним видається розроблення тренінгових програм і навчальних курсів, які б сприяли комплексному розвитку соціального інтересу як важливого чинника громадянської компетентності молоді.

Список використаних джерел

- Даль, Р. *Проблемы гражданской компетентности*. Взято из https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/dal/pr_gra.php.
- Дубовицкая, Т. Д., & Тулитбаева, Г. Ф. (2014). Социальный интерес: понятие, структура, диагностика, развитие. *Фундаментальные исследования*, 11-10, 2276–2279. Взято из <http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=35934>.
- Жадан, І. В. (2019). Комуникативний потенціал розвитку громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43 (46), 67–82.
- Позняк, С. І. (2019). Комуникативні практики соціальної взаємодії як індикатор громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43 (46), 128–149. Взято з <http://sssppj.org/index.php/ssj/article/view/22/82>.
- Позняк, С. І. (2013). *Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова: методичні рекомендації*. Кировоград: Імекс-ЛТД.
- Тулитбаева, Г. Ф. (2016). *Формирование социального интереса у студентов психологов на начальном этапе обучения в вузе*. (Дис. канд. психол. наук). Башкирский государственный педагогический ун-т им. М. Акмуллы, Уфа. Взято из https://research.susu.ru/images/docs/dissertationnaya_rabota_tulitbaeva_g.f.pdf
- Adler, A. (1932). *What life should mean to you*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Alizadeh, H., Dreikurs Ferguson, E., Murphy, J., & Fariba, S. (2017). Development of the Social Interest Scale for Iranian Children Aged 4–12: A Qualitative Model of Knowledge, Skills, and Attitudes Supporting Adlerian-Based Trauma Psychotherapy. *The Journal of Individual Psychology*, Vol. 73, № 1, 38–53. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/314241024_Development_of_the_Social_Interest_Scale_for_Iranian_Children_Aged_4-12_A_Qualitative_Model_of_Knowledge_Skills_and_Attitudes_Supporting_Adlerian-Based_Trauma_Psychotherapy.
- Ansbacher, H. L. (1991). The concept of social interest. *Individual Psychology: The Journal of Adlerian Theory, Research & Practice*, 47(1), 28–46.
- Daugherty, D., Murphy, M., & Paugh, J. (2001). An examination of the Adlerian construct of social interest with criminal offenders. *Journal of Counseling and Development*, 79, 465–479.
- Dobрева-Stoykova, Zh. (2017). Dynamics in the Development of Social Interest among Incarcerated Persons in the Learning Environment at Correctional Facilities. *Journal of Education & Social Policy*, Vol. 4, No. 3, 92–97. Retrieved from jespnet.com > Vol_4_No_3_September_2017.
- John, C. (1995). *Testing the construct validity of the Suliman's scale*. (Doctor of Philosophy), University of North Texas. Retrieved from https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc277658/m2/1/high_res_d/1002725821-st%20john.pdf.
- Johnson-Migalski, L., Huo, D., & Sesso-Osburn, F. (2017). Social Interest. *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/317173745_Social_Interest.
- Münkler, H. (1997). Der kompetente Bürger. In A. Klein, R. SchmalzBruns (Eds.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (s. 153–172). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.
- Yuen, T. (2010). Counseling with adolescents in Hong Kong: an effective groupwork revisited. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5, 2047–2057.

References

- Adler, A. (1932). *What life should mean to you*. London: George Allen & Unwin Ltd. (in English)
- Alizadeh, H., Dreikurs Ferguson, E., Murphy, J., & Fariba, S. (2017). Development of the Social Interest Scale for Iranian Children Aged 4–12: A Qualitative Model of Knowledge, Skills, and Attitudes Supporting Adlerian-Based Trauma Psychotherapy. *The Journal of Individual Psychology*, Vol. 73, № 1, 38–53. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/314241024_Development_of_the_Social_Interest_Scale_for_Iranian_Children_Aged_4-12_A_Qualitative_Model_of_Knowledge_Skills_and_Attitudes_Supporting_Adlerian-Based_Trauma_Psychotherapy. (in English)

Ansbacher, H. L. (1991). The concept of social interest. *Individual Psychology: The Journal of Adlerian Theory, Research & Practice*, 47(1), 28–46. (in English)

Dal, R. *Problemy grazhdanskoy kompetentnosti* [Problems of civic competence]. Retrieved from https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/dal/pr_gra.php. (in Russian)

Daugherty, D., Murphy, M., & Paugh, J. (2001). An examination of the Adlerian construct of social interest with criminal offenders. *Journal of Counseling and Development*, 79, 465–479. (in English)

Dobрева-Stoykova, Zh. (2017). Dynamics in the Development of Social Interest among Incarcerated Persons in the Learning Environment at Correctional Facilities. *Journal of Education & Social Policy*, Vol. 4, No. 3, 92–97. Retrieved from jespnet.com > Vol_4_No_3_September_2017.

Dubovitskaya, T. D., & Tulitbayeva, G. F. (2014). *Sotsialnyi interes: ponyatiye, struktura, diagnostika, razvitiye. Fundamentalnyye issledovaniya* [Social interest: concept, structure, assessment, development], 11-10, 2276–2279. Retrieved from <http://www.fundamental-research.ru/ru/article/view?id=35934>. (in Russian)

John, C. (1995). *Testing the construct validity of the Suliman's scale*. (Doctor of Philosophy), University of North Texas. Retrieved from https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc277658/m2/1/high_res_d/1002725821-st%20john.pdf. (in English)

Johnson-Migalski, L., Huo, D., & Sesso-Osburn, F. (2017). Social Interest. *Encyclopedia of Personality and Individual Differences*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/317173745_Social_Interest. (in English)

Münkler, H. (1997). Der kompetente Bürger. In A. Klein, R. SchmalzBruns (Eds.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (s. 153–172). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung. (in German)

Pozniak, S. I. (2019). Komunikatyvni praktyky sotsialnoi vzaiemodii yak indykator kompetentnosti studentskoi molodi. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 43 (46), 128–149. Retrieved from <http://ssppj.org/index.php/ssj/article/view/22/82>. (in Ukrainian)

Pozniak, S. I. (2013). *Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova* [Resources of citizenship: a socio-psychological component]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (in Ukrainian)

Tulitbayeva, G. F. (2016). *Formirovaniye sotsialnogo interesa u studentov-psikhologov na nachalnom etape obucheniya v vuze* [Formation of social interest among psychology students during initial stage of education at university] (Candidate's thesis). Bashkirskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet im. M. Akmullyū Ufa. Retrieved from https://research.susu.ru/images/docs/dissertacionnaya_rabota_tulitbaeva_g.f.pdf. (in Russian)

Yuen, T. (2010). Counseling with adolescents in Hong Kong: an effective groupwork revisited. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 5, 2047–2057. (in English)

Zhadan, I. V. (2019). Komunikatyvnyi potentsial rozvytku hromadianskoi kompetentnosti studentskoi molodi [Communication potential of student youth civic competence development]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 43 (46), 67–82. (in Ukrainian)

УДК 378.01:37.01(477)(045)

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).124](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).124)

Швень Ярослава Леонідівна

кандидат психологічних наук, доцент,
заступник директора Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти,
ДЗВО “Університет менеджменту освіти”,
м. Біла Церква, Україна
ORCID ID 0000-0002-9890-1039
zolotaslava@ukr.net

**РЕФЛЕКСИВНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ
ЩОДО ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНИХ
ПРАЦІВНИКІВ У СИСТЕМІ ФОРМАЛЬНОЇ І НЕФОРМАЛЬНОЇ
ОСВІТИ**

Модель розвитку суспільства знань потребує від сучасного педагога широкого спектра навичок і компетенцій для успішного виконання своїх професійних функцій. Завданням системи формальної і неформальної освіти є якісний науково-методичний супровід фахівця, а також реалізація змісту і технологій професійного розвитку у варіативних освітніх моделях. У статті висвітлено теоретичні засади та наведено результати аналізу сучасних освітніх варіативних моделей професійного розвитку педагогічних працівників у системі формальної і неформальної освіти у форматі рефлексивного аналізу наукових пошуків у межах науково-дослідної роботи “Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: історія, теорія, технології” (2017–2019 рр.). Зокрема, упорядковано категорійний апарат дослідження; підготовлено й проведено стартовий моніторинг з метою виявлення проблем і труднощів у процесі професійного розвитку фахівців, якості науково-методичного забезпечення, з’ясування причин їх виникнення; здійснено комплексне вивчення психолого-педагогічних чинників, за яких професійний розвиток фахівців в освітніх моделях формальної і неформальної освіти здійснюється ефективніше; теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено зміст і технології професійного розвитку педагогічних працівників у системі освіти дорослих. Автором розроблено, експериментально перевірено та апробовано в курсовій і міжкурсовій підготовці науково-методичний супровід неперервного професійного розвитку педагогічних працівників; здійснено кількісний і якісний аналіз результатів експерименту, запропоновано педагогічну інтерпретацію отриманих експериментальних даних; окреслено перспективні завдання подальшого професійного розвитку фахівців у системі формальної і неформальної освіти. Висловлено думку, що якщо систему освіти дорослих озброїти актуальними варіативними освітніми моделями формальної і неформальної освіти, то можна істотно підвищити рівень професійного розвитку науково-педагогічних і педагогічних працівників, забезпечивши таким чином суспільство фахівцями, які вільно орієнтуються в постійно змінних соціально-економічних умовах, оптимально самореалізуються як професіонали в суспільстві економіки знань, здійснюють професійну самоактуалізацію і прагнуть до розвитку професійної самосвідомості.

Ключові слова: професійний розвиток; педагогічні працівники; варіативні моделі; науково-методичний супровід; формальна освіта; неформальна освіта.

Yaroslava L. Shven

Ph.D. in Psychology, Associate Professor,
Deputy Director of the Belotserkov Institute
for Continuing Vocational Education,
SHEI “University of management education”,
Bila Tserkva, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-9890-1039
zolotaslava@ukr.net

REFLEXIVE ANALYSIS OF THE RESEARCH WORK ON EDUCATORS’ PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN THE SYSTEM OF FORMAL AND NON-FORMAL EDUCATION

Abstract. The model of the knowledge society development requires from a modern educator a wide range of skills and competences to successfully fulfill his professional functions. The formal and non-formal education system’s aim is a qualitative scientific-methodological support of a specialist, as well as realization of content and technologies of professional development in variable educational models. The article presents the theoretical principles and the analysis of modern educational variable models of educators’ professional development in the system of formal and non-formal education, conducted under the research “Professional Development of Specialists in the Adult Education System: History, Theory and Technologies” (2017-2019). In particular, there are systematized the research concepts; the initial monitoring is prepared and conducted in order to identify the problems and difficulties in the process of specialists’ professional development, in quality of scientific-methodological support, in ascertaining the reasons of problems’ appearance; it is carried out a complex study of psychological-pedagogical factors under which the specialists’ professional development in the formal and non-formal education models is made more effectively; the content and technologies of educators’ professional development in the education system for adults is theoretically grounded and experimentally verified. The author developed, experimentally verified, and tested the scientific-methodological support of educators’ continuous professional development in the course and intercourse training; the quantitative and qualitative analysis of the experiment’s results is made, the pedagogical interpretation of the obtained experimental data is suggested; there are outlined the perspective tasks of specialists’ further professional development in the system of formal and non-formal education. It is expressed that if the education system for adults is provided with the up-to-date variable educational models in the system of formal and non-formal education, then it is possible to increase the professional development of the teaching and scientific staff to make them easily oriented in the constantly changing socio-economical conditions, professionally realized in the knowledge society, carry out professional self-actualization, and strive to develop their professional self-awareness.

Keywords: professional development; educators; variable models; scientific-methodological support; formal education; non-formal education.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена сучасними викликами суспільства й модернізацією освіти дорослих на принципах неперервності, гуманізації, випереджувальності, мережовості, варіативності, мобільності, прогностичності, відкритості, інтеграції традиційних та інноваційних технологій; недосконалістю науково-методичного забезпечення професійного розвитку педагогічних працівників протягом усього життя. Зазначені суперечності підтверджують необхідність обґрунтування теоретичних і методологічних засад професійного розвитку фахівців загалом крізь призму аналізу перспективних варіативних моделей професійного розвитку педагогічних працівників у системі формальної і неформальної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв’язаних частин загальної проблеми. Висвітленню проблем професійного розвитку педагогічних працівників у системі відкритої освіти присвячено наукові праці О. Бондарчук, В. Олійника,

В. Семиченко, В. Сидоренко, В. Солдаткіна, Т. Сорочан, Д. Борнштейна (Bornstein), Г. Гутека (Gutek) та ін. Аналіз джерельної бази дослідження засвідчує значний інтерес вітчизняних і зарубіжних дослідників до професійного розвитку педагогічних працівників як освітнього актуалітету загалом і нагальної умови розвитку професійної самосвідомості та становлення фахівця в системі акмепрофесіогенезу зокрема. Окреслені питання, а саме питання професійного розвитку педагогічних працівників у системі формальної і неформальної освіти, потребують подальшого ґрунтовного вивчення й узагальнення. Це визначає актуальність теми, мети і завдань наукового дослідження.

Дослідження ґрунтується на таких концептах:

- 1) історіографічному, що розкриває генезис наукового осмислення андрагогічної спрямованості професійної підготовки фахівців у системі освіти дорослих;
- 2) методологічному, який характеризує цілісні й разом з тим різноманітні уявлення про зазначені явища й процеси;
- 3) теоретичному, що визначає понятійну систему дослідження та розкриває модельні уявлення про їхні сутнісні властивості;
- 4) організаційно-методичному, який визначає способи формування та вдосконалення модельних параметрів підготовки сучасного фахівця-професіонала;
- 5) рефлексивному, що дає змогу обґрунтовано здійснювати моніторингові процедури.

Під час проведення дослідження використовувалися такі *документи і матеріали*: наукові звіти попередніх НДР кафедри “Теоретико-методичні засади підготовки науково-педагогічних кадрів у системі післядипломної освіти” (2012–2014) та “Психолого-педагогічна підготовка конкурентоздатного фахівця в умовах післядипломної педагогічної освіти” (2015), що виконувалися співробітниками кафедри в межах досліджень ЦППО “УМО” НАПН України; Педагогічна Конституція Європи, ухвалена на II Форумі ректорів педагогічних університетів європейського простору (2013); закони України “Про освіту” (1991), “Про загальну середню освіту” (1999), “Про вищу освіту” (2014), “Про професійний розвиток працівників” (2012), “Про наукову і науково-технічну діяльність” (2015); Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки; Концепція освіти дорослих в Україні (2011); Концепція впровадження медіа-освіти в Україні (2010); галузева Концепція розвитку неперервної педагогічної освіти (2013); Типове положення про атестацію педагогічних працівників навчальних закладів та навчально-методичних установ сфери культури (2014); Положення про систему підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування, затверджене постановою Кабінету Міністрів України (№ 564 від 7 липня 2010 р.).

Мета статті – здійснити рефлексивний аналіз науково-дослідної роботи щодо професійного розвитку педагогічних працівників у системі формальної і неформальної освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом 2017–2019 років на базі ДЗВО “Університет менеджменту освіти” (далі – УМО) здійснювалася науково-дослідна робота з теми “Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: історія, теорія, технології” (РК № 0117 U002380). Науково-дослідна робота має системний, комплексний характер, побудована з урахуванням засадничих принципів освіти дорослих, орієнтована на професійний розвиток науково-педагогічних, педагогічних працівників у варіативних освітніх моделях підвищення кваліфікації в Україні; науково-методичний супровід безперервного професійного розвитку сучасного педагога, освітнього лідера нової формації впродовж життя, який самостійно моделює і зреалізовує індивідуальну освітню траєкторію в умовах формальної, неформальної та інформальної освіти, готовий до професійного розвитку і здійснює цілепокладання й конструктивну корекцію в принципово нових вітчизняних культурно-освітніх умовах.

Відповідно до 1-го етапу – діагностично-пошукового (01.01.2017. – 31.12.2017) – нами було розроблено програму дослідження; визначено основну підтему дослідження (у контексті розподілу напрямів між науково-педагогічними працівниками кафедри філософії і освіти дорослих); розроблено план-проспект дослідження; здійснено вивчення й аналіз

філософської, психолого-педагогічної, соціологічної літератури, нормативних документів із проблеми професійного розвитку фахівців у системі освіти дорослих для: а) обґрунтування вітчизняних та зарубіжних тенденцій розвитку освіти дорослих як соціокультурного феномену; б) упорядкування категорійного апарату дослідження, розроблення відповідного тезауруса та здійснення його дефінітивного наповнення; підготовлено й проведено стартовий моніторинг з метою виявлення проблем і труднощів у процесі професійного розвитку фахівців, якості науково-методичного забезпечення, з'ясування причин їх виникнення; здійснено комплексне вивчення організаційних, психолого-педагогічних чинників, за яких професійний розвиток фахівців в освітніх моделях формальної і неформальної освіти здійснюється ефективніше.

Відповідно до 2-го етапу – теоретико-моделювального (01.01.2018 – 31.12.2018): визначено принципи і закономірності професійного розвитку педагогів в умовах модернізації освіти дорослих; теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено зміст і технології професійного розвитку педагогічних працівників у системі освіти дорослих.

Відповідно до 3-го етапу – узагальнювально-упроваджувального (01.01.2019 – 31.12.2019): розроблено, експериментально перевірено та апробовано в курсовій (курси підвищення кваліфікації на базі УМО) і міжкурсів підготовці (зокрема на платформі неформальної освіти “Всеосвіта”) науково-методичний супровід неперервного професійного розвитку педагогічних працівників; проведено кількісний і якісний аналіз результатів експерименту, здійснено педагогічну інтерпретацію отриманих експериментальних даних; окреслено перспективні завдання подальшого професійного розвитку фахівців у системі формальної і неформальної освіти.

Відповідно до очікуваних результатів, кількісних та якісних характеристик наукової продукції згідно з технічним завданням підготовлено й розроблено – на рівні **формальної освіти** – курси підвищення кваліфікації:

По-перше, удосконалено навчальне і науково-методичне забезпечення підвищення кваліфікації (розроблено освітньо-професійні програми підвищення кваліфікації, навчальні та навчально-тематичні плани, оновлено й розроблено змістові модулі, спецкурси для всіх категорій слухачів), розроблено актуальний зміст і технології професійного розвитку науково-педагогічних, педагогічних працівників для варіативних освітніх моделей підвищення кваліфікації. Зокрема:

1) *змістові модулі (курикулум підвищення кваліфікації)*: “Професійна деонтологія методиста”, “Культура наукового мовлення педагогічних працівників”, “Технологія проведення воркшопу”, “Соціальні комунікації в освіті”, “Професійна комунікація викладача”, “Психологія діяльності і освітній менеджмент”, “Формування сприятливого соціально-психологічного клімату в студентській групі” (автор – Я. Швень) (див. Сорочан, Сидоренко, & Скрипник, 2017);

2) *спецкурси (електронний збірник спецкурсів, отримано гриф МОН)*: “Когнітивний стиль професійної діяльності педагога Нової української школи”, “Технології соціальної згуртованості суб’єктів освітнього процесу в умовах соціально-психологічної адаптації в Новій українській школі”, “Метафоричні асоціативні карти як технологія арт-педагогіки в освіті дорослих” (автор – Я. Швень) (див. Сорочан, 2018);

3) *освітньо-професійні програми*: тематичних курсів підвищення кваліфікації “Арт-педагогіка в системі освіти дорослих” і підвищення кваліфікації керівників закладів позашкільної освіти: Методисти закладів позашкільної освіти (автор – Я. Швень) (див. Сидоренко, & Швень, 2019, Ч. 1, с. 68–83; Ч. 2, 141–162; Швень, 2018).

Тож науково-методичну систему професійного розвитку педагогічних і науково-педагогічних працівників запроваджено в систему формальної освіти (курси підвищення кваліфікації) шляхом організації диференційованого акмеологічного освітнього простору.

В умовах розробленої науково-методичної системи в системі формальної освіти (курси підвищення кваліфікації) професійний розвиток фахівців відбувається на основі взаємозв’язку курсового і міжкурсного періодів як єдиного міжкатегоріального циклу.

Експериментальна перевірка науково-методичної системи професійного розвитку педагогічних і науково-педагогічних працівників підтвердила її продуктивність і дієвість в умовах формальної освіти.

По-друге, для науково-методичного супроводу професійного розвитку фахівців упродовж усього андрагогічного циклу в УМО формуються бази відкритих портфоліо – візуальні, текстові, графічні – для різних категорій слухачів курсів підвищення кваліфікації. Це ресурси освітнього характеру, які розміщені у вебпросторі мережі Інтернет. Сюди належать не тільки ресурси, підготовлені за спеціальною вебтехнологією (вебсторінка, вебсайт, вебпортал), а й інші електронні ресурси, що зберігаються на вебсерверах у вигляді різних форматів (текстового, графічного, архівного, аудіо- та відеоформатів та ін.). Зокрема, науково-педагогічні працівники кафедри для організації освітнього процесу активно розробляють і використовують такі освітні вебресурси: smart-дошки, е-дошки; е-журнали, відеоскрайбінги, smart-дошки; тестові завдання, анкети, анкети учасників різних заходів у гугл-формах (приклади е-дошок, які використовуються в процесі формальної освіти: для викладачів коледжу: <https://ru.padlet.com/schvenumo/z3g5rkc3bfbq>; для науково-педагогічних працівників: <https://padlet.com/schvenumo/1uzrn7axrufm>).

По-третє, дібрано й обґрунтовано актуальні методики для моніторингу результатів професійного розвитку педагогічних працівників у системі освіти дорослих. Побачив світ збірник методик і тестових завдань для діагностики професійного розвитку педагогічних працівників (Скрипник, & Швень, 2017). Запропоновано авторське трактування базового поняття дослідження (професійний розвиток як набуття професіоналізму – системи практично орієнтованих форм інтелекту (“real-world” intelligence): емоційного (Emotional Intelligence – EQ), культурного (Cultural Intelligence – CQ), практичного (Practical Intelligence – PQ), соціального (Social Intelligence – SQ); як форми професійного розвитку фахівців упродовж усіх етапів міжкурсового періоду (Сорочан, Сидоренко, & Скрипник, 2017).

По-четверте, на базі УМО функціонує Віртуальна кафедра андрагогіки (<https://pro.mk.ua/>) (далі – ВКА) як альтернативна модель професійного розвитку фахівців для формальної, неформальної, інформальної освіти (3150 учасників). ВКА як альтернативна модель професійного розвитку фахівців використовується (з 2017 р.): у системі формальної післядипломної освіти – в освітньому процесі курсів підвищення кваліфікації за різними моделями і формами навчання (спеціалізація, стажування, перепідготовка) у закладах післядипломної педагогічної освіти, на всіх етапах міжкурсового періоду, а також у системі науково-методичної роботи з педагогічними працівниками на місцевому рівні (у системі науково-методичної роботи районних (міських) методичних кабінетів (центрів), об’єднаних територіальних громадах, закладах загальної середньої освіти тощо); у системі неформальної освіти – під час проведення різноманітних форм роботи, що здійснюється в контексті навчально-просвітницьких ініціатив (зокрема громадськими організаціями, просвітницькими центрами, фондами, іншими суб’єктами, а також під час індивідуальних занять під керівництвом андрагогів, коучів, супервізорів та ін.) і спрямовується на розвиток додаткових умінь і навичок, набуття компетенцій; в інформальній освіті – у процесі самоорганізованої освіти, самоосвіти педагогів, а також замовників освітніх послуг і ключових стейкхолдерів задля перетворення освітнього потенціалу суспільства знань у дієві чинники власного саморозвитку впродовж життя, набуття нових компетентностей.

Авторським контентом на сайті ВКА є рубрика “Психологія андрагогіки” і низка персональних вебресурсів (вебресурси Ярослави Швень) для активного самостійного професійного розвитку як у системі формальної освіти, так і в міжкурсових період – для самоосвітньої діяльності

Упродовж березня 2018-го – лютого 2019 р. на сайті Віртуальної кафедри андрагогіки проводився моніторинг якості освіти, що дає можливість здійснювати аналіз, діагностику, прогнозування й проєктування освітніх процесів, взаємодію його суб’єктів, коригувати небажані диспропорції на основі аналізу зібраної інформації і прогнозування подальшого розвитку досліджуваних процесів. На кафедральному рівні використовується педагогічний

(отримання цілісного уявлення про замовників освітніх послуг, зокрема про їхні професійні запити, потреби) і професіографічний моніторинг (один із складників забезпечення якості освітнього процесу, раціональне використання засобів і їх відповідність заданим цілям, ефективність використання технологій, виявлення тенденцій їх зміни, установлення залежності їх від певних умов).

Результати анкетування “Вивчення освітніх запитів і потреб замовників освітніх послуг” показали, що найчисленніша категорія слухачів, за якою проходять курси підвищення кваліфікації, – працівники методичних служб. Респонденти вважають, що імідж навчального закладу, що організовує курси підвищення кваліфікації, є найвагомим критерієм при виборі форми, моделі й тематики курсів підвищення кваліфікації. Але необхідність пройти курси підвищення кваліфікації як складник атестації (сертифікації) також є для респондентів критерієм вибору курсів підвищення кваліфікації (25 %).

На рівні реалізації варіативної моделі професійного розвитку педагогічних працівників в умовах *неформальної освіти* протягом 2019 р. тривала співпраця з освітньою платформою неформальної освіти “Всеосвіта”. Так, упродовж 2019 р. нами розроблено низку онлайн-курсів для педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти, закладів дошкільної освіти, закладів позашкільної освіти, працівників методичних служб, соціальних педагогів і психологів: “Воркшоп як інноваційна освітня технологія”, “Психологічні особливості навчання вчителів у системі формальної і неформальної освіти”, “Ефективні комунікації (soft skills) учителя з батьками”, “Емоційна ефективність учителя: теорія і практика”, “Інноваційна методика творчо-пізнавальної діяльності особистості: “Rory’s Story Cubes”.

Авторські онлайн-курси є оригінальними; їх розроблено вперше у представленому форматі, зокрема для платформи неформальної освіти.

Упродовж вересня-листопада 2019 р. було розроблено й апробовано експериментальну варіативну авторську модель професійного розвитку “Мотиваційний рого-виклик для вчителів: розвиток професійно-педагогічної компетентності” у форматі *марафону*. Марафон як варіативна модель професійного розвитку педагогів у системі неформальної освіти дає змогу впродовж конкретно визначеного часу реалізувати комплекс обов’язкових чітких завдань з метою розвитку професійно-педагогічної компетентності вчителів.

Ідея марафону – розвиток професійно-педагогічної компетентності вчителя засобами реалізації ключових компетентностей XXI ст. (спілкування і співпраця, креативність, критичне мислення) упродовж місяця за допомогою апробації та інтеграції в освітню діяльність інноваційної методики “Rory’s Story Cubes” (сучасний освітній ігровий інструмент для вирішення різноманітних освітніх завдань).

Саме формат марафону, який тривав з 11.10 по 10.11. 2019 р., став ефективним для мотивації професійного вдосконалення вчителів (кількість учасників – 42, серед яких переважно вчителі закладів загальної середньої освіти (початкова школа), працівники закладів дошкільної освіти, працівники методичних служб, педагогічні працівники закладів вищої освіти). Умови участі були такими:

- по-перше, важливий сам настрій і позитивне настановлення (кожний учасник є унікальним, оскільки в марафоні бере участь обмежена кількість осіб);
- по-друге, зростає самоконтроль над собою, своїми педагогічними вміннями: з кожним тижнем учасники ставали свідомішими, а реалізація завдань трансформувалась у категорію глибинного навчання;
- по-третє, це спілкування в колі однодумців, саме такий простір є ресурсним підтримувальним середовищем для особистісно-професійного зростання педагогів (наприкінці кожного тижня, у п’ятницю, відбувався груповий онлайн-чат, де учасники мали можливість поділитися враженнями тижня, здійснити рефлексію, порадитися тощо).

Тож марафон тривав місяць, і щотижня, у п’ятницю, учасники марафону дізнавалися про завдання, які вони мали реалізувати наступного тижня.

Завдання кожного тижня містили чотири виклики. Серед них були:

1) завдання когнітивного рівня (актуалізація і критичне мислення, когнітивна гнучкість, креативність) – розробити і втілити під час уроку методичний прийом (зразок надався, його слід було адаптувати відповідно до предмета і вікової категорії учнів);

2) завдання емоційного рівня (самооцінка, емоційний інтелект, креативність) – реалізувати під час уроку психологічний прийом виховного впливу;

3) завдання для розвитку комунікації і співпраці – реалізувати під час уроку прийом групової роботи;

4) завдання для професійної самоактуалізації вчителя, після того як він справився з трьома попередніми викликами (відповісти на низку коучингових запитань з метою саморефлексії і надіслати модератору марафону, відтак робилася відмітка щодо зарахування за тиждень).

Перший тиждень було присвячено апробації та інтеграції елементів інноваційної методики “Rory’s Story Cubes” в освітньому процесі. Метою реалізації викликів на перший тиждень був розвиток творчо-пізнавальних процесів (уява, увага), сенсомоторний розвиток (безпосередня робота з кубиком), розвиток гнучкості мислення, критичного мислення, розвиток креативності і метафоричного мислення, розвиток культури почуттів; уміння слухати інших, співпереживати та вибудовувати безоцінне ставлення до емоцій інших людей (толерантність, емпатія, емоційний інтелект).

Метою реалізації викликів на другий тиждень було вдосконалення методичної компетентності в системі неформальної та інформальної освіти для професійного самовдосконалення: розробити авторські вправи, активності, створити методичні розробки для розвитку ключових компетентностей з урахуванням предметної спрямованості.

Метою реалізації викликів на третій тиждень була апробація розроблених методичних розробок (активностей), мікротренування, валідація (валідація – збирання та оцінювання даних, своєрідна рефлексія професійної діяльності) на стадії розроблення та подальшого впровадження розроблених активностей як окремо, так і у вигляді повноцінної інноваційної методики в освітньому процесі, що гарантує реалізацію розвитку ключових компетентностей здобувачів освіти і водночас свідчить про розвиток професійно-педагогічної компетентності педагога.

Метою реалізації викликів на четвертий тиждень було заповнення діагностичної карти. Мета діагностичної карти – саморефлексія вчителя щодо реалізації ролі інноваційного вчителя, окреслення орієнтирів для розвитку професійно-педагогічної компетентності. Карта також є одним із складників процесу проходження марафону; вона заповнюється за підсумками виконання його завдань.

Мотиваційна карта містить два складники професійно-педагогічної компетентності вчителя – використання методичних прийомів та особистісно-професійна поведінка вчителя. Кожний складник має дескриптори для самоаналізу і рівні опанування (від першого до четвертого, де рівень 1 вказує на те, що вчитель починає застосовувати інноваційну методику “Rory’s Story Cubes”; рівень 2 – на те, що вчитель застосовує інноваційну методику “Rory’s Story Cubes”, але деякі сфери потребують удосконалення; рівень 3 – на те, що вчитель застосовує інноваційну методику “Rory’s Story Cubes” упевнено; рівень 4 – на те, що вчитель інтегрує власні авторські елементи інноваційної методики “Rory’s Story Cubes” в освітній процес).

Серед компетенцій складника “використання методичних прийомів” було виокремлено:

- Я знаю і розумію характер методики “Rory’s Story Cubes” та ефективні стратегії можливостей інтегрованого навчання.

- Я маю здібності лідера і наставника для того, щоб готувати й підтримувати учнів щодо розвитку творчо-пізнавальної діяльності і ключових умінь, можу надихати й мотивувати.

- Я можу зробити внесок у розроблення та використання методичних прийомів методики “Rory’s Story Cubes”.

- Я здатен/здатна організувати та проводити добре структуровані справи відповідно до очікуваних результатів і предметного контексту.
 - Я знаю, коли і як правильно диференціювати завдання, використовуючи підходи, які дають учням змогу ефективно навчатися.
 - Я можу адаптувати педагогічний стиль відповідно до потреб учнів.
- Компетенції складника “особистісно-професійна поведінка вчителя”:
- Я здатен/здатна визнавати різний досвід, погляди та думки, які мають учні.
 - Я можу заохотити учнів до відповідального й сумлінного ставлення до навчання та розвитку.
 - Я готовий/готова вчитися в інших й активно підтримувати їх.
 - Я вмію створювати безпечне та сприятливе середовище для навчання, де учні зможуть порушувати будь-які питання та обмінюватися досвідом.
 - Я можу ефективно працювати в команді.

Аналіз отриманих після марафону результатів (виконані завдання, саморефлексія, заповнення діагностичної карти і відгук) свідчить про високий рівень мотивації професійного розвитку у вчителів, які взяли участь у марафоні. Ті, що активно працювали (а таких серед учасників марафону було понад 70%), наприкінці реалізації цієї варіативної моделі професійного розвитку самооцінювали себе на 4 (де вчитель інтегрує власні авторські елементи інноваційної методики “Rory’s Story Cubes” в освітній процес).

Активні учасники марафону відзначали, що долучилися до марафону з метою самоосвітньої діяльності, через цікавість (у такому форматі варіативної моделі професійного розвитку беруть участь уперше), через прагнення відповідати освітнім викликам і запитам здобувачів освіти. Адже суспільство знань бачить педагога нової формації компетентним, умотивованим, кваліфікованим, здатним розвиватися впродовж життя, самостійно й творчо навчатися в процесі формальної, неформальної та інформальної освіти, організувати людиноцентрований освітній процес.

Разом з тим ефективний професійний розвиток у варіативних моделях формальної і неформальної освіти вимагає систематизації різних підходів і теорій щодо розуміння ресурсних спроможностей особистості педагога. Набуває актуальності питання аналізу готовності до професійного розвитку, що визначає відповідний процес професійної самореалізації в різноманітних освітніх моделях формальної і неформальної освіти та особистісне становлення педагога в середовищі професійної спільноти (розвиток професійної самосвідомості).

Поняття “готовність” використовують здебільшого для того, щоб продемонструвати результативність підготовки до якоїсь діяльності. Зокрема, у Тлумачному словнику С. І. Ожегова дається таке його визначення: “підготувати – зробити щось для організації, навчити, дати необхідні знання”, “готовність – стан, за якого все зроблено, все готово”. Отже, підготовку до чогось можна розглядати як формування готовності, а готовність – як очікуваний результат підготовки. Виділяють два основні напрями вивчення готовності:

функціональний – розгляд готовності як певного психічного стану, умови успішності виконання діяльності, де значущу роль відіграє настановлення на діяльність (Є. Кузьмін, Н. Левітов, В. Мясіщев, Л. Нерсисян, Д. Узнадзе);

особистісний – розгляд готовності як особистісного утворення, інтегративної властивості особистості, що забезпечує ефективність діяльності (В. Крутецький, К. Платонов, М. Дьяченко, І. Зимня, Л. Кандибович, В. Сластьонін).

У контексті особистісного напрямку готовність до професійного розвитку можна розглядати як стійку характеристику особистості, інтегративне особистісне утворення, що складається із сукупності взаємопов’язаних професійно важливих властивостей, які забезпечують успішну професійно-педагогічну діяльність.

У структурі готовності педагогічних працівників до професійного розвитку у варіативних моделях формальної і неформальної освіти доцільно виокремити такі компоненти:

1) *пізнавальний* – обізнаність педагога щодо сутності, особливостей професійного розвитку, професійних вимог до фахівця; здатність до професійного самопізнання, вироблення особистісних вимог до реалізації професійно-педагогічної діяльності;

2) *мотиваційний* – ставлення педагога до професійного розвитку; виявляється через орієнтацію на інноваційний пошук професійної діяльності, прагнення педагога до створення й використання нового, саморозвитку і самовдосконалення;

3) *поведінковий* – зайняття активної особистісної позиції в реалізації професійних пошуків, самостійне ініціювання професійної самоактуалізації, здатність до професійної самореалізації в зовнішньому середовищі;

4) *особистісний* – наявність у педагога особистісних властивостей, що сприяють досягнанню бажаних результатів у професійній діяльності.

Щоб визначити та оцінити зазначені компоненти готовності педагогів до професійного розвитку як у формальній, так і неформальній освіті, можна використовувати анкетне опитування, спостереження, аналіз продуктів педагогічної діяльності тощо. Також стануть у пригоді спеціальні методики: “Анкета для визначення здатності до саморозвитку”, “Самоаналіз стимулів і перешкод навчанню і розвитку” (Є. Рогов); “Визначення домінуючого підходу до навчання”, “Самооцінка інноваційних властивостей особистості”, “Шкала оцінки потреби в досягненні” (Ю. Орлов). Для вивчення особистісної готовності педагога до професійного розвитку, визначення окремих, значущих для професійного розвитку, властивостей, доцільно використовувати такі психодіагностичні методики: “Самооцінка рівня онтогенетичної рефлексії”; “Діагностика особистісної креативності” (О. Тунік); “Діагностика самоактуалізації особистості” (А. Лазукін, адаптація Н. Каліної); “Діагностика соціально-психологічної адаптації” (К. Роджерс, Р. Даймонд) та ін.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, в умовах трансформації освітніх викликів і пріоритетних завдань особливої актуальності набуває питання неперервного професійного розвитку сучасного педагога, освітнього лідера нової формації, який самостійно моделює і зреалізовує індивідуальну освітню траєкторію в умовах формальної і неформальної освіти, має високий рівень розвитку готовності до професійного розвитку в умовах формальної і неформальної освіти, здійснює цілепокладання й конструктивну корекцію в принципово нових вітчизняних культурно-освітніх умовах. Згідно з індивідуальним планом дослідження та відповідно до технічного завдання науково-дослідної роботи “Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: історія, теорія, технології” (РК № 0117 U002380) теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено зміст і технології професійного розвитку педагогічних працівників у системі освіти дорослих, а саме: упорядковано категорійний апарат дослідження; проведено моніторинг з метою виявлення проблем і труднощів у процесі професійного розвитку фахівців, стану науково-методичного забезпечення; апробовано методичний супровід неперервного професійного розвитку педагогічних працівників у системі формальної і неформальної освіти; здійснено кількісний і якісний аналіз результатів експерименту та узагальнено висновки.

Перспективним видається дослідження розвитку готовності педагогічних і науково-педагогічних працівників до розвитку професійної самосвідомості в умовах формальної, неформальної та інформальної освіти.

Подяка. У контексті реалізації цього дослідження висловлюємо подяку науковому модератору НДР “Професійний розвиток фахівців у системі освіти дорослих: історія, теорія, технології” (РК № 0117 U002380, 2017–2019) В. В. Сидоренко – доктору педагогічних наук, директору Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти, за наставництво і науково-організаційний супровід окремих напрямів роботи в межах НДР.

Список використаних джерел

Сидоренко, В. В., & Швень, Я. Л. (Ред.) (2019). *Професійний розвиток педагогічних, науково-педагогічних працівників і керівників закладів освіти галузі знань 01 "Освіта" у системі підвищення кваліфікації: збірник освітньо-професійних програм: у 2-х ч., Ч. 1*. Київ: Агроосвіта.

Сидоренко, В. В., & Швень, Я. Л. (Ред.) (2019). *Професійний розвиток педагогічних, науково-педагогічних працівників і керівників закладів освіти галузі знань 01 "Освіта" у системі підвищення кваліфікації: збірник освітньо-професійних програм: у 2-х ч., Ч. 2*. Київ: Агроосвіта.

Скрипник, М. І., & Швень, Я. Л. (2017). *Професійний розвиток науково-педагогічних працівників в освіті дорослих: збірник методик і тестових завдань для діагностики*. Київ: ЦППО. Взято з <https://www.academia.edu/35702045/>

Сорочан, Т. М. (Ред.) (2018). *Професійний розвиток педагога Нової української школи в умовах формальної і неформальної освіти*: Електронний збірник спецкурсів. Київ: ЦППО.

Сорочан, Т. М. (Заг. ред.), Сидоренко, В. В., & Скрипник, М. І. (Наук. ред., упоряд.) (2017). *Курикулум підвищення кваліфікації педагогічних, науково-педагогічних працівників та керівників закладів освіти галузі знань 01 Педагогічна освіта: Збірник робочих навчальних програм*. Київ: ЦППО.

Швень, Я. (2018). *Воркшопи. Управлінська діяльність*. Київ: Бібліотека "Шкільного світу".

References

Shven, Ya. L. (2018). *Vorkshopy. Upravlinska diialnist* [Workshops. Management activities]. Kyiv: Biblioteka "Shkilnoho svitu". (in Ukrainian)

Skrypnyk, M. I., & Shven, Ya. L. (2017). *Profesiinyi rozvytok naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv v osviti doroslykh: zbirnyk metodyk i testovykh zavdan dlia diahnostryky* [Professional development of scientific and pedagogical workers in adult education]. Kyiv: TsIPPO. Retrieved from <https://www.academia.edu/35702045/> (in Ukrainian)

Sorochan, T. M. (Ed.) (2018). *Profesiinyi rozvytok pedahoha Novoi ukrainskoi shkoly v umovakh formalnoi i neformalnoi osvity: elektronnyi zbirnyk spetskursiv* [Professional development of the teacher of the New Ukrainian school in terms of formal and non-formal education]. Kyiv: TsIPPO. (in Ukrainian)

Sorochan, T. M. (Ed.), Sydorenko, V. V., & Skrypnyk, M. I. (Comp.) (2017). *Kurykulum pidvyshchennia kvalifikatsii pedahohichnykh, naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv ta kerivnykiv zakladiv osvity haluzi znan 01 Pedahohichna osvita: zbirnyk robochykh navchalnykh prohram* [Curriculum of advanced training of pedagogical, scientific-pedagogical workers and heads of educational institutions]. Kyiv: TsIPPO. (in Ukrainian)

Sydorenko, V. V., & Shven, Ya. L. (Eds.) (2019). *Profesiinyi rozvytok pedahohichnykh, naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv i kerivnykiv zakladiv osvity haluzi znan 01 "Osvita" u systemi pidvyshchennia kvalifikatsii: zbirnyk osvitno-profesiinykh prohram: u 2-kh ch., Ch.1* [Professional development of pedagogical, scientific-pedagogical workers and heads of educational establishments]. Kyiv: Ahroosvita. (in Ukrainian)

Sydorenko, V. V., & Shven, Ya. L. (Eds.) (2019). *Profesiinyi rozvytok pedahohichnykh, naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv i kerivnykiv zakladiv osvity haluzi znan 01 "Osvita" u systemi pidvyshchennia kvalifikatsii: zbirnyk osvitno-profesiinykh prohram: u 2-kh ch., Ch.2, tematychni kursy pidvyshchennia kvalifikatsii* [Professional development of pedagogical, scientific-pedagogical workers and heads of educational establishments]. Kyiv: Ahroosvita. (in Ukrainian)

УДК 316.774:316.776.33

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).125](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).125)

Обухова Наталія Олександрівна

молодший науковий співробітник

лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти,

Інститут соціальної і політичної психології НАПН України,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-8550-7702

obuxowan@gmail.com

ЕМОЦІЙНА ОБІЗНАНІСТЬ СУБ'ЄКТІВ АУДІАЛЬНОЇ МЕДІАКУЛЬТУРИ, ЩО МАЮТЬ РІЗНІ СТИЛІ МІЖСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Проаналізовано зв'язок між стилями міжособистісної взаємодії учнів, студентів та інших суб'єктів у реальному житті, їхньою емоційною обізнаністю та аудіальною медіакультурою. Виявлено особливості зв'язку аудіальної медіакультури з емоційною обізнаністю та міжособистісною взаємодією суб'єктів в аудіальному просторі. Представлено результати емпіричного дослідження емоційної обізнаності суб'єктів, що мають різні стилі міжособистісної взаємодії в медіапросторі. Вибірка, що складалася із 140 осіб віком від 14 до 23 років, досліджувалася за допомогою комплексу методик: опитувальника емоційної обізнаності (К. Штейнер), тесту на визначення стилів міжособистісної взаємодії (С. Максимов, Ю. Лобейко), авторської анкети “Музичні уподобання”. Результати дослідження підтвердили наявність взаємозв'язку між рівнями емоційної обізнаності суб'єктів і їхніми стилями міжособистісної взаємодії. При цьому статистично значущих зв'язків між стилями міжособистісної взаємодії і музичними уподобаннями не виявлено. Водночас простежено статистично значущі зв'язки між рівнями емоційної обізнаності і критеріями аудіальної культури. Висунуто припущення, що суб'єкти з високим рівнем емоційної обізнаності вдаються до директивного стилю спілкування навмисно, з певною метою, а суб'єкти, що мають низький рівень емоційної обізнаності, – здебільшого несвідомо, щоб полегшити спілкування. Люди, що віддають перевагу стилю невтручання, здатні вибудовувати продуктивні стосунки в житті й на роботі, але часто не враховують потреби людей, які їх оточують. Для розвитку колегіального стилю взаємодії людина має не лише аналізувати свої емоції, а й співчувати іншим, розрізняти їхні емоції. У випадку ділового стилю спілкування увага до власних емоцій сприймається в нашому соціумі як слабкість, неможливість підтримувати власне ділові стосунки, які передбачають передусім стриманість; це призводить до того, що емоції “заганяються” на тілесний рівень. Тож для підтримання цього стилю взаємодії дуже важливо розуміти, що відчуває партнер по спілкуванню. Зроблено припущення, що, підвищуючи рівень аудіальної медіакультури особистості, можна таким чином опосередковано формувати стиль міжособистісної взаємодії.

Ключові слова: медіапростір; медіакультура; аудіальна медіакультура; стилі міжособистісної взаємодії; музичні уподобання; емоційна обізнаність.

Nataliia O. Obukhova

Junior researcher of the Laboratory of Psychology

of Mass Communication and Media Education,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-8550-7702

obuxowan@gmail.com

EMOTIONAL AWARENESS OF AUDIOVISUAL MEDIACULTURE SUBJECTS IN DIFFERENT STYLES OF INTERPERSONAL INTERACTION

Abstract. It is analyzed the connection between styles of interpersonal interaction of pupils, students, and other subjects in real life, their emotional awareness and audio mediaculture. The peculiarities of the connection of audio media culture with emotional awareness and interpersonal

interaction of the subjects in an audio environment are revealed. There are presented the results of the empirical study of the emotional awareness definition among subjects with different styles of interpersonal interaction in media space. The sample consisted of 140 people aged from 14 to 23 y.o. The set of methods was used: the questionnaire of emotional awareness (Steiner, 2016), the test of interpersonal interaction styles' determining (V. Maksimov, Yu. Lobeiko), author's questionnaire "Musical preferences". The results of the study confirmed the interconnection between the levels of emotional awareness and the styles of interpersonal interaction. There aren't found any statistically significant connections between interpersonal interaction styles and musical preferences. At the same time, statistically significant connections are found between the levels of emotional awareness and the criteria for audio culture. The assumption is made that highly emotionally aware people use a directive communication style intentionally, for a specific purpose, and people with low emotional awareness – unconsciously, to ease the communication. Those who prefer the non-intervention style, are able to build up the productive relationships in life and at work, but often does not take into account the needs of others. In order to develop the collegial style of relationships, a person should not only distinguish their emotions but also should sympathize, should distinguish the emotions of others. In case of the business style of communication, the attention to one's own emotions in our society is perceived as a weakness, the inability to sustain business relationships that are primarily about restraint; and this leads to the fact that emotions "go away" to the physical level. Thus, this style of communication should be supported by the understanding of what the communication partner feels. It is made the assumption that by enhancing the audio media culture of an individual, it is possible to form a style of interpersonal interaction indirectly.

Keywords: media environment; media culture; audio mediaculture; styles of interpersonal interaction; musical preferences; emotional awareness.

Постановка проблеми. В умовах глибоких політичних, економічних і соціальних змін в усіх сферах життя українське суспільство потребує якісно нових підходів до організації виховного та навчального процесу. Сьогодні стає все більш очевидним, що виховання підростаючого покоління відбувається не лише в результаті цілеспрямованої педагогічної діяльності, а й під впливом самого життя, навколишньої дійсності, середовища. Не виникає також сумніву в тому, що все більш важливу роль у формуванні особистості відіграють соціальні фактори (сім'я, шкільний і класний колективи, ровесники у дворі тощо), вплив яких часто сильніший за вплив цілеспрямованого виховання.

Засоби масової інформації є одним із факторів, що обумовлюють розвиток особистості людини, особливості та характеристики її когнітивної, емоційної і поведінкової складових. Формування особистісних рис людини багато в чому залежить від її навичок взаємодії у медіапросторі. Сучасний підліток переважно більшість свого вільного часу взаємодіє з однолітками в медіапросторі, і одним із спільних інтересів дітей є музичні уподобання. Вони істотно впливають на емоційний стан особистості, який зі свого боку визначає особливості взаємодії в соціальній групі, результативність навчального процесу та формування культури в цілому.

Успішність особистості, безумовно, пов'язана зі знаннями, вміннями, ерудицією, здатністю до мислення, тобто з рівнем загального інтелекту. Однак у більшості випадків успішної взаємодії з іншими людьми, широкого кола соціальних зв'язків, високого рівня загального інтелекту виявляється недостатньо. Сьогодні вчені визнають, що емоція як особливий тип знання може допомогти людині краще адаптуватися до змін навколишнього середовища.

Крім того, з огляду на значне збільшення й розширення потоку інформації та її легкодоступність для підлітка важливо зрозуміти, як саме аудіальні медіа, аудіоконтент, зокрема музика, впливають на формування стилю міжособової взаємодії в медіапросторі. Шлях до такого розуміння, на наше переконання, пролягає через дослідження впливу музики на емоційну обізнаність та стиль комунікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Упровадження інформаційних технологій, які сприяють інтенсифікації комунікативних процесів у суспільстві, актуалізувало комплекс проблем, пов'язаних із вивченням специфіки комунікації особистості в медіаландшафті. На сьогодні вже здійснено окремі теоретико-експериментальні дослідження різноманітних аспектів діяльності

особистості в середовищі комп'ютерних мереж, специфіки активності віртуальних спільнот, проблем, пов'язаних з діяльністю людини в інтернеті. Значне місце займають дослідження особливостей впливу медіасередовища на особистість. Так, медіа розглядають як фактор впливу на особливості сприймання реальності (М. Луман, М. МакЛюен), на комунікативну, творчу діяльність (О. Вознесенська, Н. Череповська), на афективну, ціннісно-смыслову, поведінкову сфери (Л. Карамушка, О. Петрунько, М. Слюсаревський, П. Фролов та ін.). Вивчаючи вплив медіа на людину, дослідники відводять особистості роль суб'єкта медіасередовища (В. Савчук та ін.). Під останнім вони розуміють множину особистостей-користувачів, результатом колективної творчості яких і є медіареальність (І. Челишева та ін.). Що ж до проблеми стилю, то у психології її вивчено досить ґрунтовно: визначено найбільш узагальнене розуміння поняття стилю для пояснення своєрідності життєвого шляху особистості (Г. Олпорт, Д. Ройс, К. Горні), запропоновано класифікацію стилів спілкування як особливого феномену (С. Максимов, Ю. Лобейко).

Феномен емоційного інтелекту останнім часом привертає все більшу увагу дослідників, серед яких Г. Гарднер, Д. Гоулдман, Дж. Майер. Емоційний інтелект у найбільш широкому значенні – це здатність особистості до ефективної взаємодії за рахунок розуміння власних емоційних станів та емоцій людей, які її оточують. Тому ми розглядаємо емоційну обізнаність як важливий компонент взаємодії в реальному та віртуальному житті, що безпосередньо впливає на розвиток аудіальної культури.

Аналіз різних підходів до визначення поняття “інформаційний простір” дає нам змогу розглядати його як сукупність актуальних і постійно поновлюваних інформаційних ресурсів, а в контексті молоді – ресурсів, пов'язаних із навчанням, дозволами, вибором професії та іншими аспектами ідентифікації. Спираючись на праці Г. МакЛюена, Л. Найдьонової, ми визначаємо “аудіальний простір особистості” як сукупність звукової інформації, що впливає на цю особистість, унаслідок чого відбуваються зміни різних аспектів її поведінки, мислення, емоційного стану і сприймання через контакт із джерелом інформації.

Серед науковців, які обрали комунікацію в музиці за об'єкт своїх досліджень та активно розвивали сферу комунікативних функцій музики, можна виділити музикознавців Є. Назайкінського, О. Якупова, О. Черемисіна та ін. Зокрема, О. Черемисін здійснив порівняльний аналіз різних поглядів на означені терміни і визначив комунікацію як феномен, що охоплює всі грані процесу художньо-творчої діяльності, водночас зауваживши, що завдяки цьому комунікація рівнозначна спілкуванню. Дослідник трактує поняття “художня комунікація” в широкому розумінні як складний та багатогранний процес, а у вузькому – як “інформаційний процес, як процес взаємодії індивідів, як процес співпереживання, взаєморозуміння і взаємовпливу один на одного” (Березовчук, 1994). Це підтверджують аналогічні зарубіжні дослідження, автори яких намагаються визначити зв'язок між музикою і соціальною поведінкою, а також роль музики як фактору формування соціальної ідентичності індивіда (Hargreaves, & North, 1997). Отже, неможливо говорити про взаємодію в інформаційному просторі, стилі взаємодії, не беручи до уваги її аудіальні особливості.

Узагальнюючи різноманітні теоретичні підходи до визначення комунікації в інформаційну епоху, можна виокремити одну з основних рис сучасності – перетворення інформації на комунікацію. Головним складником будь-якого повідомлення є інформація – різноманітні дані, свідчення, емоції, знання, бажання тощо. З початку 1930-х років у працях зарубіжних (Р. Карнапа, І. Бар-Хілел, К. Поппер), а пізніше – і у працях вітчизняних (О. Баришполець, Л. Найдьонова, 2010; О. Петрунько, 2010) дослідників дістала розвиток теорія семантичної інформації. Згідно з цією теорією інформаційний складник належить тлумачити як перелік альтернатив, які можуть бути укладені в список висловлювань. Уміння використовувати отриману інформацію, вибудовувати міжособистісну взаємодію формує інформаційну культуру особистості. Проте маємо наголосити, що в дослідженнях комунікативних стилів недостатньо уваги приділяється становленню стійких індивідуально-своєрідних способів передавання та сприймання інформації в процесі опосередкованої мультимедійними технологіями взаємодії.

Отже, на сьогодні соціальна значущість проблеми взаємодії особистості з медіареальністю потребує більш детального вивчення. Недостатньо дослідженим є наразі вибір стилю взаємодії суб'єктами аудіального простору медіаосвіти з метою усвідомленого добирання способів, прийомів, реакцій на взаємодію опосередкованого спілкування засобами мас-медіа та реальною комунікацією. Саме тому питання індивідуальної своєрідності проявів такого роду взаємодії визначили тему статті.

Мета статті: з'ясувати особливості взаємозв'язку між стилями комунікації, емоційною обізнаністю та особливостями аудіальної медіакультури особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Комунікативний процес – це обмін інформацією між людьми, метою якого є забезпечення розуміння передаваних та отримуваних відомостей. Ми розглядаємо комунікацію як один з аспектів процесу взаємодії між суб'єктами.

У контексті нашого дослідження більш детально слід розглянути поняття комунікації засобами медіа. Медіакомунікація – соціальний процес, у якому будь-який суб'єкт є відправником і отримувачем повідомлення, причому не послідовно, а одночасно; зі свого боку, будь-який комунікативний процес неодмінно поєднує в собі і минуле, і проєкцію на майбутнє (Hargreaves, & North, 1997).

Аудіальна культура суспільства – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, пов'язаних зі сприйманням, породженням, опрацюванням та передаванням звукової інформації. Аудіальна культура особистості – інтегративна здатність людини сприймати, інтерпретувати і передавати шумову, звукову, мовну та музичну інформацію. Наразі є низка наукових підходів, що розкривають різні аспекти аудіальної культури. Зокрема, важливими функціями аудіальної культури є такі: комунікативна, знаково-семіотична, інформаційно-когнітивна, історичної наступності, соціального досвіду, аксіологічна, адаптивна (Найдьонова, 2010).

Отже, під взаємодією суб'єктів аудіального простору медіаосвіти ми розуміємо соціальну взаємодію, опосередковану медіа, в аудіальному просторі медіаосвіти. Пропонуємо розглядати аудіальний простір як простір, представлений музичним контентом. Наголошуючи на інформаційній природі музичного звуку, ми розуміємо, що аудіальний простір містить більше складників, ніж виокремлена як складник аудіального простору музика. Оскільки музика часто є основою комунікації в молодіжному середовищі, наша модель розроблялася передусім для музичного контенту. Утім, вважаємо, що вона може бути поширена на взаємодію в аудіальному просторі в цілому.

Питання про те, чому і як люди реалізують музичний досвід у повсякденному житті, є актуальним, адже музика – важливий складник людської культури, який виконує багато психологічних функцій, зокрема регулятивну, емоційну тощо. Музика може справляти потужний емоційний вплив на психіку людини, і результатом цього впливу буде зміна внутрішнього стану особистості, а відповідно – поведінки й комунікації.

Формування світогляду в ранньому віці залежить, зокрема, від емоційного стану, який зі свого боку взаємопов'язаний з успішністю в різних видах діяльності. Для підліткового віку загалом не розрізняють взаємодію у медіапросторі і реальному житті – ці два процеси утворюють єдине ціле. У музичному матеріалі зате добре помітна залежність взаємодії у медіапросторі і реальному житті представників різних вікових категорій.

За даними досліджень, які проводилися під час всеукраїнського експерименту з упровадження медіаосвіти в закладах загальної середньої освіти, 78% молоді витрачають на слухання музики понад 8 годин на день. З участю студентів (14 осіб) Київського національного університету імені Тараса Шевченка 2016 р. було апробовано авторську методику “Меню дня”. Згідно із завданнями студенти мали протягом тижня фіксувати всі звуки, які вони чули. По закінченні суб'єктивного дослідження було проведено аналіз результатів і рефлексію впливу звуків на особистість. У досліджуваній групі переважна більшість студентів (93%) чула в основному звуки музики, навіть коли вона транслювалася не з їхніх медійних пристроїв. Респонденти зазначали, що протягом дня відчували

різноманітні емоції від почутих звуків, але слухання власного музичного контенту заспокоювало їх.

Психоаналітики не так давно розглядали концептуальний вплив музики як своєрідну “сублімацію”, пояснюючи це перетворенням сексуальних інстинктів на творчу діяльність. Завдяки пізнішим психологічним та емпіричним дослідженням взаємодії людини з музичним текстом було з’ясовано, що особи, зокрема молоді, використовують музику для творення свого зовнішнього образу (Шпитонков, 2013). Отже, музика, створюючи ексклюзивність сприймання, допомагає людям зміцнювати їхнє почуття ідентичності (Петрунько, 2010; Шпитонков, 2013).

Зарубіжні дослідники обстоюють думку, що інтелектуальні здібності і музичні уподобання взаємопов’язані. Так, Д. Харгрівес та А. Норт розрізняють три основні види слухання музики, а саме: емоційне (музика для емоційної регуляції), когнітивне (усвідомлене використання музичного контенту для інтелектуальної діяльності) і фонове (тобто музика як тло під час проведення громадських заходів, роботи або міжособистісної взаємодії) (Hargreaves, & North, 1997).

Ставлячи за мету дослідження стилів взаємодії в аудіальному просторі медіаосвіти, ми розглядаємо стиль спілкування як спосіб діяльності, сукупність прийомів для вираження тих чи інших ідей, думок.

Наразі низка досліджень підтверджує, що є певний зв’язок між стилем спілкування, типом поведінки людини, її ставленням до діяльності і соціокультурними особливостями взаємодії:

- стиль відображає усталені способи діяльності певних типів людей і тісно пов’язаний із психологічними особливостями їхнього мислення, прийняттям рішень, проявом комунікативних властивостей;

- стиль спілкування не є вродженою рисою, а формується в процесі взаємодії і змінюється, тому його можна коригувати й розвивати;

- опис і класифікація стилів спілкування певною мірою відтворюють зміст характеристик ділової сфери: специфіку поставлених завдань, стосунків тощо;

- соціально-економічні, політичні, соціально-психологічні та інші зовнішні чинники впливають на стиль спілкування;

- стиль спілкування зумовлений культурними цінностями найближчого середовища, його традиціями, усталеними нормами поведінки тощо (Шпитонков, 2013).

Досі найпопулярнішою залишається типологія індивідуальних стилів керівництва, яку запропонував К. Левін. Відповідно до неї розрізняють три основні стилі керівництва: авторитарний, ліберальний, демократичний. Ми спробуємо використати цю типологію, щоб визначити міжособистісні стилі взаємодії суб’єктів освітнього простору (батьків, дітей, учителів), класифікувавши їх за метою взаємодії, субординацією, ступенем активності та індивідуальними особливостям взаємодії з медіатекстом (зокрема музичним). Керуючись моделлю Д. Харгрівеса та А. Норта, зосередимо увагу на трьох складових впливу музики на стилі взаємодії особистості: емоційній обізнаності, когнітивній складовій і фоновому впливі (Hargreaves, & North, 1999).

З огляду на результати згаданих вище досліджень спрямуємо відтак увагу на виявлення особливостей впливу музики на емоційну обізнаність та стиль комунікації. Ми виходили з гіпотези, що стиль взаємодії в аудіальному просторі залежить від індивідуальних особливостей сприймання аудіальної інформації та стилю міжособистісної взаємодії. Щоб підтвердити гіпотезу, було проведено емпіричне дослідження на вибірці із 140 осіб віком від 14 до 23 років. Респондентами стали учні загальноосвітніх шкіл м. Києва і студенти столичних закладів вищої освіти (Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національного авіаційного університету, НТУУ “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”, Академії мистецтв імені Павла Чубинського).

Для визначення емоційної обізнаності суб'єктів аудіальної медіакультури з різними стилями міжособистісної взаємодії в медіапросторі було використано такий психодіагностичний інструментарій:

1. Опитувальник емоційної обізнаності (Штейнер, 2016). Профіль охоплює шість рівнів емоційної обізнаності: мінімальний рівень – 0 (А), максимальний – 6 (F). Далі будемо позначати їх так: А – заціпеніння, коли відчуття/почуття “не відчуваються”; В – емоційні стани відчуваються на тілесному рівні; С – людині в цілому зрозуміло, яким чином “пов’язані” події життя/діяльності з почуттями й емоційними станами; D – людина здатна не тільки розуміти, а ще й озвучувати свої емоційні стани; розрізняти почуття й емоційні стани; Е – емпатія, здатність співпереживати, співчувати, поділяти почуття інших; F – інтерактивність, тобто здатність створювати продуктивні стосунки в житті й на роботі.

2. Тест визначення стилів міжособистісної взаємодії (С. Максимов, Ю. Лобейко). Стили взаємодії визначають за типологією: директивний, колегіальний, невтручання в дії інших, діловий.

3. Авторська анкета “Музичні уподобання” (апробована під час попередніх досліджень) для визначення рівня аудіальної медіакультури. Заснована на оцінці таких критеріїв, як: *організація контакту* – інтернет-радіозамовлення пісень, форуми, обмін музичною інформацією тощо; *підтримання контакту* – визначає вміння налагоджувати міжособистісну взаємодію в аудіальному медіапросторі та безпосереднє спілкування з приводу прослуховуваної музики з різними соціальними групами (друзями, батьками, педагогами освітніх закладів), обговорення, обмін інформацією, ресурсами; *результат контакту, рефлексія* – вміння міжособистісного сприйняття; *вибір музичних уподобань* – залежно від самоідентичності, культурного розвитку, етнічних традицій.

Отримані емпіричним шляхом дані було опрацьовано за допомогою коефіцієнта кореляції r-Пірсона. Результати кореляційного аналізу підтвердили наявність взаємозв'язку між рівнем емоційної обізнаності і стилем міжособистісної взаємодії. Статистично значущих зв'язків між стилями міжособистісної взаємодії і музичними уподобаннями виявлено не було. Водночас зафіксовано статистично значущі зв'язки між рівнями емоційної обізнаності і критеріями аудіальної культури.

Так, для молоді з *директивним* стилем міжособистісної взаємодії характерний досить високий рівень емоційної обізнаності: здатність розуміти й озвучувати свої емоційні стани та створювати продуктивні стосунки в житті й на роботі (коефіцієнти кореляції – 0,393 і 0,328, відповідно, при рівні значущості 0,05). Водночас до такого стилю міжособистісної взаємодії також схильні молоді люди з низьким рівнем емоційної обізнаності – коли людина перебуває в емоційному заціпенінні, відгороджується від почуттів і відчуттів ($K=0,173$) або переживає емоції тільки на тілесному рівні ($K=0,200$). Можемо висунути гіпотезу, що люди з високим рівнем емоційної обізнаності вдаються до такого стилю спілкування навмисно, з певною метою, а люди з низьким рівнем емоційної обізнаності – несвідомо, адже так їм легше спілкуватися.

Стиль *невтручання в дії інших* пов'язаний з інтерактивністю – здатністю створювати продуктивні стосунки в житті й на роботі ($K=0,359$ на рівні значущості 0,05) і водночас з низьким рівнем емоційної обізнаності: емоційним заціпенінням, тілесним рівнем відчуттів ($K=0,295$ на рівні значущості 0,05). Таким особам не властиво виявляти емпатію ($K=0,239$), їм важко дається розуміння інших ($K=0,178$). У цьому випадку можна запропонувати таке пояснення: людина має здатність вибудовувати продуктивні стосунки в житті й на роботі, але нехтує потребами людей, які її оточують.

Колегіальний стиль побудови стосунків корелює передусім з високими рівнями емоційної обізнаності – інтерактивністю ($K=0,404$), емпатією ($K=0,333$), розрізненням емоцій ($K=0,320$), водночас простежуються кореляції низького рівня – емоційні стани відчуваються на тілесному рівні ($K=0,277$). Отже, для розвитку колегіального стилю стосунків людина має не лише розрізняти свої емоції, а й співчувати іншим, відчувати їхні емоції.

Характеристики ділового стилю також пов'язані з високими рівнями емоційної обізнаності. Причому емпатія – здатність відчувати емоції інших – має найбільші кореляції ($K=0,369$) із цим стилем спілкування. Так само високі показники щодо інтерактивності ($K=0,319$). Водночас виявлено високий рівень кореляції ділового стилю з тілесним рівнем переживання емоцій ($K=0,328$ на рівні значущості $0,05$). Отже, людина здатна співпереживати, співчувати, поділяти переживання, але неспроможна усвідомлювати, розуміти власні відчуття та почуття ($K=0,195$); вона усвідомлює вплив на когнітивному рівні і відстежує емоції через тілесне сприйняття. Це, мабуть, пояснюється тим, що в разі ділового спілкування увага до власних емоцій у нашому соціумі сприймається як слабкість, нездатність дотримуватися саме ділових стосунків, які передбачають передусім стриманість. Зрозуміло, що власні емоції при цьому “заганяються” на тілесний рівень, адже для підтримання іміджу ділового партнера набагато важливіше розуміти, що відчуває партнер по спілкуванню.

У результаті дослідження виявлено зв'язок між рівнями емоційної обізнаності і критеріями аудіальної культури, а саме між результатом контакту і вибором музичних уподобань. Низький рівень емоційної обізнаності прямо корелює з вибором музичних уподобань та обернено – з низьким рівнем результату взаємодії (табл.). Це видається частково очікуваним результатом, адже зворотний зв'язок найнижчих рівнів емоційної обізнаності з рефлексією та умінням міжособистісного сприйняття як результатом взаємодії є очевидним. І, зрозуміло, що чим вищий рівень заціпеніння, тим нижчі результати контакту в міжособистісній взаємодії в медіапросторі. Тобто молодь з низьким рівнем емоційної обізнаності не усвідомлює повною мірою впливу аудіальної інформації та ступеня її загрози як здоров'ю, психологічному благополуччю (порушення сприйняття реальності, часу), так і соціальній адаптації (порушення комунікації, спілкування, а відтак дезадаптація в суспільстві). Отже, маючи низький рівень емоційної обізнаності, особа неспроможна здійснювати саморегуляцію споживання медіаконтенту, що справляє істотний вплив на її емоційний стан і визначає особливості взаємодії з оточенням.

Таблиця

Зв'язок між рівнями емоційної обізнаності і музичними уподобаннями

Рівень емоційної обізнаності	Значення коефіцієнта кореляції	Критерії аудіальної медіакультури
емоційне ціпеніння	-,251(**)	результат контакту
емоційне ціпеніння	,201(*)	уподобання
тілесний рівень	-,219(*)	результат контакту

Примітки. *коефіцієнт кореляції Пірсона на рівні значущості 1%;
**коефіцієнт кореляції Пірсона на рівні значущості 5%.

Цікавим результатом стало виявлення прямого зв'язку між станом емоційного заціпеніння особи і її музичними уподобаннями: молоді люди, що споживають музичний контент, який істотно впливає на емоційну складову їхньої психіки, менш емоційно обізнані, що, відповідно, формує стиль взаємодії з оточенням. Отож можемо зробити припущення, що шляхом підвищення рівня аудіальної медіакультури особистості можна опосередковано формувати стиль її міжособистісної взаємодії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати проведеного дослідження підтвердили гіпотезу про наявність взаємозв'язку між рівнями емоційної обізнаності і стилями міжособистісної взаємодії суб'єктів аудіальної медіакультури в реальному житті. Виявивши статистично значущі зв'язки між рівнями емоційної обізнаності і критеріями аудіальної культури, ми спочатку зробили припущення про те, що підвищення рівня аудіальної медіакультури особистості опосередковано може впливати на формування стилю міжособистісної взаємодії. Тобто підвищення рівня аудіальної медіакультури, більш глибокому усвідомленню її впливу можна покращити комунікативні навички молодої людини в реальному житті.

Зрозуміло, що вплив змісту музичних уподобань на формування стилю взаємодії суб'єктів аудіальної медіакультури потребує більш детального дослідження. Актуальними з погляду запобігання виникненню медіазалежностей і комунікативних бар'єрів у спілкуванні молоді є також проблеми взаємодії в медіапросторі (зокрема визначення стилю взаємодії), усвідомленого вибору способів і прийомів взаємодії, реагування в процесі спілкування.

Список використаних джерел

- Березовчук, Л. (1994). Інтерпретатор і аналітик (проблема когнітивного стилю в рефлексії о музиці). *Стилевые искания в музыке 70-80-х годов XX столетия* (с. 71–90). Ростов-на-Дону.
- Найдьонова, Л. А. (Ed.) (2010). *Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід*. Київ: Milenium.
- Обухова, Н. О. (2012). “Колір музики”: розвиток аудіальної культури в медіаосвіті. *Простір арт-терапії*, 2 (12). 51–60.
- Петрунько, О. В. (2010). *Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі*. Полтава: Укрпромторгсервіс.
- Шпитонков, С. В. (2013). Стили руководства и ресурсы управления персоналом организации. *Психология. Экономика. Право*, 4, 39–44.
- Штейнер, К. (2016). *Эмоциональная грамотность: интеллект с сердцем. Руководство по улучшению личных и профессиональных отношений*. Киев: Интерсервис.
- Hargreaves, D. J., & North, A. C. (1999). *Developing concepts of musical style*. Musicae Scientiae.
- Hargreaves, D. J., & North, A. C. (Ed.) (1997). *The social psychology of music*. New York: Oxford University Press.
- Steiner, C., & Perry, P. (1997). *Achieving emotional literacy. A personal program to increase your emotional intelligence*. Bloomsbury Publishing Pic 38 Soho Square London.

References

- Berezovchuk L. (1994). Interpretator i analitik (problema kognitivnogo stilya v refleksii o muzyke. *Stilevyye iskaniya v muzyke 70-80-kh godov XX stoletiya* (pp. 71–90). Rostov-na-Donu. (in Russian)
- Hargreaves, D. J., & North, A. C. (1999). *Developing concepts of musical style*. Musicae Scientiae. (in English)
- Hargreaves, D. J., & North, A. C. (Ed.) (1997). *The social psychology of music*. New York: Oxford University Press. (in English)
- Naydonova, L.A. (2010). *Mediakultura osobystosti: sotsialno-psykholohichnyi pidkhid*. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)
- Obukhova, N. O. (2012). “Kolir muzyky”: rozvytok audialnoi kultury v mediaosviti. *Prostir art-terapii*, 2 (12). 51–60. (in Ukrainian)
- Petrunko, O. V. (2010). *Dity i media: sotsializatsiia v ahresyvnomu mediaseredovyschi*. Poltava: Ukrpromtorhservis. (in Ukrainian)
- Shpitionkov, S. V. (2013). Stili rukovodstva i resursy upravleniya personalom organizatsii. *Psikhologiya. Ekonomika. Pravo*, 4, 39–44. (in Russian)
- Shteyner, C. (2016). *Emotsionalnaya gramotnost: intellekt s serdtsem. Rukovodstvo po uluchsheniyu lichnykh i professionalnykh otnosheniy*. Kyiv: Interservis. (in Russian)
- Steiner, C., Perry, P. (1997). *Achieving emotional literacy. A personal program to increase your emotional intelligence*. Bloomsbury Publishing Pic 38 Soho Square London. (in English)

ФОРУМ ІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

УДК 159.923

DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi44\(47\).126](https://doi.org/10.33120/ssj.vi44(47).126)

Оверчук Вікторія Анатоліївна

кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри “Психологія”,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
м. Вінниця, Україна
ORCID ID 0000-0002-7744-9346
vik.over030506@gmail.com

Кушнір Юлія Володимирівна

кандидат педагогічних наук,
доцент, доцент кафедри “Психологія”,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
м. Вінниця, Україна
ORCID ID 0000-0002-2502-0257
ju.kushnir@donnu.edu.ua

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ІНВАЛІДНОСТІ: МОДЕЛІ ТА СПОСОБИ РОЗВ’ЯЗАННЯ

Висвітлюються соціально-психологічні проблеми інвалідів, важливі не так самі по собі, як, перш за все, у контексті вивчення механізмів інтеграції осіб з інвалідністю в соціум, створення рівних можливостей для інвалідів, забезпечення оптимальних умов для розкриття їхніх компенсаторних можливостей, ефективної адаптації та соціалізації. Розглянуто причини ускладнення соціальної інтеграції осіб з інвалідністю, пов’язані з низкою труднощів соціально-психологічного характеру. Висловлюється припущення, що такий стан речей головним чином зумовила медично орієнтована модель інвалідності, яка до недавнього часу панувала в нашому суспільстві. У зв’язку з цим у соціумі сформувався відповідний стереотип – соціальна стигма, що представляє інвалідів як “хворих”, які потребують постійного стороннього догляду і доля яких – перебувати в установах інтернатного типу. Звертається також увага і на негативні наслідки іншої моделі інвалідності – соціально орієнтованої, відповідно до якої особи з інвалідністю сприймалися як “соціально слабкі” люди, не здатні до самостійного життя, що тягло за собою посилення контролю за їхньою життєдіяльністю, який нерідко переходив у гіперопіку. Обґрунтовується думка про те, що сьогодні на часі зміна парадигми щодо надання допомоги людям з інвалідністю, перехід до більш сучасної біопсихосоціальної моделі інвалідності. Наголошується, що дискримінація з боку суспільства призводить до виникнення фізичних та соціальних бар’єрів, які гальмують, обмежують особистий вибір людини з інвалідністю; а проте ефективність процесу соціальної адаптації осіб з обмеженими можливостями залежить не тільки від умов середовища, його лояльності щодо адаптанта, а й від зусиль самої особи з інвалідністю, її здібностей і бажання опанувати ситуацію, долучатися до системи соціальних відносин. Стверджується, що психологічний аспект інвалідності відображає як особистісно-психологічну спрямованість самого інваліда, так і емоційно-психологічне сприйняття проблеми інвалідності суспільством. Соціальна незахищеність осіб з інвалідністю пов’язується ще й з впливом психологічного чинника,

що формує їхнє ставлення до суспільства й утруднює адекватний контакт із ним. Підкреслюється, що розглянуті психологічні проблеми осіб з інвалідністю перешкоджають нормальним відносинам з оточенням, негативно позначаються на їхній працездатності, загалом світосприйнятті, чим посилюють їхню соціальну ізоляцію. Висловлюється сподівання, що, вирішуючи основні соціальні проблеми інвалідів, а саме: підвищення їхнього соціального статусу, поліпшення матеріального становища, професійної затребуваності тощо, – фахівці обов'язково будуть брати до уваги вищезазначені особистісні психологічні проблеми.

Ключові слова: особа з інвалідністю; механізми інтеграції; створення рівних можливостей; моделі інвалідності; соціальні бар'єри; суспільство; психологічні чинники.

Viktoriia A. Overchuk

Ph.D. in Psychology, Docent,
Associate Professor of the Department of Psychology,
Vasyl Stus Donetsk National University
Vinnytsia, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-7744-9346
vik.over030506@gmail.com

Julia V. Kushnir

Ph.D. in Pedagogy, Docent,
Associate Professor of the Department of Psychology,
Vasyl Stus Donetsk National University
Vinnytsia, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2502-0257
ju.kushnir@donnu.edu.ua

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF DISABILITY: MODELS AND SOLUTIONS

Abstract. There are highlighted the socio-psychological problems of people with disabilities, which are important not just as they are but, first of all, in the context of studying the mechanisms of integration of persons with disabilities in society, the ways to create equal opportunities for persons with special needs, to create optimal conditions for disclosure of their compensation opportunities, for effective adaptation and socialization. There are overviewed the reasons for social integration complications in persons with disabilities that relate to socio-psychological problems. The assumption is made that such a situation is largely promoted by the medically oriented model of disability, which prevailed in our society recently. According to this model, the corresponding stereotype – social stigma – is emerged in society. It represents people with disabilities as “patients” who require constant third-party care, and whose fate is to stay in boarding-house-like institutions. Attention is also drawn to the negative outcomes of another model of disability – socially oriented one. According to it, persons with disabilities were perceived as “socially weak” ones who are incapable of independent life, and in this connection, the control over their lives had to be intensified, which frequently led to the hyper-care. It is substantiated the idea that the paradigm in helping people with disabilities shifts today to the new, the biopsychosocial one. It is emphasized that discrimination by society leads to the emergence of physical and social barriers that hinder, limit the personal choice of persons with disabilities. But the effectiveness of the social adaptation process among persons with special needs depends not only on the environment but also on the efforts of the person with a disability, on his/her desire to participate in the situation, to involve in the system of social relations. It is stated that the psychological aspect of disability reflects both the individual-psychological orientation of a person with special needs, as well as the emotion-psychological perception of the problem of disability by society. Social insecurity of persons with special needs is also associated with the presence of a psychological factor that forms such persons' attitude towards society and makes it difficult to adequately contact with it. It is outlined that the overviewed psychological problems of persons with special needs hinder the normal relations with others, negatively affect the work capacity and the

worldview, and increase their social isolation. It is expressed the idea that in solving the main social problems of people with disabilities experts need to consider such items as improving their social status, financial position, professional demand, etc.

Keywords: a person with disability; mechanisms of integration; creating of equal opportunities; models of disability; social barriers; society; psychological factors.

Постановка проблеми. Інвалідність, фізичні обмеження, здається, завжди були частиною людського існування. У найдавніших останках археологи знаходять докази того, що люди отримували важкі, деформувальні ушкодження і жили після цього ще довгі роки. У якийсь момент інвалідність набула соціального значення, і до цього часу ми стикаємося з тим, що фізичні, ментальні порушення стигматизуються суспільством. Громадяни з інвалідністю є серед усіх верств населення будь-якого суспільства. Це люди з такими вадами здоров'я, як ураження опорно-рухового апарату, центральної і периферичної нервової системи; особи із психічними захворюваннями, розумовою відсталістю, ураженнями органів слуху та зору, ураженнями внутрішніх органів, онкологічними захворюваннями. Кількість осіб з інвалідністю неухильно зростає, хоча причини і наслідки інвалідності можуть бути різними: набутими внаслідок воєнних дій на сході країни; зумовленими як неоднаковими соціально-економічними обставинами, так і різним ступенем забезпечення державою добробуту своїх громадян. Нині можна говорити про глобальний характер проблеми інвалідності: в усьому світі ті чи інші можливості обмежені приблизно у 15% населення, зокрема в Україні станом на початок 2018 р. – у близько 2,6 млн осіб (майже 80% із них – особи працездатного віку). Значну частку в структурі осіб з інвалідністю становлять діти – понад 167 тис. (2% від усього дитячого населення). Однак якщо дотримуватися міжнародних класифікацій, то така кількість людей з інвалідністю значно вища, оскільки інвалідність може бути тимчасовою, не обов'язково вродженою чи набутою.

Аналіз проблеми інвалідності свідчить про різноманітність підходів до її розгляду – від неприйняття та ізоляції “неповноцінних членів” до необхідності інтеграції осіб з обмеженими можливостями в суспільство, створення для них безбар'єрного середовища.

Досі немає загальноприйнятого визначення поняття “інвалідність”, хоча й було вже чимало спроб дійти єдиного тлумачення цього слова. Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) у своїй Міжнародній класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я (МКФ) враховує соціальні аспекти інвалідності і не розглядає інвалідність тільки як явище “медичної” або “біологічної” дисфункції. Інвалідність – це будь-яке обмеження або нездатність (унаслідок вади) виконувати діяльність у порядку або в межах, що вважаються нормальними для людини (див. Наказ..., 2018).

Світовий досвід щодо врегулювання питань усебічної інтеграції громадян з обмеженими можливостями в суспільне життя має свої особливості. Водночас спільною проблемою планетарного масштабу є розроблення стратегій, концепцій, підходів, моделей, програм тощо для найбільш повного й безболісного долучення означеної групи людей до всіх сфер життєдіяльності. Поряд з активною участю політичних, громадських, соціальних, медичних та інших організацій у вирішенні питання адаптації інвалідів у соціумі психологічний супровід видається найактуальнішим питанням, оскільки першочергове завдання – це створення умов та акумулювання всіх зовнішніх ресурсів для сприяння особам з інвалідністю в подоланні внутрішніх і зовнішніх бар'єрів на шляху інтеграції до соціально активного суспільства.

Нові дослідження свідчать про те, що попри досягнуті покращення більшість людей з інвалідністю залишаються соціально вразливою групою населення: вони позбавлені повноцінного соціального життя, змушені долати труднощі із працевлаштуванням або ж не можуть вийти за межі спеціалізованих підприємств та піддаються стигматизації з боку суспільства (Амегі, 2015). А проте ця проблема та її причини на практиці є набагато складнішими і не обмежуються лише фізичними перешкодами. Ідеться про низку інших чинників, які ще більше її ускладнюють.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми інвалідизації, зокрема соціалізації інвалідів та оптимізації процесу їх інтеграції в соціум, досліджувалися досі з позицій соціоцентристських теорій (Е. Дюркгайм, Г. Спенсер, Т. Парсонс та ін.), які розглядали соціальні проблеми конкретної людини крізь призму проблем суспільства в цілому, і теорій антропоцентристських (Ж. Піаже, Е. Еріксон, Л. Виготський, І. Кон, Г. Андреева та ін.), де фокусом уваги були психологічні аспекти повсякденних стосунків.

Проте соціально-психологічні проблеми інвалідів важливі не так самі по собі, як перш за все, у контексті вивчення механізмів інтеграції осіб з інвалідністю в соціум, створення рівних можливостей для інвалідів, забезпечення оптимальних умов для розкриття їхніх компенсаторних можливостей, ефективної адаптації та соціалізації.

Мета статті – теоретично дослідити соціально-психологічний вимір інвалідності в контексті сприйняття цієї проблеми суспільством і можливі стратегії соціальної інтеграції осіб з інвалідністю в спільноту та створення для них безбар'єрного середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ускладнення соціальної інтеграції осіб з інвалідністю пов'язане з низкою труднощів соціально-психологічного характеру. На нашу думку, такий стан речей головним чином зумовила медично орієнтована модель інвалідності, яка до недавнього часу панувала в нашому суспільстві. Медична модель розглядає обмеження життєдіяльності людини як проблему, безпосередньо спричинену хворобою, травмою чи іншим захворюванням, що потребує професійного медичного обслуговування у вигляді індивідуального лікування під наглядом професіоналів. Регулювання питань щодо обмеження життєдіяльності спрямоване на лікування або адаптацію особи та зміни її поведінки (Наказ..., 2018). У зв'язку з цим у суспільстві сформувався відповідний стереотип – соціальна стигма, що представляє інвалідів як “хворих”, які потребують постійного стороннього догляду і доля яких – перебувати в установах інтернатного типу.

Стигматизація осіб з інвалідністю як соціальної групи стає все більш значущим соціокультурним явищем. Водночас механізми стигматизації проявляються і на рівні самоідентифікації. У таких випадках прийнято говорити про самостигматизацію. Так, ще Е. Лемерт зазначав, що особистість у процесі впливу стигми поступово вживається в запропонований їй образ (Lemert, 1951). Причому поведінка і цілеспрямованість стигмованого індивіда відповідають визначеній соціальній ролі. Так, людина, яка частково втратила працездатність, у процесі впливу ярлика “безпорадного хворого” може з часом повністю відмовитися від активної діяльності навіть за умови збереження або відновлення необхідного потенціалу завдяки успішній реабілітації. Крім того, стигма інвалідності може розвинути у людини такі особисті якості, як інфантильність, слабовілля, утриманство. У разі самостигматизації стає вже не так важливо, як сприймають індивіда ті, хто його оточує, – як типового представника суспільства чи ні. Якщо індивід ідентифікує себе як представника певної спільноти, його настановлення і поведінка будуть регламентуватися відповідно до цього.

Негативні наслідки пов'язані й з іншою моделлю інвалідності – соціально орієнтованою. Відповідно до неї особи з інвалідністю сприймалися як “соціально слабкі” люди, не здатні до самостійного життя, що тягло за собою посилення контролю за їхньою життєдіяльністю, який нерідко переходив у гіперопіку.

Останнім часом спостерігається переосмислення цих моделей, злиття їхнього позитивного досвіду в поєднанні з усуненням недоліків; принципово новою стала ідея незалежного життя осіб з інвалідністю, базована на інклюзії і доланні стигматизації. Тобто йдеться про зміну парадигми щодо надання допомоги людям з інвалідністю, про перехід від практикування відокремлених досі одна від одної медичної і соціальної моделей до більш сучасної біопсихосоціальної моделі інвалідності. Важливо, що біопсихосоціальна модель допомоги особам з інвалідністю ґрунтується на ідеї нормалізації як їхнього власного життя, так і життя їхніх сімей і спрямована на інтеграцію таких людей у суспільство та створення доступного середовища для них. Сутність цієї моделі полягає в реалізації можливостей людини в окремих життєвих ситуаціях з огляду на її потреби й чинники середовища, тобто вона не зосереджується суто на лікуванні хвороби або її наслідків. Саме біопсихосоціальну

модель покладено в основу Міжнародної класифікації функціонування, обмеження життєдіяльності та здоров'я – МКФ (див. Наказ..., 2018), яка є універсальною за своєю суттю.

Однак на рівні масової свідомості внаслідок соціальної різноманітності середовищ сьогодні одночасно поширені підходи різних моделей інвалідності, у тому числі і негативних, дискримінаційних. До останніх слід віднести, зокрема, модель “фізичної безпеки”, що спирається на ідеї соціального дарвінізму і негативної евгеніки, модель “економічної безпеки”, що трактує осіб з інвалідністю як “утриманців”, як “економічний тягар” для здорових людей.

Стигматизація досить близько стоїть до дискримінації. І причини проблеми не лише у фізичних вадах осіб з інвалідністю. Насамперед в Україні залишається високим рівень корупції, і є люди, які за гроші оформили собі інвалідність. Звісно, що суспільство після цього буде скептично і з підозрою ставитися до всіх осіб з інвалідністю, у яких фізичні прояви інвалідності не є очевидними. Іншим аспектом проблеми стигматизації є державна і регіональна політика. Якщо порівняно недавно найбільшу увагу привертала фізичні проблеми осіб з інвалідністю, то сьогодні політики і соціологи переглядають підходи, якими керувалися досі. З одного боку, держава намагається піклуватися про своїх громадян, які мають особливі потреби і які в більшості випадків є соціально незахищеними. З другого боку, як показують деякі дослідження (Ameri, 2015), недосконалість системи в цілому призводить до того, що особи з інвалідністю перестають прагнути змін у житті, втрачають інтерес до нормальної трудової діяльності, звикають до того, що про них турбується держава, і поступово прирікають себе на пасивну позицію в житті. Така ситуація призводить до того, що особи з інвалідністю слабо інтегруються в соціум, а також стають об'єктом стигматизації. Їх починають зневажати, вважати тягарем для суспільства, лінивими тощо (Алпатова, 2006). Це особливо ускладнює життя тих людей, які, незважаючи на фізичні перепони, прагнуть знайти повноцінну роботу і мати повноцінне соціальне й трудове життя.

Щоб зняти гостроту проблеми дискримінації і стигматизації, науковці пропонують працювати за двома напрямками: проводити заходи з тими, кого стигматизують і дискримінують, і з тими, хто стигматизує і дискримінує, що, зрозуміло, потребує різних методів розв'язання проблеми. Особам з інвалідністю слід допомогти зайняти активну життєву позицію, і це все потрібно підтримувати відповідними реабілітаційними, навчальними, консультаційними заходами та облаштуванням інфраструктури. Так само робота з іншими людьми повинна бути спрямована на розвиток свідомого бачення проблем осіб з інвалідністю, їх розуміння і толерантності щодо них.

Т. Shakespeare (1993) розрізняє фізичні обмеження внаслідок інвалідності і втрату працездатності через інвалідність, стверджуючи, що перше стосується обмежень певного фізичного стану, тоді як друге є наслідком сприймання інвалідів суспільством, яке бере до уваги насамперед їхнє соціально обмежене і принижене становище. Така дискримінація з боку суспільства призводить до ситуації, коли фізичні та соціальні бар'єри гальмують, обмежують особистий вибір особи з інвалідністю.

Модель “психологічної безпеки” продукує соціально-психологічні бар'єри, засновані на неприязні і відразі. У цілому негативні настановлення щодо інвалідів набувають ознак стресорів – чинників, які перешкоджають процесу соціальної адаптації, оскільки знижують ефективність адаптаційних заходів, спрямованих на оптимізацію адаптаційних процесів. Відповідно до типології Ю. Урманцева (1998) серед чинників адаптації розрізняють:

- стресори, які порушують процес адаптації;
- стазори, які стимулюють адаптаційний процес;
- нейтери, що не впливають на процес адаптації.

Як свідчать результати наукових досліджень, адаптація є двостороннім процесом взаємного пристосування суб'єкта і середовища, що говорить про необхідність їхньої зустрічної активності. Отже, ефективність соціальної адаптації осіб з обмеженими можливостями залежить не тільки від умов середовища, його лояльності щодо адаптанта, а й

від зусиль самої особи з інвалідністю, її здібностей і бажання впливати на ситуацію та долучатися до системи відносин (Воеводина, 2011).

Дослідники звертають увагу на важливу роль, яку негативні емоції відіграють у психології людей з інвалідністю, і на те, як це може впливати на усвідомлення ними своїх фізичних, ментальних порушень. Самостигматизація осіб з інвалідністю значно ускладнює їхні контакти з довкіллям, обмежує їхню участь у суспільному житті, негативно позначається на особистісному розвитку: викликає почуття неспокою, невпевненості в собі, призводить до формування комплексу неповноцінності, егоцентричних та асоціальних настроїв.

Психологічний аспект інвалідності відображає як особистісно-психологічну орієнтацію самого інваліда, так і емоційно-психологічне сприйняття проблеми інвалідності суспільством. Крім того, значною мірою соціальна незахищеність осіб з інвалідністю пов'язана із впливом психологічного чинника, що формує їхнє ставлення до суспільства й утрудняє адекватний контакт із ним.

Отже, розглянуті вище психологічні проблеми осіб з інвалідністю перешкоджають нормальним відносинам останніх з оточенням, негативно позначаються на їхній працездатності, загалом світосприйнятті і посилюють їхні соціальні обмеження.

Щоб психологічний супровід людей з інвалідністю був більш ефективним, належить враховувати особливості їхнього психологічного стану, а саме: емоційної, когнітивної і поведінкової сфери.

Емоційна сфера осіб з інвалідністю відіграє значну роль у засвоєнні навичок, налагодженні контактів з навколишнім світом. Для емоційної сфери осіб з інвалідністю характерні такі особливості:

- емоційна сенситивність і лабільність з елементами тривоги і депресивності, які часто набувають латентного характеру з тяжінням до хроніфікації;
- переживання невдоволення, внутрішнього конфлікту між прагненням до самостійності і соціальною залежністю;
- переживання самотності, ностальгія за друзями, обмеження чуттєвого кола сприйняття навколишнього світу і, як результат, наростання підозріливості і маніякальної налаштованості.

Когнітивна сфера людини з інвалідністю теж часто має свою специфіку:

- ригідність суджень;
- монологізація мислення;
- схильність до надцінних утворень, яка часом наближається до нереалістичної налаштованості; зміщення хронотипів хворобливих переживань, таких як хвороба, цькування, правові утиски, смерть, страждання, у минуле і тривожно-очікувальна спрямованість їх у майбутнє;
- переживання “культурного конфлікту” між раніше засвоєними цінностями і способом життя.

На поведінкову сферу особи з інвалідністю безпосередньо впливають умови, у яких вона перебуває. Залежно від обставин такі порушення можуть виявлятися по-різному. Це:

- зростання готовності до конфліктів;
- переживання власної безпорадності;
- якісна зміна міжособистісних контактів;
- можливі суїцидальні тенденції в поведінці, які можуть мати прихований характер і на перший погляд виглядати як “нешасні випадки”;
- стани алкогольних запоїв, які трапляються за відсутності клінічних ознак алкоголізму в анамнезі;
- обережність у налагодженні нових соціальних зв'язків;
- алкоголізація на побутовому рівні, що має більшою мірою “захисний”, ніж хворобливий, характер.

Допомагаючи особам з інвалідністю долати основні соціальні проблеми, а саме: підвищення соціального статусу, поліпшення матеріального становища, досягнення професійної затребуваності тощо, – фахівці мають зважати на вищезазначені особистісні психологічні труднощі цієї когорти громадян. Участь у суспільному житті особи з інвалідністю часто розглядають як ключ до вирішення їхнього спільного завдання – домогтися повної залученості в життя суспільства, яке має при цьому визнавати їхні особливі потреби і права.

Коли йдеться про участь людей з інвалідністю в житті суспільства, найважливішу роль у підвищенні рівня поінформованості про права таких людей і в зміні ставлення до них відіграють ЗМІ. У засобах масової інформації їх часто описують з крайніх позицій: або ж це нещасні люди, які заслуговують на жалість, або ж їх представляють як героїв, які живуть, борються і перемагають. Таке подання лише консервує стереотипи щодо людей з інвалідністю й унеможлиблює донесення до загалу думки, що ці люди являють собою групу, яка настільки ж цікава і багатогранна, як і будь-яка інша група в суспільстві.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Вивчення соціально-психологічних аспектів інвалідності відіграє велику роль у розробленні реабілітаційних програм для осіб з інвалідністю з метою покращення їхнього психічного здоров'я. Психологи, педагоги, соціальні працівники, які працюють з такими особами, повинні усвідомлювати той складний соціальний контекст, у якому проходить життя інвалідів. Осмислення соціально-психологічних, особистісних проблем цієї категорії громадян має спиратися не лише на окремі чинники, а й брати до уваги психологічний вплив стресів, спричинених суспільними бар'єрами, стигматизацією, дискримінацією, що перешкоджають соціальній інтеграції осіб з інвалідністю. Психологам належить бути більш обізнаними щодо питань особистісних особливостей інвалідів і бути готовими руйнувати старі стереотипи, змінювати становище осіб з інвалідністю у всіх сферах життєдіяльності та впливати на якість цих змін.

Список використаних джерел

- Алпатова, П. С. (2006). Людина з обмеженими фізичними можливостями в міському середовищі. *Український соціум*, (1), 7–16.
- Воеводина, Е. В. (2011). Роль субъекта в процессе социальной адаптации (на примере лиц с ограничениями жизнедеятельности). *Сервис в России и за рубежом*, т. 23, (4), 170–175.
- Конвенція про права інвалідів (ООН) (2007). *Юридичний вісник України*, (14), 263.
- Наказ Міністерства охорони здоров'я України № 981 від 25 травня 2018 р. “Про затвердження перекладу Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я та Міжнародної класифікації функціонування, обмежень життєдіяльності та здоров'я дітей і підлітків” (2018). Взято з http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MOZ30749.html
- Урманцев, Ю. А. (1998). Природа адаптации (системная экспликация). *Вопросы философии*, (12), 21–36.
- Ameri, M. (2015). The disability employment puzzles: a field experiment on employer hiring behavior. *Labor and Employment Relations Association conference*, pp. 1–70.
- Lemert, E. (1951). *Social Pathology: A Systematic Approach to the Theory of Sociopathic Behavior*. NY: Mc-Graw-Hill.
- Shakespeare, T. (1993). Disabled People's Self-Organisation: a New Social Movement? *Disability, Handicap and Society*, vol. 8, (3), 267–289.

References

- Alpatova, P. (2006). Ludyna z obmezheny my fizychny my mozhlyvostyamy v miskomu sere dovyyshchi. *Ukrainskyi sotsium*, (1), 7–16. (in Ukrainian)
- Ameri, M. (2015). The disability employment puzzles: a field experiment on employer hiring behavior. *Labor and Employment Relations Association conference*, pp. 1–70. (in English)

Konventsiiia pro prava invalidiv (OON) [Convention on the Rights of the Invalid (UN)] (2007). *Yurydychnyi visnyk Ukrainy* [Legal Newsletter of Ukraine], (14), 263. (in Ukrainian)

Lemert, E. (1951). *Social Pathology: A Systematic Approach to the Theory of Sociopathic. Behavior*. NY: Mc-Graw-Hill. (in English)

Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy № 981 vid 23 travnia 2018 r. “Pro zatverdzhennia perekladu Mizhnarodnoi klasyfikatsii funktsionuvannia, obmezhen zhyttiediialnosti ta zdorovia ta Mizhnarodnoi klasyfikatsii funktsionuvannia, obmezhen zhyttiediialnosti ta zdorovia ditei i pidlitkiv” [The order of the Ministry of Health of Ukraine’s Health Protection dated “On the consolidation of the International Classification of Functions, the sharing of life and health, the International Health of the Republic of Belarus”]. Retrieved from http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MOZ30749.html (in Ukrainian).

Shakespeare, T. (1993). Disabled People’s Self-Organisation: a New Social Movement? *Disability, Handicap and Society*, vol. 8, (3), 267–289. (in English)

Urmantsev, Yu. A. (1998). Priroda adaptatsii (sistemnaya eksplikatsiya) [The nature of adaptation (systemic explication)]. *Voprosy fylosofii* [Philosophy Issues], 12, 21–36. (in Russian)

Voyevodina, E. V. (2011). Rol subyekta v protsesse sotsialnoy adaptatsii (na primere lits s ogranicheniyami zhiznedeyatelnosti) [The role of the subject in the process of social adaptation (for example, persons with disabilities)]. *Servis v Rossii i za rubezhom* [Service in Russia and abroad], vol. 23, (4), 170–175. (in Russian)

Підписано до друку 28.11.2019 р.
Наклад 300 прим. Зам. № 0403-20

Літературне редагування: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад та редакція анотацій (англ.): *М. С. Дворник*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Видавець і виготовлювач ТОВ “Талком”
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044)424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013 р.